

**BIULETYN POLSKIEGO TOWARZYSTWA
JĘZYKOZNAWCZEGO
BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ POLONAISE
DE LINGUISTIQUE**

ZESZYT XX — FASCICULE XX

**WROCŁAW — WARSZAWA — KRAKÓW
ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH — WYDAWNICTWO**

Spis artykułów i recenzji

pomieszczonych w Biuletynie P. T. J. XIX.

Artykuły

	Str.
R. Jakobson, Kazańska szkoła polskiej lingwistyki i jej miejsce w światowym rozwoju fonologii	3
W. Jassem, Próba funkcjonalnej definicji wyrazu	35
S. Jodłowski, Kryteria klasyfikacji wyrazów na części mowy	51
L. Bednarczyk, Spójnik kopulatywny w językach indoeuropejskich	99
J. Kuryłowicz, On Certain Analogies and Differences between the Slavonic, Gothic and O. Irish Conjugations	117
D. Castagnou, Quelques remarques sur l'aspect verbal dans les langues Slaves	125
M. Kucała, O słownictwie ludzi wyzbywających się gwary . . .	141
P. Zwoliński, Prowincjonalizmy pomorskie w polszczyźnie XVI i XVII w.	157

Recenzje i polemiki

W. Jassem, E. Pulgram, Introduction to the Spectography of Speech, S. Gravenhage 1959	169
Z. Gołąb, H. Wagner, Das Verbum in den Sprachen der britischen Inseln..., Tübingen 1959	173
W. Mańczak, Odpowiedź Prof. Kuryłowiczowi	191
J. Kuryłowicz, Odpowiedź językoznawstwa	203

Bibliografia

A. Heinz, Bibliografia prac z dziedziny językoznawstwa ogólnego i indoeuropejskiego opublikowanych przez autorów polskich w kraju i za granicą oraz przez autorów obcych w Polsce w latach 1954—1958	211
--	-----

**BIULETYN POLSKIEGO TOWARZYSTWA
JĘZYKOZNAWCZEGO
BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ POLONAISE
DE LINGUISTIQUE**

ZESZYT XX — FASCICULE XX

**WROCŁAW — WARSZAWA — KRAKÓW
ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH — WYDAWNICTWO
1961**

KOMITET REDAKCYJNY:

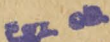
Redaktor: Tadeusz Milewski
Członkowie: Witold Doroszewski,
Jerzy Kuryłowicz, Witold Taszycki,
Stanisław Wędkiewicz

Wydawane z zasiłku Polskiej Akademii Nauk

Wszelkie prawa zastrzeżone

Printed in Poland

 90/62
ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH — WYDAWNICTWO — WROCŁAW 1962

Wydanie I. Nakład 660+180 egz. Ark. wyd. 14,85. Ark. druk. 13. Ark. form. A₁ 17,30.
Papier druk. sat. kl. V, 70 g, 70×100 z fabryki we Włocławku. Oddano do składania 12. X. 1961.
Podpisano do druku 8. V. 1962. Druk ukończono w maju 1962.
Zam. 554/61 N-24 Cena zł 35,—

DRUKARNIA UNIwersytetu Jagiellońskiego, KRAKÓW,
UL. CZAPSKICH 4

LEON ZAWADOWSKI

Fundamental Relations in Language Contact

I. INTERNAL AND EXTERNAL LINGUISTICS INHERENT AND RELATIONAL DEFINITION OF LANGUAGE

1.1. The problem of language contact, which recently has become one of the main points of interest in linguistics calls for a more thorough inquiry into a lot of phenomena and facts, concerning not only internal but also external linguistics. It is evident that in order to describe adequately the results of the contact of two languages it is necessary to have an accurate knowledge of the phenomena that exert influence and those on which influence is exerted. And it is not only a matter of idiosyncratic knowledge, e. g. of the shape of „forms“ of conjugation in a language but also a matter of what is much more difficult, viz. of the knowledge of whole categories of phenomena, that is of general linguistic facts. It is therefore not surprising that the research in the field of contact of languages has become a stimulus for a further inquiry into general linguistic problems. This was particularly necessary in the field of external general linguistics, first because language contact itself is an external linguistic phenomenon, secondly because external linguistics was to a considerable extent object of inaccurate and non-scientific descriptions.

1.2. It is necessary first to establish the difference between the internal and the external linguistics and their characteristics. The terminological distinction was made in the *Cours de linguistique générale* (= *CLG*) of Saussure¹ but we find there no definition, only a rather loose description composed of several parts, whose relation is not easy to define².

¹ *CLG*, Introd., chap. V.

² It is right to recall that the publication of *CLG* was based on students' notes and was not prepared for print by Saussure. Our criticism refers, properly, not to Saussure but to the contents of the received text of *CLG*.

Among the properties of elements of reality we distinguish inherent and relational properties. Inherent properties or elements are those which are found within the limits of an element of reality. E. g. the fact that a given table is rectangular, that the boughs of a given tree are straight, that a given amount of ink is blue-black, and a given amount of honey is thick, are inherent properties of the objects (or amounts of substances) in question. We do not say, however, that inherent properties can be measured without comparing the objects in question with other objects.

Relational properties are those which are not found within the limits of an element of reality in question. E. g. the fact that a given book stands on a shelf, that a given pen is John's property, that John is Peter's neighbour, etc. are relational properties of the persons or objects in question. These properties are relations between elements of reality; they may be of various kinds but we need not any further classification here. The distinction of inherent and relational properties is necessary whether we want to understand and describe the structure of a language³ or its position in a language community (or its position among other languages).

1. 3. Semantic systems too, have inherent properties and relational properties; it is necessary to inquire to what extent either of these kinds of properties takes part in the classification of semantic systems, above all in the distinction of those semantic systems which are commonly called languages from other semantic systems. When we observe different existing semantic systems we notice that some of them consist exclusively in a set of classes of perceptible elements conventionally corresponding to other classes of elements of reality. Such a set of classes is called lexicon. The system of traffic signs, of railway signs, of navigation signs, a. o., are among such systems; they consist exclusively in their lexicon. Other systems consist of a lexicon and a system of conventional relations between the classes that make up the lexicon. Such a system of relations is called grammar.

Accordingly, the semantic systems are divided into two kinds: semantic systems with grammar and without grammar. It is easy to see that all semantic systems used by normal people in constant everyday intercourse, and commonly called languages, are semantic systems with grammar. If there were no other semantic systems with grammar it could be said that any semantic system with grammar will be called language. This is, however, impossible, because there are other semantic systems with grammar, above all the international system of numerical notation (the so called decimal system; but decimality is not its essential feature)⁴.

³ *Constructions grammaticales et formes périphrastiques*, Kraków 1959, p. 45 sqq.

⁴ On the *Elements of Semantic Systems*, Bull. Soc. Pol. Lingu. X/1951.

1. 4. Semantic systems may be further subdivided. The principle of the first division is the range of the lexicon: there are systems with limited lexicon and systems with universal lexicon. The elements of the lexicon of a (lexically) universal semantic system refer to all domains of reality: shapes, colours, sounds, smells, and other properties, kinds of men, plants, and animals, all sorts of landscape formations, relations between various elements of reality, etc. So far we know there exist no semantic systems without grammar with universal lexicon; the international system of numerical notation is a system with grammar but its lexicon is limited. Now, the semantic systems used constantly by normal people in every-day intercourse, commonly called languages, are systems with grammar and universal lexicon.

It is therefore possible to say that any semantic system with grammar and universal lexicon will be called language independently of the way it is used by anybody⁵. It is easily seen that the *differentia specifica* of this definition are exclusively properties that are found within the limits of the system in question, i. e. its inherent properties; in fact, lexicon, grammar, words, sentence types, etc., are inherent elements of language. This definition can be therefore termed inherent definition of language. It is true that the *genus* of this definition contains a relational element: the term *semantic* mentions a relational property of a system viz. the fact that it is in conventional correspondence to extra-textual reality, so that the definition is not entirely based on inherent properties. Nevertheless we can call it inherent as opposed to entirely relational definitions with which we shall deal later on.

1. 5. Still, language, as all elements of reality, has also other properties, which are not found within its limits: it has also relational properties. They consist in the relation between a language and something that is outside that language. Of course many relations connecting languages with different things or phenomena are irrelevant; two kinds of relations, however, are certainly important⁶, viz. 1° relations between a language and the community where it is used, 2° relations between a language and other languages. E. g. the fact that a language is a literary language or a local dialect, that a language is the mother-tongue of a community and another one a foreign language, all these are relational properties of languages, undoubtedly highly important for many linguistic problems. It should be noted however that when enumerating these relations we have used some words that are not defined, though commonly used in linguistics and supposed to be unambiguous. Probably we shall have to define them.

⁵ *Constructions grammaticales et formes périphrastiques*, p. 35.

⁶ *Ibid.*, p. 39.

1. 6. When we compare what we have stated above with those passages of *CLG* which deal with the distinction of internal and external linguistics we notice that those passages seem to tend to grasp the difference between inherent and relational properties of languages, and between the science of inherent and that of relational linguistic facts. Certainly, whether this is what *CLG*, more or less consciously, refers to, or not, our observations, statements, and distinctions hold good. However, it is right to give an exact sense to the correct intuition of Saussure and to the terms that he proposed (viz. *internal* and *external linguistics*) which are widely known but are used rather loosely.

We may therefore say that the system of statements concerning inherent properties of languages constitutes inherent linguistics, and the system of statements concerning relational properties of languages constitutes relational linguistics. As the *CLG* terms are fairly widespread, we may also use them, and speak of internal and external linguistics; however even when using these terms we shall give them the exact sense defined above and given to our terms (*inherent* and *relational*). The *CLC* terms are not so good, because they introduce a metaphor, which is superfluous and misleading: in fact inherent properties need not be actually internal with regard to things, and relational properties need not be external. E. g. the fact that a table is round is its inherent property but it is external in the ordinary sense of the word. On the contrary, its relational property, viz. that it is John's table might be taken for an internal property since it is not „externally“ visible. The reverse is true if the words are taken in their Saussurian technical sense. It is seen that not sufficiently defined terms should be avoided, especially if they contain ordinary words, which thus risk to be used promiscuously in their ordinary sense and in their special, technical, sense.

1. 7. It does not follow that internal linguistics and external linguistics can be presented in their entirety, separately: in fact distinguishing is not separating. As a matter of fact they are not two separated disciplines, nor even two separate parts of linguistics, but two intrinsically connected fields, and in a full presentation of a part of linguistics parts concerning the former may be followed, preceded by, or based upon those concerning the latter. However, some complexes of inherent facts and some complexes or relational facts can be presented separately.

Thus defined internal linguistics can be subdivided into the science of lexicon (in the above defined exact sense 1. 3) and the science of grammar. External linguistics contains a part regarding the relation between a language and the community that uses it, and one regarding the relation between two or more languages. What is especially to be avoided is the confusion of external linguistic facts with

extra-linguistic facts; much of this confusion can be found in *CLG* in the chapter where the distinction of internal and external linguistics is proposed (see above note 1). What is true is that external linguistic facts are properties of the language in question and can therefore be predicated of it, e. g. that a language is a living language, a literary language, that it gives many loanwords to another language, that it is used by the members of other language communities for communication about higher domains of culture, etc. On the contrary, extralinguistic facts may be causes of linguistic (external or internal) facts, but they cannot be predicated of a language, because they are not properties of a language.

1. 8. We have given one of the possible inherent definitions of language, viz. one based on the range of the lexicon (see 1. 4). But semantic systems with grammar can be also classified according to another principle, viz. according to the properties of their grammar. There are semantic systems whose grammatical relations hold good equally for all elements of the lexicon; the international system of numerical notation is a system of this kind. We say that such a system (i. e. its grammar) „does not distinguish“ any categories of elements. Other semantic systems have a system of grammatical relations, different for different categories of elements, as roots, endings, different „parts of speech“, etc. This feature is found in all semantic systems with universal lexicon (= languages, according to the definition established above, 1. 4). We say that such a system (i. e. its grammar) „distinguishes“ (various) categories of elements; it is a polycategorical semantic system ⁷.

The inherent definition of language given before (1. 4) is a grammatical and lexical inherent definition; now we have given a grammatical inherent definition. This difference does not concern us here: their extensions coincide, i. e. they cover exactly the same semantic systems. Other grammatical inherent definitions, resulting from different kinds of grammar in existence, are possible, but we need not enter into these problems; for our present purposes all inherent definitions mentioned above may be considered as one inherent definition.

1. 9. It is easily seen that the meaning of certain words (e. g. *circle*, *river*) consists of inherent properties of their referends, whereas the meaning of others (e. g. *neighbour*, *friend*) consists of relational properties or of properties of both kinds. The meaning of the word *language* as a technical term as far as it is possible should be not contradictory with regard to the current meaning and the meaning intuitively used in science until now. It is not impossible that it is relational properties that should be the

⁷ Ibid., p. 93.

definitional properties of language, or that two definitions should be set up, an inherent one and a relational one.

When forming the inherent definition of language (1. 4) we brought into connection two kinds of phenomena: 1° inherent properties of certain semantic systems, 2° position of semantic systems in human communities. But while the former have been well defined, the latter have been mentioned half-intuitively. It is known that the principal function of all semantic systems is the representative and communicative function, i. e. the function consisting in transmitting knowledge (news) between people⁸. But many people, or all people, use more than one semantic system and the relations between the semantic systems used by one and the same person have not yet been sufficiently analysed and classified. Thus we could only state that semantic systems commonly called languages (as the English language, the Polish language, etc.), and used by normal people in daily intercourse, have certain inherent properties, which we defined. But it does not follow that other systems, not used in daily intercourse („dead languages“, „artificial languages“) do not offer the same inherent properties, nor is the expression *use in daily intercourse* sufficiently defined. So that at this stage it is only the inherent definition given above that can be used correctly. But it is striking that we have set up this definition precisely in order to distinguish a well-known kind of semantic systems („languages“) used currently by people: it is for this purpose that we added the feature of universal lexicon to our definition. And defining these systems by appealing to the way they are used is defining them relationally. If we find a relational definition of the systems called commonly languages (e. g. „languages is a semantic system used in such and such a way by... to communicate...“) the predicate of the inherent definition of language will be a theorem about language defined relationally; it will be said: „all languages (as defined relationally above) are semantic systems with grammar and with universal lexicon“. This will be important enough as a theorem. It is not impossible, however, to keep both as definitions and distinguish Inh-language, i. e. language as defined inherently (above) and Rel-language, i. e. language as defined relationally. Before the matters are cleared we shall use these sigla to keep the two things apart when necessary. But again: before we get a relational definition it is only the inherent definition given above that holds. And with its aid we shall attempt to analyse the relations between the ways semantic systems are used by people; we shall then add relational *differentiae specifice* to the inherent definition of language.

⁸ *Fonctions du texte et des catégories de propositions*, Bull. Soc. Pol. Lingu. XV/1956, p. 36, p. 62.

II. LANGUAGES IN CONTACT: PRIMARY AND SECONDARY LANGUAGE AND THEIR RANGE

2.1. When we observe how languages are used (Inh-languages of course) we notice that there are persons who use more or less often two or more languages. It is said sometimes that „the alternate use of two or more languages by the same person“ constitutes contact of languages⁹. But it is necessary first to define the term *use of language*. Producing texts, i. e. speaking, is certainly use of language: it is active use of language. But understanding texts, and thus receiving messages (= communicated contents, news), is also use of language: it is its passive use¹⁰. It is right to speak of the contact of languages in the case of passive use of language as well as in the case of active use. Thus: we call *contact of languages* the situation when somebody uses, actively or passively, two or more languages.

The term *contact of languages* offers an undesirable metaphor, which often passes unnoticed, so that it has been said that „the language-using individuals are thus the locus of the contact“¹¹. This may seem to explain the nature of the contact. Such an opinion of the place of the contact could be correct if languages were in the speaking or listening individuals; an opinion that this is so could be a reflex of the obsolete theory according to which languages exist in the minds of those who use them. Now, since in reality a language is a system of classes of text elements and of their relations (see above 1.8) it is certainly not in anybody's mind. What may be found in a person's mind are notions and other psychical phenomena regarding things that exist outside. In the same way e. g. the British fauna is a system of classes (kinds, species or types, etc.) of animals whose specimens live in Britain. Nobody would say that the British fauna exists in a person's mind: it exists at least in the whole territory where its specimens occur. In the same way a semantic system exists in the whole territory where it is used, i. e. where texts occur being specimens of the classes that constitute the system in question.

We should not, therefore, try to find in the meaning of the term *language contact* anything but what is given by the definition and we should forget the ordinary (everyday) meaning of the word *contact*. It follows from the definitions that language contact is a situation consisting in alternate occurrence of texts of two languages

⁹ E. Haugen, *Language Contact*, Proceedings of the VIIIth International Congress of Linguists, Oslo 1958, p. 771; U. Weinreich, *Languages in Contact*, New York 1953, p. 1.

¹⁰ *Signification du morphème*, Bull. Soc. Pol. Lingu. XV/1957, p. 25.

¹¹ U. Weinreich, *Languages in Contact*, p. 1.

in the use (active or passive) of a person (or of groups). Consequently the place of the contact is the place or territory where such texts occur.

2. 2. The cases of language contact present many complicated situations; we shall begin with the simple cases. The first situation is zero contact; it occurs very seldom, if it does occur at all, but we must analyse this case as an extreme case. Besides, there are real cases that approach this zero case more than the next typical situation presenting already actual contact.

A number of people using the same language are called *language community*; it need not coincide with any other group of people, e. g. with the inhabitants of a village, of a country, etc. In the case of zero contact a language community knows and uses one language only. This language is transmitted from generation to generation without the aid of any other language, solely by the observation of the relations between texts and fragments of extra-textual reality conventionally corresponding to them (see 1. 3). This is the direct or natural transmission language.

The fact that all members of the community use the language in question is not characteristic of the case of zero contact: it results from the definition of language community that who does not use a language does not belong to the respective language community. But the reverse fact is the primary characteristic of the zero case, viz. that nobody ever uses any other language, i. e. that everybody uses the language in question exclusively.

It is evident that such a situation may arise only in quite exceptional circumstances, above all when a strongly geographically coherent small territory is completely isolated from the neighbouring territories. But if the use of another language is extremely rare and insignificant, which occurs more often, the situation will be rather considered as an instance of this zero case than as an instance of the following one.

2. 3. The most simple case of language contact reveals the very great difficulties of the problem. Let us take first a simple example from the history of languages, which will approximately correspond to the relations between the modern vernaculars of medieval Europe and, say, those of their neighbours. We exclude provisionally the position of Latin in those times, which however is of no consequence for the description of the relations between modern vernaculars. The linguistic situation is more or less the following: a community settled in a definite territory constantly use one language; intercourse with neighbours, commerce and travelling are scarce. People speaking constantly other languages, mostly merchants, come more or less regularly to the territory of the community. A few members of the community — merchants, sailors, soldiers, etc. travel

a little abroad. Thus some members of the community come to be able to use foreign languages and they use them when they travel abroad and in intercourse with foreigners who come to their country.

It may seem that the matters are very simple; let us try to describe the situation. As the first characteristic we shall probably have to mention the fact that 1° a few members of a language community use two languages. This statement avoids saying that they use a foreign language, which seems peremptory, the term being undefined. But even the cautious form which we have chosen is inadmissible: how do we know that persons who use two languages belong to the same language community as some other persons living in the same territory? We do know that they are residents of the same region, etc., we may know that they belong to one economic, or other community, but we have not inquired as to their belonging to one language community.

2.4. We have defined language community (above 2.2) but that definition holds good for a group of people using one language all and each. The very fact that in the present case some people use two languages raises the problem of which of these languages is to be considered as proper to be attributed to language community. But why: „a language community“? We could be inclined to say: „it is necessary to attribute one of the languages to the community in question“. To what community? Certainly not to a language community, because we do not know which of the two languages should be the base for establishing a language community. And if we say that consequently the persons who use two languages belong to two language communities, which is quite true, there remains the problem of a hierarchy of their use of the two languages and of the people's belonging to two language communities.

And indeed: it is necessary to inquire whether one of the two or more languages used by a person or persons can be considered as his principal, proper, primary language, so that the other will be an additional or secondary language in his use. And if it can, what are the characteristics of the primary language? This problem is not only a theoretical one: in fact, how shall we call and distinguish these languages in order to be able to speak about them and about their relation?

In order to show how it is easy to fall into fallacies let us try to answer these questions at once. It may seem that in the case in question there is no great difficulty about the proper language of the community: the language used by all seems to have to be considered as the proper or primary language of the whole community, the other will be a secondary language. In reality this reasoning is entirely false: by what „all“ is one of the languages used? By all members of a geographical, or an economic, or other community? The language in question may be, for that matter,

language of that geographical or economic community in the sense that all residents of the area are able to use it. But it does not follow that we have to do with one language community and its language: let us call the language known to all inhabitants *LA* and the other language *LB*; it might be very well so that the primary language of those who use two languages is *LB*, and the primary language of those who use *LA* only is *LA*; the speakers of *LB* (as primary language) learn additionally *LA* for the sake of understanding with the remainig inhabitants of the valley.

2. 5. We see that we have no right to speak of members of a language community before we know the characteristics of the proper (primary) language. In fact, we can solve no problem concerning relational linguistics, much less a problem of language contact, before we know those characteristics. And as for the term *community* it is imperative never to use it in linguistic works without a qualification, and it is best not to use it at all, except with reference to linguistic community and with an explicit qualification to this effect.

It follows, too, that the distinction of the proper (primary) language cannot be based on the percentage of speakers resident in an area or other criteria of this kind. Let us try another criterion. It seems that it is rather important to know to whom is spoken the language not known to all inhabitants (we do not say „members of the community“ any more), i. e. *LB*; it seems important that it is spoken to foreigners only, hence, to people who do not know *LA*, so that the speakers have a very strong impulse and a valid motif to speak *LB* to them. Could not this be used as a criterion of proper (primary) language? We would say that language that is spoken but to foreigners is not the primary language of the speakers. Unfortunately, this criterion is also fallacious: the facts mentioned above are true and very important, they will constitute an important theorem about primary and about secondary language, respectively, but they are not suitable as characteristics and criteria of primary (or secondary) language. Indeed, what foreigners was it about? it was people who are not inhabitants of the region in question. But how do we know that those who speak *LB* to the foreigners have not a common primary language with them, viz. *LB*? How do we know that they do not belong to the same language community, different from that of those who know *LA* only?

It is seen that all considerations involving belonging or other relation to a group of people defined non-linguistically must be eliminated from the definition of primary and secondary language, and we must be on our guard againts formulations which imply such relations, or those analysed above (2. 4). All we have right to base our definition upon is observation of linguistic usage: we must observe what languages are used by some people, and how they use them.

2. 6. An analysis of many cases in question along these lines yields a solution, to which we proceed at once. We have seen that it is impossible to describe adequately even the simplest type of language contact without knowing what primary language is. Now, the present writer has verified that it is impossible to find the definition of primary language without a thorough working analysis (which is not adequate description: it is less and more) of many actual, historical cases of language contact. We cannot do both: present here that toilsome painstaking analysis of facts, recounting all the trials and errors, and detours, incident to the actual course of research, and, afterwards give a systematic, adequate, well-founded description. We have to confine ourselves to the latter.

We proceed along the lines established above: we observe how two or more languages are used by the same person and we elicit two fundamental plans (categories) of use of language: 1° the range of subjects of communication to which each of the languages is applied and 2° the constancy of use. Language is normally acquired by the younger generation by direct transmission (see above 2. 2); this process is accomplished when the child is about 7 years old: he is then able to speak about all things of everyday life which is the only sphere of his interest and the only range of his capacity. In the subsequent years he learns to apply language to intercourse concerning a wide range of subjects, belonging to a higher level of culture: science, arts, techniques, trade, above all the trade or vocation which becomes his professional line.

There are cases (we shall analyse examples later on) when that higher level of culture is acquired through the medium of a different language (e. g. French in Brittany, Latin in medieval Europe) than that which has been acquired directly, and which continues to be used in daily intercourse (Breton; modern vernaculars in medieval Europe). The other language continues to be used for the higher range of subjects, but the first remains as the vehicle of communication for the basic things of life for simple daily work and recreation.

When a new language comes to be used in a one-language community and people abandon their previous language, it often happens (though not always, and this depends upon definite factors) that the new language is used for the higher range of subjects and the previous one stays in use for what may be called basic range. The latter is the last that is abandoned (cf. Gaelic), when it comes to that, but it often survives and is the base from which a language recuperates lost fields of use (e. g. the Czech language in the XVIII—XIXth cent., Welsh about the same time), or spreads to the higher fields, to which it had never been applied before (many modern vernaculars in Europe versus Latin).

The basic range of subjects is the range of interest available to all members of any given group (community) of people at a given period and place; it is also approximately the range available to anybody at any period of history.

These facts determine that out of two or more languages used by an individual, the principal or primary language is that one which he uses for the basic range of subjects defined above (everyday talk). More specially: it is the language used for home and family intercourse; it is also the language which is transmitted to the children directly (without the medium of another language; direct transmission, see 2.2).

Those who use the same language as primary constitute a (primary) language community. Other languages used by them are secondary languages (or: secondary, tertiary, etc., if it is necessary to distinguish their ranks); by the fact that they use them they are members of the respective language communities, but secondary members only. Thus a language may have a primary community and a secondary community, which is more numerous. The terms *primary (proper) language* and *secondary language* have nothing to do with the order of their acquisition, although normally it is the first acquired language, and thus acquired by direct transmission that is the primary language of an individual. There are cases of change of primary language, and the primary language acquired in this way is the actual primary language of an individual in question.

2.7. The most important observation to make is whether the primary language is used also for the higher range of subjects, which is the normal case, or is limited to the basic range. This is reckoned primarily in relation to what is available to people in question. E. g. the language of a primitive tribe, which has but a low level of civilization is not limited to the basic level if the members of the language community in question use it for all communicative purposes available to them. The presence in the country of people who use other languages for higher level topics is of no consequence as long as they are not primary members of the language community in question. But when some people of that community get a higher level of instruction through the medium of a foreign language, while remaining primary members of the language community in question, and a custom is established to use a given foreign language for talking on higher topics, the primary language is on the way to being limited to the basic level of interest. The decisive fact is that a higher level of interest has come within the range of members of the primary language community in question.

Of course things do not change in a moment: on the one hand

realities of the higher range will not spread at once throughout the territory, on the other hand the primary language will, for some time, continue to be used for topics which are above the basic level, as old crafts, songs, etc. In any case, at the stage described above, the secondary language (we are correct in using this term now that we have defined it) occupies the top part of the higher range of subjects; the higher range of subjects itself tends to shift to that which is expressed in the secondary language. Of course this does not exclude the possibility of the primary language being extended to be used for that new higher range; if this happens, the limitation of range of the primary language, which characterizes the situation described above, ceases.

2. 8. The same phenomenon can be observed in the relation between many modern vernaculars in medieval Europe and Latin; e. g. it is essential to state, whether, in a given case, persons who used Latin were primary members of the language community in question (or, whether they were its members at all), or of another language community. The latter is the case when they did not use the primary language of the community in question (i. e. the vernacular) for basic range subjects (the case of foreign missionaries, scientists, etc.).

We have analysed two phenomena concerning the range of use of a language: one of them (2. 6) defines primary language and secondary language, the other (2. 7) determines the most important element of the mutual position of these languages. We have said (above 2. 6) that another important plan is the constancy of use. This is an obvious requirement of any scientific statement, to be applied to both phenomena mentioned above. An occasional use, as home language, of another language than usually (e. g. in a public school, or on the occasion of a foreign visit of a couple of days) does not mean that the persons in question have passed to another primary language community. Analogously for the limitation of the use of languages. The observations, distinctions, definitions, and statements made above enable us to describe the different cases of language contact, to which we proceed now.

III. MUTUAL RELATIONS OF LANGUAGES IN CONTACT

3. 1. We have established the plans (categories, respects) of properties which are necessary condition of any statement about relations between languages. A statement that a language is a primary language of given individuals is a prerequisite of an analysis of language contact; this statement is based on the fact that this language is constantly used in the way defined above (2. 6). These are the invariances of the cases of language contact.

An analysis of many historically attested cases of actual language contact of large groups of people (see above 2. 6) yields some further plans of properties, which constitute a frame of differences of possible contact situations. There are many additional plans, but these have proved most essential:

1° number (percentage) of speakers of a secondary language: few, many, all (as related to the number of speakers of the primary language);

2° frequency of use of a secondary language: rare, frequent, prevailing (as related to the total of cases of use of language).

3° existence of choice: use of the secondary language of necessity (e. g. in intercourse with foreigners), or of free choice (e. g. when speaking to co-primary members of a language community);

4° range of use of the primary language: limited to the basic range, or not limited.

3. 2. Among other important plans we should mention the range of use of the secondary language: as a matter of fact a secondary language may be used not only for some topics of the higher range but also, occasionally, for the basic range. There is no doubt that these details are necessary in an adequate description of a given case, but they need not (and practically cannot) be elements of the main classification of the cases of contact. In a more detailed classification and in a full description of a case many other things must be taken account of, e. g. whether the use of the secondary language is active or passive, etc. Besides, some properties are rather implied or made irrelevant by the scheme above. E. g. in the case when the use of a secondary language spreads through current talk (which is chiefly the case of English in relation to Welsh, recently) and not through higher range subjects, our scheme will show that the secondary language is used frequently, or even prevaillingly, of free choice, by many or all, which sufficiently indicates many other elements of the situation.

If we omit the zero case there are thirty six possible combinations of the properties stateable in the four plans given above (this number results not only from the number of plans but also from the number of „answers“ provided for in each plan). These theoretically possible cases are represented in table, p. 20. But, of course, not all combinations actually occur, and of those which occur not all are typical. We describe some typical cases actually found in the history (i. e. in the attested period) of languages and concerning large human groups. We shall give them a notation resulting from their position in the table (p. 20), lest the objective system of all possible cases should be disturbed by a running numbering of some selected types (which are marked in the table by the word *type*).

3. 3. The first case of language contact, whose description we have begun above (2. 3) is *Ia—1a*. It is characterized by the following properties (they are numbered as in the scheme above 3. 1): 1° a secondary language is used by few members of the language community. 2° its use is rare (as compared with the total of cases of use of language). 3° the choice of language is in these cases limited: the secondary language is used in intercourse with foreigners. 4° the range of use of the primary language is not limited.

3. 4. The next typical case of contact is *I Ib—1b*. We give first a sketch of an actually attested situation, which is approximately that existing in many countries of modern Europe: the majority of the language community use one language only, although many of them have learned a little one or two foreign languages at (primary) school; learning a language at school, especially if it is not intensive, generally cannot be considered as normal use of language (though it makes it possible for the person in question to use the language he has learned). A considerable minority, however, do use secondary languages pretty often. They use them frequently and not only in intercourse with foreigners but also of entirely free choice: for their professional purposes, for literary pleasure, for diversion, etc. The primary is used without limitation of range (i. e. also books are available for all levels).

The characteristics of the type: 1° many people speak a secondary language; 2° its use is frequent and 3° not occasioned by necessity. 4° the range of the primary language is not limited

3. 5. The types described until now offer no limitation of the range of the primary language; such a limitation is found in the case of modern vernaculars in medieval Europe in their relation to Latin (above 2. 8).

The characteristics of the type (*Ia—2b*) are as follows: 1° the secondary language is spoken by few but 2° frequently; 3° its use is determined by necessity: no books in the primary language, no highly educated persons, scientists, higher technicians, etc., who do not know the secondary language and many who do not know the primary; the primary language is not in a state suitable for the higher range of subjects. 4° it is seen that the use of the primary language is limited to the basic range.

Almost of the same type is the relation between the vernaculars of some communities of more or less primitive level of culture and some European languages, described above (2. 7).

In a given case similar to that described above it may happen to be found that those who know the secondary language use it also to talk to each other, on basic range topics, although they know, of course, the primary language. The item 3° would run: not occasioned by necessity; item 2° may have to be formulated: prevailing use of the secondary lan-

guage. The type would be then *Ib—2b* or *Ib—2c*, respectively. However, if that group of people came to use constantly the foreign language for basic range topics (everyday and home talk) they would cease to be primary members of the language community in question. In such and other cases (cf. above 2.8) the presence of a considerable body of linguistic „foreigners“ (of native extraction at that) among the members of the language community in question, or only on the territory of that community, is an important factor in the description of the linguistic situation.

3.6. In the types analysed above those who know and use a secondary language constitute a part of the primary linguistic community. The cases where all members of a linguistic community use a secondary language are less obvious. But the use of a secondary language is often not uniform: in a region of the territory of the linguistic community the use of a secondary language is different than in another region. Analogously, in different circles of a linguistic community the use of a secondary language may be different. Thus there are cases where a part of the linguistic community, resident in a territory, all use a secondary language, while other parts of the same community offer a different type of language contact.

The most obvious examples of this type are yielded by linguistic communities of immigrants in America, especially in the United States and in Brazil. These communities are also among the most common illustrations of the fact that a linguistic community does not coincide with other kinds of communities, and that it is to a great extent independent of the territory. For it is true that in the countries in question there are villages or small regions whose inhabitants speak exclusively a language that is not English (or not Portuguese, respectively), and these regions certainly belong to the language community in question, but thousands of people who have the same primary language are scattered over wide tracts of the continent and make up a part of the population of numerous towns and cities. All those people, belonging to Norwegian, Polish, Swedish, French, Italian and other language communities, live to a great extent among members of one another's language communities, above all among members of the English (or Portuguese respectively) language community.

In these circumstances we may find various types of relations between the languages in contact. There are areas where the following type *IIIa—1b* is found: 1° all members of a linguistic community who reside in the region use a secondary language, 2° its use is frequent, but 3° limited to the occasions where it is necessary. 4° The use of the primary language is not limited to the basic range.

This is above all the case of an immigrant group constituting

a considerable majority in an area, whose cultural level, economic resources and other factors are favourable for the continuation of a constant use of the primary language without limitation of range. This is also the case of many linguistic border territories, where the speakers of the primary language are not immigrants but the secondary language is the official language of the country and its administration, of schools and other public institutions; the Celtic languages offer in the course of their history many examples of different variants of this type.

3.7. A similar type, *IIIa—2b*, is very common: it is the relation between a rural dialect (patois) and a literary language, sufficiently different from it to constitute a different semantic system but which may be of the same origin. The present use of the terms *language* and *dialect* is ambiguous in many respects. The ambiguity we are interested in here is seldom realized: the term *language* means 1° not only a 'semantic system of a specific type' (inherent definition, see above 1.4) or 2° a 'semantic system used in a specific way' (relational definition, see above 1.9) but also 3° a group of internally related semantic systems: these systems have usually a common origin and are called „dialects“ of the given „language“. It is the difference between 1°—2° and 3° that is of interest here: it consists in the fact that in the third case the term *language* refers to a group of semantic systems. We cannot here enter into the details of this use, which offers several variants; what is important is that it is seldom realized that a literary language and a local dialect are in many cases distinct semantic systems, and their relation is an instance of language contact.

For the speakers of a local dialect (e. g. a German, especially a „Low-German“, dialect, or an Italian dialect) their dialect is their primary language, the literary language a secondary language. The situation usually presents the following characteristics: 1° all speakers of the primary language use also the secondary language, 2° its use is frequent but 3° limited to the cases where it is necessary (school, office, business, etc.). 4° the use of the primary language is limited to the basic range.

This is also a situation which may ensue in the circumstances described in 3.6 (immigration country, border territory) if the conditions are not favourable for the use of the primary language for the whole available range of topics, or if the available range has increased considerably while it was impossible to raise the primary language to the level required by that increase.

3.8. The situations described in 3.6 and 3.7 may last pretty long. However, it is typical that immigrants or their descendants abandon their original primary language and that rural dialects disappear while their speakers begin to use the literary language as primary. This change

of language may be (and typically is) preceded by the following situation of language contact (*IIIb—2b*): 1° all members of the primary language-community (or all resident in an area), use the secondary language; 2° its use is frequent and 3° not limited to necessary cases 4° the use of the primary language is limited to the basic range.

This situation differs from the preceding one in that the prestige of the secondary language has increased to the extent that it is spoken not only to its primary representatives but also to representatives of the primary language; the use of the secondary language may even become prevalent (type variant *IIIb—2c*).

Table of situations in language contact

range of primary language	use of secondary language							
	percentage		I		II		III	
			few		many		all	
	choice		a	b	a	b	a	b
			limited	free	limited	free	limited	free
1	not limited	frequency	a	rare	type § 3. 3	type § 4. 5		
			b	frequent			type § 3. 4	type § 3. 6
			c	pre- vailing				
2	limited to basic range	frequency	a	rare				
			b	frequent	type § 3. 5	type var. § 3. 5	type § 3. 7	type § 3. 8, § 4. 2
			c	pre- vailing		type var. § 3. 5		type var. § 3. 8, § 4. 4

This situation stands on the verge of language change, and practically is accompanied by progressive introduction of the secondary language as home and family language, i. e. as primary language.

IV. BILINGUALISM, MOTHER TONGUE, LIVING LANGUAGE
AND OTHER RELATIONAL *DIFFERENTIAE SPECIFICAE* OF LANGUAGES

4. 1. The term *bilingualism* is now often used to denote any situation of language contact ¹². This is not correct, because it effaces the differences established above. A. Meillet ¹³ speaks of the bilingualism of the educated people who spoke Latin in medieval France. It is true that he proposes to distinguish two types of „bilingualism“: „d'une part l'existence de deux langues courantes simultanément. De l'autre l'emploi d'une langue courante de type tout autre“ ¹⁴, but this distinction is made on the spur of the moment and does not represent the real state of things (although the author's intuition was rather correct): the first „type“ is an unsuccessful attempt to define the types of language contact given in column III of our table (see p. 20), the second „type“ is an attempt to describe the types given in column II. In reality in column III there are no two „langues courantes“: there is only one primary language, although it may have different range of use, may be used with different frequency and with different degrees of free choice. In any case, in spite of this attempt to make a distinction, the authors quoted use the term *bilingualism* with reference to all types of language contact in question. Sauvageot calls *bilingualism* precisely the situation which corresponds to column II in our table ¹⁵.

The term *bilingualism* certainly cannot be applied to the fields of our table (p. 20) defined by the coordinates I—1 and II—1; for these we shall use the term *polyglottism*. It is possible to think of using the term *bilingualism* with reference to the situations I—2 and II—2, and III, so that there would be two conditions, either of them necessary and each sufficient, of using the term *bilingualism*: social character of the contact and limitation in the use of the primary language. If this is accepted, there are two kinds of bilingualism: bilingualism by subject range of language use and bilingualism by social range of language use; and double bilingualism — by both.

¹² U. Weinreich, *op. cit.*, p. 1; E. Haugen, *Language* 30, 3/1954, p. 380: „anyone who has learned to understand a language is a bilingual“. The term is often used without definition, e. g. J. Vendryes, *La mort des langues* (Conférences de l'Institut de Linguistique de l'Université de Paris, année 1933, Paris 1934), p. 9. The same author says elsewhere that „les deux langues peuvent se maintenir équivalentes“ (*ibid.*, p. 8); in reality two languages may be in equilibrium in an area but one of the languages is always primary.

¹³ In: A. Meillet et A. Sauvageot, *Le bilinguisme des hommes cultivés* (Conférences de l'Institut de Linguistique II/1934, Paris 1935), p. 7.

¹⁴ *Ibid.*, p. 8.

¹⁵ A. Sauvageot, *op. cit.*, p. 9.

But in any case it is certain that the situations represented in column *III* can be denoted by the term *bilingualism* only: the social character of the contact is undoubtedly decisive. On the other hand, any use of two languages implies polyglottism: there may be polyglottism without bilingualism but not vice versa.

4.2. A good example of bilingualism is the situation existing in Ireland in the Gaeltacht, i. e. in the areas where the Gaelic language is used as a primary language: the majority of the inhabitants use constantly both Gaelic and English for intercourse in many domains of interest: papers are English but they usually have a Gaelic corner, popular scientific books are read in either language though English prevails, periodicals are English but school books are Gaelic, divine service is in Gaelic. In an office and in the next small town English is spoken but it is possible to make oneself understood in Gaelic; with tourists, who are pretty numerous, one speaks English but with persons who come to learn Gaelic one speaks Gaelic; to shepherd dogs orders are given in English. But what decides of the mutual relation of the two languages is the fact that the language of every-day talk at home and with the neighbours is Gaelic; many people, particularly old people and children, cannot speak English.

This is the linguistic situation observed by the present author in Dún Chaoin (co. Kerry) in the thirties of the 20th century, but it is also the linguistic situation of many villages of the Gaeltacht to-day. This is a typical example of bilingualism in the above established exact sense (4.1). A few persons who are constant residents of the village but do not use Gaelic in the way described above (e. g. a person who has returned from America) are, of course, not members of the primary Gaelic language community: Gaelic is for them a secondary language, even if it is their first and previous primary language.

But not all cases of use of Gaelic in Ireland are instances of bilingualism. For the majority of the population English is the primary language but Gaelic is taught in many schools; university students are obliged to know Gaelic. A person who after having learned Gaelic at school will read a Gaelic book now and then, will sing a Gaelic song, or will take part in a Gaelic meeting of the debating society, is not bilingual in the above established exact sense. The linguistic situation is here quite different: it is polyglottism, the contact of languages belongs to the field *I—1*.

4.3. We have established that the direct transmission of language to the young generation (see 2.2), as a result of its constant use in every-day talk at home, is an unquestionable criterion, of proper, i. e. primary, language. It is necessary to find what is the relation of the meaning of this term to that of the terms *mother-tongue*, *foreign language*.

The normal way of transmitting language is the continuous endogenic succession, i. e. the transmission of a language (of course the direct transmission, i. e. without the aid of another language) to the young generation¹⁶. We may establish that a language transmitted in continuous endogenic succession will be called mother-tongue of those who have received it. In the case described above the proper (primary) language of the two generations is the same; it is also their mother-tongue.

But there exists a phenomenon, which we call break of continuous succession of language; it consists in that primary members of a language community cease to use their language as primary language and take another language as primary. E. g. the population of almost the whole of Ireland, whose proper language in the XVIIIth century was Gaelic, passed in the course of the XIXth century to the use of English as primary. In this way a great part of the Gaelic (primary) linguistic community took up a continuous succession of a language which was for them a foreign language, hence an exogenic continuous succession.

As a result, at different times, each of the speakers in question began to use as primary another language than that which he had received in endogenic continuous succession, i. e. a language which was his mother tongue in the tentative sense given about. But this change of language took place in many cases in the speaker's childhood. Now, it is not certain if it is possible in such a case to refuse the name of mother-tongue to a language (in this case English) received in exogenic succession, if it was the language of the individual's childhood and education, language of his youth, of the school which he chose to learn his trade, and at the same time language of his family (who about that period changed their primary language to English), of his village or township, and of his neighbours. Hence we do not decide how this term should be used; it may be reserved for expressing the speaker's personal attitude towards the language. For scientific purposes we can always use the exact terms: language of endogenic succession and language of exogenic succession. It may happen that the change of language occurs in very early childhood: the parents change their primary language and begin to transmit it most naturally to their children. In this case we may use the term *second language of endogenic succession* as opposed to the first.

English is a secondary language for very few Irish people, Gaelic is secondary for the overwhelming majority. But it is not certain whether either of them may be called foreign language for the respective indi-

¹⁶ *Correspondances de lexique et identités grammaticales*, Bull. Soc. Pol. Lingu. XII/1953.

viduals, since English is primary practically for the whole country and Gaelic is its previous primary language. It seems again best to use, for exact purposes, the well-defined terms given above.

4. 4. There are languages that are secondary for many primary language communities; such languages are called *international languages*. There are many subdivisions in this class.

A language that is secondary for a (primary) language community may be primary for other people, who, by virtue of that, constitute a language community. This is the case e. g. of English outside the British Isles in Europe. A language that is primary for some people is called *living language*. A secondary language that is not primary for other people is a *dead language*.

The terms defined above are generally used in a vague and ambiguous way. In traditional linguistics we often find the opinion that a language „lives“ as long as it changes or „develops“¹⁷. Thus it is said sometimes that medieval Latin was a living language, because it continued to develop, and only the Renaissance made it a dead language as it returned to the classic norm and forbade all changes.

Now, a language changes when it is used in a way that makes the changes possible but the fact that changes occur is not a definitional characteristic of the way a language is used. Besides, it is not correct to call *development* all changes. Those who consider changes as a characteristic of a living language probably forget that the word *living* used with reference to a language offers a metaphor. This use may result from a transfer into linguistics of an idea taken from natural history. In reality language is not a „living organism“ as some thought in the XIXth century, and the term *living language* had to be defined in accordance with the distinctions we have made in the preceding sections concerning the ways a language is used by people.

We have stated that a language is dead when it is nowhere used as a primary language. Hence it is not correct to give the dates of death of the „last representative“ as dates of extinction of languages, e. g. the 26th of December 1877 for Cornish (Dolly Pentreth) or the 10th of June 1898 for Dalmatian (Antonio Udina, Veglia Island). J. Vendryes says that Cornish rather died out when died the last person with whom Dolly Pentreth could speak; but it could be also considered, he goes on, that it happened much earlier, or that Cornish continued to live much later, since at the end of the XIXth century there were persons who could count

¹⁷ E. g. „On reconnaît une langue morte à ce qu'on n'a pas le droit d'y faire de fautes. Les fautes sont autant d'indices qui font connaître les points faibles et révèlent le sens des innovations“, J. Vendryes, *La mort des langues*, p. 13—14.

in Cornish¹⁸. As for the earlier situation of the language he quotes *Nebhaz gerriau dro tho Carnoak* of Nicholas Boson (1660), who says that the Cornish language area is not more than 20 miles long, and even there more English than Cornish is spoken, many people do not know Cornish any more, but almost everybody knows English; young people speak Cornish always worse and less.

Vendryes does not give any definite answer as to when Cornish died out; as a matter of fact he does not dispose of clear and distinct criteria. In the light of the analyses made in the preceding sections the situation described in Boson's book is clear: it is *IIIb-2c*, when the language in question is on the verge of being abandoned for the secondary language, whose use is already prevailing. And as there were no other primary members of the Cornish language community to speak it, Cornish was on the verge of extinction. It died out when it ceased to be a primary language and this happened when it ceased to be used for everyday talk in the last home, so that instead of Cornish children heard English from their mothers. This happened when Dolly Pentreth still was living: in fact, when there remain only several old people scattered over the village who can speak a language, that language is but a secondary language for them. And if it is not primary for other people that language lives no more.

Latin ceases to be a primary language for the great mass of the population of Italy and Gaul before the end of the VIIIth century (*terminus ante quem*)¹⁹. If it were found that in the course of Middle Ages there were groups of people for whom Latin was a primary language (e. g. certain universities or monasteries), it could be asserted that it was then a living language, but that situation should have to be carefully distinguished from the use of Latin as secondary language, which was normal and prevalent. As for the „changes“ in Latin, they continued well into the XIXth century, though limited mainly to scientific terms, where the increase was then considerable. Insignificant innovations may be observed even now. All that takes place in a secondary language which is nowhere primary, hence not living.

4. 5. Another possible case of a language which is nowhere primary is that it is nowhere secondary either, e. g. Accadian (Old Mesopotamian). This constitutes one of the great differences between such dead languages and Latin.

There is another kind of languages with a relational *differentia specifica*: languages which, unlike not only Latin but also Accadian, have

¹⁸ Ibid., p. 6—7.

¹⁹ *Criteria of Latin Periphrastic Forms*, Eos L, 1/1959—1960, p. 213—220.

never been primary languages. We mean „artificial languages“. Some of them are used as secondary but by few and not frequently, although often without necessity, i. e. when speaking to people who know the primary language of the speaker (type *Ib—1a*). However, the fact that they have never been primary is not their definitional (characteristic) property for if such a language comes to be used as primary it will still differ from natural languages in that it will not have come to existence by direct transmission, particularly not by endogenic succession of languages (see above, 4.3); and this defines that class of languages.

ANDRZEJ BOGUSŁAWSKI

O typach zależności syntagmatycznej

Mówiąc poniżej o niefonologicznych wielkościach językowych będziemy mieli na myśli stosunki polegające na konwencjonalnej odpowiedniości między określonymi znaczeniami a określonymi (ewentualnie różnymi) wykładnikami fonologicznymi, a także kombinacje takich stosunków. Znaczenie samo przez się jako zespół cech rzeczywistości nie jest wielkością językową. Kompleks fonologiczny zaś odpowiadający jednemu lub więcej znaczeniom jest tylko realizacją określonych możliwości kombinacji jednostek językowych fonologicznych.

Fundamentalną właściwością wielkości językowych jest to, że ich występowanie w pełnych tekstach jest uzależnione w sposób nie statystyczny, lecz bezwzględny od faktu występowania w nich określonych innych wielkości i nie jest uzależnione od faktu występowania w nich pewnych jeszcze innych wielkości. Na podstawie takiego warunkowania wielkości językowe tworzą połączenia różnych szczebli i rodzajów, połączenia o charakterze „funkcjonalnym“, „zależnościowym“, nie zaś technicznym (bezpośrednie sąsiedztwo członów zależności, czyli, ściślej mówiąc, odpowiednich kompleksów fonologicznych, jest wprawdzie wypadkiem zwykłym, ale tylko jednym z możliwych). Wybiórczy charakter tej łączliwości, czyli fakt, że podlega ona określonym ograniczeniom, stanowi istotę „strukturalności“ języka.

Opis gramatyczny rozumiany jako „łączliwościowa“ (w powyższym rozumieniu), czyli syntagmatyczna klasyfikacja jednostek językowych, powinien odzwierciedlać całą złożoność układów oznaczających i wyczerpywać wszelkie różnice i podobieństwa wyodrębnionych klas, tj. prawidłowo grupować te klasy w klasach klas. Z tego punktu widzenia podstawowe znaczenie ma problem stadiów analizy tekstu (od zdania aż do wydobywania „rdzeni“) i związany z nim problem szczebli „konstrukcji gramatycznych“, z drugiej zaś strony zagadnienie rodzajów związku syntagmatycznego (oba te problemy wiążą się zresztą ze sobą jak najściślej). To ostatnie zagadnienie stanowi właściwy przedmiot zainteresowania w tym artykule.

W tradycji językoznawczej powszechne jest rozróżnienie współrzędności (parataksy) i podrzędności (hipotaksy), odnoszone przede wszystkim do zdań złożonych. W obrębie zdania pojedynczego (między „wyrazami“) wyróżnia się normalnie związki zgody, rządu i przynależności, które wszakże są tylko wariacjami podrzędności, rozróżnianymi w oparciu o okoliczności natury zewnętrznej: rodzaje wykładników.

Jak jednak wskazał H. S. Sørensen¹, już Apollonios Dyskolos obok parataksy i hipotaksy wyróżniał „paralambanómenon“, tj. wzajemną niezbędność członów.

Tym trzem pojęciom odpowiadają wprowadzone przez L. Hjelm-sleva pojęcia kombinacji, selekcji i solidarności, opierające się na dwóch pojęciach naczelnych: stałej i zmiennej².

Schemat trzech typów związku, odpowiadających mniej więcej pojęciom Hjelm-sleva, powtarza się w wielu innych pracach, choć sformułowania i interpretacje są tam mniej lub bardziej odmienne.

Istotne modyfikacje do pojęć Hjelm-sleva, które pozwalają na różnorodną interpretację, wprowadził H. J. Uldall w oparciu o pojęcia wielkiego i małego terminalu, które dotyczą członów rozpatrywanych z punktu widzenia określonej relacji ich połączenia oraz stosunków paradygmatycznych tego połączenia³. Podobne formuły znajdujemy u H. Chr. Søren-sena, który opiera je na swej teorii aksjomatycznej⁴.

A. van Holk ustala trzy odpowiednie stosunki wykorzystując kryteria dystrybucyjne w duchu lingwistyki amerykańskiej⁵. H. Spang-Hanssen daje interpretację statystyczno-dystrybucyjną zależności Hjelm-sleva⁶.

Zasadniczą krytykę pojęć Hjelm-sleva przeprowadził H. S. Sørensen, wykazując, że obustronnie charakteryzujące „funkcje“ Hjelm-sleva mogą być użytkowane tylko przy podziale konkretnych tekstów (a nie przy określaniu klas części będących rezultatami podziałów różnych tekstów),

¹ H. Steen Sørensen, *Word-classes in Modern English with special reference to Proper Names with an Introductory Theory of Grammar, Meaning and Reference*, Copenhagen 1958, s. 59.

² L. Hjelm-slev, *Omkring sprogteoriens grundlaeggelse*, København 1943, s. 31—37. Stała — człon, bez którego nie występuje drugi człon. Zmienna — człon, bez którego występuje drugi człon. Kombinacja — stosunek zmiennych. Selekcja — stosunek stałej i zmiennej. Solidarność — stosunek stałych.

³ H. J. Uldall, *On equivalent relations*, TCLC V, Copenhagen 1949, s. 72. W sytuacji, kiedy mamy $ab + c$, $a + c$, lecz brak $b + c$, Uldall nazywa a wielkim terminalem, b zaś — małym terminalem.

⁴ H. Chr. Sørensen, *Studies on Case in Russian*, København 1957, s. 56—59.

⁵ A. G. F. van Holk, *The Semantic Spectrum of the Russian Infinitive*, Leiden 1953, s. 13.

⁶ H. Spang-Hanssen, *Probability and Structural Classification in Language Description*, Copenhagen 1959, s. 28—113.

i to dopiero po ich określonym przeformułowaniu. Sørensen wprowadza pojęcia jednostronnie charakteryzujące: nieusuwalność i usuwalność oraz trzy ich kombinacje jako pojęcia dwustronne⁷. Mimo istotnych różnic w sformulowaniach nieusuwalność i usuwalność odpowiadają Hjelmslevskiemu stałej i zmiennej, ich kombinacje zaś trzem „funkcjom“ Hjelmsleva. Obok tych pojęć Sørensen wprowadza kilka innych pojęć relacyjnych jednostronnych. Spośród pojęć tych „zawieranie“ nie odnosi się do „łączliwości“, prepozycja i postpozycja należy do innej płaszczyzny zjawisk językowych — do techniki zewnętrznej, pojęcie „compatibility“ nie dotyczy samo przez się zależności, pojęcie „incompatibility“ odnosi się do braku zależności (choć ma podstawową wagę dla ustalania zależności), pojęcia „presupposes“ i „does not presuppose“ odpowiadają uldallowskiemu małemu i wielkiemu terminalowi. Te ostatnie pojęcia należą również do kręgu zjawisk ujętych przez Hjelmsleva: człon „presuponujący“ („mały“) to człon łączący cechy stałej w solidarności i zmiennej w selekcji, człon „nie presuponujący“ („wielki“) zaś to człon łączący cechy stałej w selekcji i zmiennej w kombinacji⁸.

Dla wszystkich koncepcji rozpatrujących związki syntagmatyczne jako obiektywne fakty warunkowania jednych wielkości przez inne, a nie jako fakty leżące w płaszczyźnie subiektywnego wyczuwania, do jakich znaczeń „odnoszą się“ te lub inne znaczenia i jakie znaczenia „odnoszą się“ do nich, kluczowym problemem przy charakterystyce związków syntagmatycznych konkretnych składników jest problem tzw. katalizy⁹ lub interpolacji¹⁰, czyli uzupełniania tekstów empirycznie zaświadczonech przed poddaniem ich analizie. Empirycznie bowiem zaświadczone teksty łatwo mogłyby doprowadzić do wniosku, że w ogromnej masie wypadków określone składniki nie są wcale warunkowane w sposób bezwzględny przez określone inne składniki. Wynika to z ogromnie rozpowszechnionego zjawiska skrótów mownych, które są posunięte tak daleko, że niekiedy nawet przyimki stanowią całe wypowiedzi (por. np. częste *do* przy podawaniu karty przejazdowej konduktorowi). Przekonanie o tym, że przypadkowy, zależny co do „szerokości“ wypowiedzi od tysiąca najrozmaitszych okoliczności materiał mowny nie może być „w stanie naturalnym“ podstawą analizy gramatycznej i ustalania klas językowych (klas wielkości, za pomocą których możemy przecież, w odróżnieniu od innych sposobów porozumiewania się, dostarczać informacji

⁷ H. Steen Sørensen, *op. cit.*, s. 60—66.

⁸ Bardziej szczegółowo mówiłem o poglądach H. Steena Sorensena w rec. *Niekotoryje woprosy teoriji jazyka w knigie Serensena*, Naucznyje doklady wysszej szkoły, Filologiczeskije nauki, 1960, 4.

⁹ Por. L. Hjelmslev, *op. cit.*, s. 83—85.

¹⁰ Por. H. Steen Sørensen, *op. cit.*, s. 70—71.

kompletnych niezależnie od okoliczności zewnętrznych, sytuacyjnych), nie jest nowe.

Niejakim odbiciem jego są np. pojęcia „podmiotu domyślnego“ i temu podobne lub twierdzenia w rodzaju „przyimek wymaga rzeczownika w określonym przypadku“, znane ze starej tradycji językoznawczej.

Jednakże w kwestii uzupełniania tekstów empirycznych panuje dotąd stanowisko połowiczne. Uznaje się np. konieczność uzupełniania „podmiotem“, lecz nie widzi się konieczności uzupełniania tzw. okolicznikami czasu lub przyczyny. Stanowisko takie jako polegające na pomieszaniu kwestii potencji syntagmatycznych, istotnych dla języka jako uniwersalnego środka porozumienia, z kwestią aktualnych potrzeb komunikatywnych powstających w konkretnych sytuacjach mownych oraz na pomieszaniu rozróżnienia skrótów dopuszczanych przez normy danego języka (normy oznaczania, użycia) i skrótów nie dopuszczanych przez te normy albo różnych innych rodzajów skrótów (np. związanych z dialogiem i nie związanych z nim) — z nadrzędnym problemem obecności lub braku skrótu należałoby zastąpić zasadą konsekwentnego, maksymalnego uzupełniania.

Jakie byłyby konsekwencje takiego uzupełniania dla zagadnienia związków syntagmatycznych?

Przede wszystkim współrzędność zostałaby usunięta z obrębu zdań i stałaby się jedynie stosunkiem zdań jako całości; por. *czytam książki i gazety* — ... *czytam książki* *i czytam gazety*... itp.¹¹ Analogicznie można zinterpretować fakty typu: *siedział tam, w altanie; lubił ryby, zwłaszcza karpia*, por. ... *siedział tam* *a mianowicie siedział w altanie* ..., ... *lubił ryby* ... *zwłaszcza*... *lubił karpia* ...

Ponieważ łączliwość zdań nie podlega żadnym ograniczeniom (poza praktyczno-życiowymi, „sensowymi“, statystycznymi), współrzędność stanowiłaby faktycznie granicę gramatyki (tak jak zdania są granicznymi, najwyższymi konstrukcjami) i musiałaby być postawiona na zupełnie innej płaszczyźnie niż związki składników wewnątrzdanowych: te ostatnie są zależnościami, podczas gdy współrzędność jest związkiem mającym właśnie charakter niezależności.

Zasadniczy problem gramatyki, jakim jest pełna typologia zależności, w obecnym momencie jest jeszcze daleki od zadowalającego rozwiązania. Celem poniższych obserwacji jest zwrócenie uwagi na pewne właściwości, które, jak się wydaje, powinny być uwzględnione przy rozpatrywaniu tego problemu. Obserwacje te nie pretendują, rzecz jasna, do

¹¹ Por. interesujące rozważania T. P. Łomtiewa, *O wwodnych i odnorodnych pozicjach słowiesnych form w sowriemiennom russkom jazykie*, Naucznyje dokłady wysszej szkoły, Filologiczeskije nauki, 1958, 1.

roli ostatecznego obrazu, którego opracowanie wymaga jeszcze wielu szczegółowych rozważań i dyskusji.

1. Dla sformułowania schematów zależności, które odzwierciedlałyby najbardziej podstawowe przeciwstawienie syntagmatyczne, wypada wprowadzić kilka pojęć elementarnych.

Fakt, że x pozostaje w zależności z y , a $xy \rightarrow z$, nazwiemy perspektywą syntagmatyczną (dla x i dla y).

Każdy człon zależności nazwiemy współczłonem drugiego z nich.

Fakt, że w określonej perspektywie syntagmatycznej człon x występuje (w pełnym tekście) tylko wraz ze swym współczłonem lub jego alternantem, nazwiemy obligatorycznością współczłonu (x).

Wśród perspektyw syntagmatycznych należy wyróżnić właściwe i wtórne (które można by też nazwać „narzuconymi“). Perspektywą syntagmatyczną właściwą nazwiemy tę, która nie jest wtórna.

W pełni uogólnione i zadowalające określenie perspektywy syntagmatycznej wtórnej powinno się stać przedmiotem odrębnej obszernej analizy. Wstępnie za wartościowe jej wskaźniki można uznać, jak się wydaje, następujące okoliczności:

1. $x + y (+z)$ jest całością niższego rzędu niż x (nie: $+y (+z)$).

Np. tzw. zdanie poboczne po wyłączeniu środków „upodrzedniających“ jest zdaniem, a więc konstrukcją najwyższą.

2. $x + y (+z)$ odpowiada dokładnie $x + y$ z poprzedniego schematu, daje się przekształcić w taki układ. Por. imiesłowy.

3. W $x + y (+z)$ x jest nie dającą się rozwinąć analogicznie częścią całości, w której skład wchodzi w innej perspektywie syntagmatycznej.

Por. np. *przedwojen — n — y* (i: *przed pierwszą wojną światową ... — ... działo się ... —*, itp.).

4. Jeżeli $x + y (+z) : v (+z)$, gdzie v nie jest połączeniem alternantów x , y mając jednocześnie jaskrawe cechy wspólne z y , a nie z x (czego dowodem jest podobieństwo relacji $x + y$ i v przy zasadniczej różnicy relacji x i v), z drugiej zaś strony $x + m (+n)$, gdzie $x + m$ nie wymienia się z wielkościami o właściwościach analogicznych do wyżej określonych cech v , a ponadto y i m nie są (potencjalnie) identyczne relacyjnie ze względu na x i jego alternanty, to pierwsza z wymienionych perspektyw syntagmatycznych x jest wtórna.

Por. np. *wiśni-ow(y) : tak(i)* ($x + y : v$) i *wiśni-a (:e)* ($x + m$).

Natomiast perspektywa syntagmatyczna składnika łączącego się z przyimkiem lub końcówką przypadkową (bez przyimka) nie jest wtórna, gdyż nawet jeżeli ta całość wymienia się z v z powyższego schematu (por. np. *w ... lesie : tu*), to przyimek (końcówka przypadkowa bez przyimka) jest w niej członem identycznym relacyjnie (w sensie wyżej określonym) z innym przyimkiem (końcówką przypadkową bez przyimka)

mającym charakter *m* z powyższego schematu (por. np. *w* z przytoczonego przykładu i *o*: + wszelkie człony rzeczownikowe, przy braku: *o* ... : składnik typu *tu*).

Obligatoryczność współzłona w perspektywie syntagmatycznej właściwej nazwiemy konotacją.

2. Przy zastosowaniu powyższych pojęć najbardziej podstawowe wydaje się rozróżnienie następujących sytuacji syntagmatycznych:

(1) $x + y$ z konotacją x i y ;

(2) $x + y$ z konotacją x .

Przeciwstawienie to odpowiada z grubsza przeciwstawieniu dwóch typów „koneksji“ Hjelsleva (solidarności i selekcji) oraz odpowiadających im typów zależności u innych autorów. Jednakże zastosowanie materialowe wymienionych zależności przy konsekwentnym (maksymalnym) uzupełnianiu tekstu będzie odmienne.

Tak np. okolicznik „kiedy“ i inne składniki, które można interpolować do każdego zdania, znajdują się w zależności (1) z resztą zdania. Wiele formantów, które nazywano „słowotwórczymi“ i które mogą się wydawać „zmiennymi“, pozostaje w zależności (1) ze swymi podstawami. Wiąże się to często z możliwością i koniecznością ustalania formantów o wykładnikach zerowych, których obecność jest niekiedy o tyle niewątpliwa, że mają one ekwiwalenty nie-zeroowe. Por. np. formanty postaci czasownika polskiego: # — *robi(ć)* : *z* — *robi(ć)* = *zapis* — *ywa(ć)* : *zapis* — *a(ć)*. Innym przykładem tego rodzaju mogą być formanty tzw. „wartościowania subiektywnego“ w rzeczowniku polskim; por.:

<i>łap</i> — # —		<i>szkatuł</i> — <i>k</i> —
<i>łap</i> — <i>sk</i> —		<i>szkatuł</i> — # —
<i>łap</i> — <i>k</i> —	=	<i>szkatuł</i> — <i>eczk</i> —
<i>łap</i> — <i>in</i> —		<i>szkatuł</i> — <i>czyn</i> —

W wymienionych formacjach neutralna charakterystyka z punktu widzenia „wartościowania subiektywnego“ ma swój wykładnik zerowy przy rdzeniu *łap-*; jego ekwiwalentem jest *-k-* przy rdzeniu *szkatuł-* (przy tym rdzeniu wykładnik zerowy jest ekwiwalentem *-sk-*, *-isk-* i innych afiksów „augmentatywnych“). W związku z tym nie można ustalać wymienności *łap-* : *łap-k-* itp., tj. upatrywać zależności (2) w formacji typu *łap-k-*¹². Ale zależność (1) można upatrywać również tam, gdzie formant zerowy nie ma ekwiwalentu nie-zeroowego. Przykładem może być

¹² Jest rzeczą charakterystyczną, że wielu uczonych rosyjskich, np. K. S. Aksakow, A. A. Szachmatow, W. W. Winogradow, traktowało rzeczowniki zdrobniałe, zgrubiałe itp. jako tzw. „formy wyrazu“, a nie „odrębne słowa“, por. W. W. Winogradow, *Russkij jazyk* (Grammaticzeskoje uczenie o słowie), Moskwa—Leningrad 1947, s. 112—115.

sytuacja w czasownikach polskich z formantami kategorii, którą można nazwać kategorią limitacji, por. *po* — (*skak* — *a*) (*ć*) (nie: + *będe*) (*pewien czas*): # — (*skak* — *a*) (*ć*) (+ *będe*) (*pewien czas*) (warto zwrócić uwagę na fakt, że *po-* „determinativum“ bywało notorycznie uważane za formant „słowotwórczy“). Oczywiście, decydujące o ustaleniu zależności (1), a nie (2), wprowadzenie zera morfologicznego w takich wypadkach wymaga uzasadnienia, ale odpowiednie przesłanki stanowią odrębny, złożony problem, na którego omawianie nie ma tu miejsca.

Zależność (2) należałoby upatrywać np. między przymiotnikiem a rzeczownikiem (por. np. *koń* (*jest drogi*): *rasowy koń* (*jest drogi*)), a także w podstawowej masie formacji zwanych „słowotwórczymi“, choć, jak widzieliśmy wyżej, wiele formacji tak nazywanych opiera się na zależności (1) i w ten sposób jaskrawo przeciwstawia się innym formacjom obejmowanym potocznie tym samym mianem. Przykłady: *anty-społeczny* (z brakiem obligatoryczności współczłonu podstawy), *w-kle(ić)* (z obligatorycznością współczłonu podstawy z punktu widzenia relacji: + *do* (z gen.) itp., która tworzy perspektywę syntagmatyczną wtórną dla *-kle-*), *słom-k(a)* (z obligatorycznością współczłonu podstawy w perspektywie wtórnej, np. ze względu na wykładniki liczby) itp. Należą tu również formacje z tzw. formantami transkategorialnymi typu ros. *biel* — *izn* —; S. Karolak upatrywał w nich „solidarność“, najwidoczniej ze względu na obligatoryczność współczłonu ich podstaw¹³. Jednakże z punktu widzenia konotacji w podanym wyżej sensie, który wydaje się donioślejszy (nadrzędny), formacje te nie przeciwstawiają się formacjom typu ros. *mied-wieżonok* przytaczanym przez autora, w których brak jest obligatoryczności formantu. Warto zwrócić uwagę na fakt, iż przy różnych podstawach występuje często (kombinatorycznie) i obligatoryczność i nie-obligatoryczność tego samego formantu, którego tożsamość dogodnie jest utrzymać w opisie, nie rozszczepiając go na różne jednostki „funkcjonalne“, por. *malarz* z jednej strony i *posadzkarz*, *kolejarz* itp. z drugiej strony lub *ślepotą*, *starszeństwo* z jednej strony i *rusofilstwo* itp. z drugiej strony.

3. W kwalifikowaniu zależności między konkretnymi wielkościami występują w literaturze językoznawczej pewne rozbieżności. Jednym z charakterystycznych zagadnień tego rodzaju jest problem zależności Nom. + verbum finitum. Góruje przekonanie, że mamy tu do czynienia z „solidarnością“, ale znany też jest pogląd, zgodnie z którym zachodzi tu „selekcja“ z v. f. jako „stała“.

W zagadnieniu tym kryje się sprawa niezwykle istotna dla typologii zależności. Rzecz w tym, że ograniczenie się do wyróżnienia dwóch typów

¹³ S. Karolak, *Niektóre zagadnienia struktury języka* (z powodu książki prof. A. Isaczenki, *Grammaticzeskij stroj russkogo jazyka w sopostawlenii s slowackim, Morfologija*, I, Bratislava 1954), BPTJ XVII, 1958, s. 153—154.

zależności nie pozwala na zadowalające wyczerpanie i wyjaśnienie całości kształtu zjawisk.

Tak np. z punktu widzenia omówionych wyżej schematów zależność (1) należy upatrywać zarówno między nom. a v. f., jak i między przyimkiem, np. *o*, a członem z nim się łączącym. Jednakże między tymi wypadkami zachodzą istotne różnice, jeżeli uwzględnić sytuację paradygmatyczną. Sytuacja ta zbliża nom. + v. f. do zależności (2), np. między przymiotnikiem a rzeczownikiem. Ale z drugiej strony postawienie tych ostatnich wypadków po prostu na jednej płaszczyźnie usuwałoby w cień wydobyte wyżej różnice, mające przy tym charakter bardziej podstawowy.

Trzeba zatem przeprowadzić bardziej zróżnicowaną i różnopłaszczyznową specyfikację zależności. Uwzględniając w niej jako podporządkowane cechom uprzednio określonym różnice związane ze stosunkami paradygmatycznymi otrzymamy przede wszystkim następujące podtypy zależności (1):

(1a) $x + y \div z$;

(1b) $x + y : z$,

gdzie z oznacza wielkość scharakteryzowaną tak, jak v w p. 4, dotyczącym perspektywy syntagmatycznej wtórnej (por. wyżej).

Przykłady: (1a) — okoliczniki „kiedy“, „dlaczego“ i inne „swobodne“ + reszta zdania, przeważnie przyimki lub końcówki przypadkowe bez przyimka + reszta członu rzeczownikowego; (1b) — v. f. + różne „dopełnienia“ i niektóre „okoliczniki“ (np. kierunkowe), v. f. (wraz z „dopełnieniami“) + nom. (por. *zmierzcza się — uczeń siedzi — uczeń szanuje książkę — uczeń przynosi książki ze szkoły do domu* itp.), temat rzeczownikowy + wykładnik liczby (por. (*o*) *pol-u* : -*ach* : (*o*) *mlek(-u)* itp.) i in.

Jak widać z powyższego, istnieją wyraźne podstawy, by upatrywać swoistą „podrzędność“ nom. wobec czasownika, co trafnie wyjaśnił S. Karolak¹⁴. Ale nie zmienia to faktu, że zależność tych członów ma jednocześnie swój aspekt „solidarnościowy“, który trzeba uwzględnić w wyczerpującej charakterystyce (moim zdaniem, nawet na pierwszym miejscu).

4. W obrębie zależności (2) należy wyróżnić przede wszystkim następujące typy:

(2a) $x + y$ z potencjalną obligatorycznością obu współczłonów;

(2b) $x + y (+z) : x (+z)$; nie: $y (+z)$.

Przykłady: por. wyżej (p. 2).

5. Okoliczności paradygmatyczne ujęte w schemacie (1b) są wskaźnikiem różnicy roli członów zależności, wskaźnikiem tego, co pocucie każe nam nazwać „podrzędnością“ jednego z nich wobec drugiego (terminem

¹⁴ S. Karolak, *O kryteriach określania hierarchii w relacji*, BPTJ XVIII, 1959, s. 65—68.

bez bliższego sprecyzowania nader luźnym i „pojemnym“, co łatwo powoduje zacieranie istotnych różnic między zjawiskami syntagmatycznymi). Swoistą „podrzędność“ (ale inną niż tamta) dostrzegamy również przy zależności (1a), np. między okolicznikiem „kiedy“ lub „dlaczego“ a resztą zdania. Jej podstawą syntagmatyczną jest fakt, że z tego punktu widzenia zdanie można ująć w następującym schemacie: albo $xy + v (+z)$, albo $xv + y (+z)$, gdzie $x = m + n: o + p: r \dots$ Zróżnicowanie x , tj. v. f. wraz z członami wykluczonymi przez inne v. f., przy braku wpływu na to zróżnicowanie różnych okoliczników (v, y), których wszystkie alternujące okazy występują przy wszelkich x , jest podstawą tego, że czasownik jest uznawany za konstytutywny dla poszczególnych zdań (tj. dla relacji z wielkościami w rodzaju trybów i czasów, która to relacja tworzy ostatecznie pełne zdanie).

Odmienne przedstawia się sytuacja przymiotników jakościowych. Tutaj te same tematy przymiotnikowe występują w zależności (1a) (jeżeli uwzględnić zero morfologiczne) ze zróżnicowanymi wewnątrznie określeniami miary (tzw. stopnie, wykładniki typu *bardzo* itp.), por. *bardzo — pięknie — pięknie — iejś — niż...* itd. Ale przy identyczności tematów stanowiących jedną klasę zróżnicowanie syntagmatyczne określeń miary jest wskaźnikiem swoistej „podrzędności“ tych ostatnich (por. schemat: $x + y_1 (+z)$; $x + y_2 (+z)$, gdzie $y_1 = m + n, y_2 = o$).

6. Istotną rolę w dalszej specyfikacji zależności może odegrać uwzględnienie zależności członów, w jakich pozostają one wobec innych wielkości („trzecich“). Chodzi tu przede wszystkim o sytuację, którą może obrazować schemat: $(x + y_1) + z$; $x * z$ lub $(x + y_2) * z$, lub o brak takiej sytuacji. Chodzi zatem o specyfikę członów ze względu na pewne zależności zewnętrzne lub jej brak. Przy tym specyfika taka może dotyczyć (α') jednego członów, (α'') obu członów.

Przykłady: (α') (przy zależności (1a)) — przyimki i końcówki przypadkowe bez przyimków + członów z nimi się łączące; (β) (brak specyfiki) — formanty „wartościowania subiektywnego“ + tematy rzeczownikowe (przy zależności (1b)).

Inną stroną tego samego zagadnienia jest rozróżnienie rodzajów zależności między powyższymi składnikami „trzecimi“ a całościami złożonymi z członów, o których wyżej była mowa. W jednych wypadkach mianowicie zależność ta jest związana ze specyficzną zależnością wobec jednego z członów owej całości (por. określony temat czasownikowy + rzeczownik w acc.), w innych wypadkach tej właściwości brak.

7. Powyższe uwagi miały na celu jedynie wskazanie możliwości sprecyzowania różnych rodzajów zależności, nie zaś sporządzenie ich wyczerpującej listy.

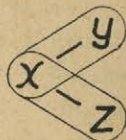
Obok problemu typów zależności istnieje związany z nim problem

hierarchii zależności, w których jeden z członów jest identyczny, tzn. problem tworzenia przez człony zależności układu obejmującego całości (syntagmy) różnych szczebli, które właśnie jako całości mogą być same członami zależności ($(x + y) + z$, $(x + y) + (v + z)$ itp.).

Tak np. w czasownikach z acc. zależność zachodzi: między tematem czasownika a acc., między tematem rzeczownika a acc., między tematem czasownika a rzeczownikiem w acc. Jednakże podczas gdy można mówić o syntagmie „temat czasownika + rzeczownik w acc.“, o tyle nie ma sensu mówić o syntagmie „temat czasownika + syntagmem acc.“. Zapewne za rozsądną przyczynę takiego stawiania sprawy można uznać fakt, że pierwsze połączenie wchodzi w te same relacje (np. z formantami temporalnymi), co tematy nieprzechodnie, podczas gdy analogicznych zjawisk ($xy : z$) brak jest w odniesieniu do drugiego połączenia, z drugiej zaś strony np. fakt, że syntagmemy rzeczownikowe występują w derywatach wraz z tematami rzeczownikowymi, a nie czasownikowymi (por. *przedwojenny* itp.).

Istnieją i inne wskaźniki syntagm i ich hierarchii. Tak np. jeżeli jakiś człon klasy C_1 , której członów pozostają w zależności z członami klasy C_2 , wyklucza występowanie klasy C_3 , której członów pozostają w zależności z członami klasy C_2 , to: $(C_2 + C_1) + C_3$. Można się też zastanawiać, czy jeżeli zakres członów C_1 pozostających w zależności z C_2 jest szerszy niż zakres członów C_1 pozostających w zależności z C_3 , nie mamy do czynienia z układem: $(C_1 + C_3) + C_2$. Być może wreszcie o hierarchii syntagmatycznej może stanowić sama różnica typów zależności.

Jednocześnie jest jednak rzeczą wątpliwą, by całokształt hierarchii syntagmatycznej (zdania i jego składników) można było ująć w sposób linearny, tzn. tak, aby absolutnie wszystkie członów były zhierarchizowane. Istnieją pewne wielkości, które są najwidoczniej „równorzędne“ i których nie da się potraktować jako części coraz szerszych (w sensie linearnym) syntagm (typu: $\{[(x + y) + v] + z\}$ itd.). Przykładem takich wielkości są „swobodne“ okoliczniki „kiedy“, „dlaczego“ i in., których relacje są odmiennie, ale dla których najodpowiedniejszym schematem byłby następujący:

Ale problem hierarchii syntagmatycznej jest osobnym doniosłym tematem, który należałoby rozpatrzyć odrębnie.

8. Z różnymi rodzajami zależności występujących w pełnych tekstach mogą się wiązać określone fakty dotyczące skrótów mownych. Tak

np. różnym rodzajom „podrzędności“ składników może towarzyszyć ich częste niewystępowanie w tekstach empirycznych (nawet nie związane ze składem poprzednich wypowiedzi pewnego ciągu, np. dialogu) obok składników „nadrzędnych“. Tego rodzaju zjawiska dadzą się zapewne wykorzystać w analizie jako pewna pomoc o charakterze heurystycznym. Nie mogą one jednak stanowić podstawy określania samych zależności, jak to się często zdarza. Są to bowiem po pierwsze zjawiska o stosunkowo mało wyraźnych prawidłowościach, o dość luźnym przyporządkowaniu wobec istotnie różnych typów syntagmatycznych, zjawiska, w których krzyżują się czynniki bardzo różnorakie i w których znaczną rolę odgrywają wielkości statystyczne. Po wtóre zaś, i to jest rzecz najważniejsza, takie występowanie lub niewystępowanie składników w tekstach empirycznych, które można uznać za rzeczywiście językowe, tzn. konwencjonalne (a nie uwarunkowane przyczynowo), należy do odrębnej płaszczyzny języka: nie do płaszczyzny stosunków semantycznych i gramatycznych, lecz do płaszczyzny stosunków oznaczania (płaszczyzny „referencjalnej“, płaszczyzny „użycia“). Nie można zaś, jak wiadomo, mieszać różnych płaszczyzn zjawisk i określać zjawisk jednej płaszczyzny za pomocą cech związanych z inną płaszczyzną. Tak np. ang. *which (that)* odpowiada pol. *któr-*; oba te składniki w opisie gramatycznym powinny być scharakteryzowane analogicznie. Inną zaś zupełnie kwestią jest to, że istnieje angielska norma (użycia) pozwalająca na opuszczanie w określonych wypadkach *which (that)*, obca (mutatis mutandis) językowi polskiemu (por. *the boy I saw — chłopiec, którego widziałem*).

9. Mówiąc wyżej o rodzajach zależności syntagmatycznych nie wprowadziłem żadnych terminów (ani symboli umownych) dla oznaczenia tych zależności i odpowiednich typów członów. Być może dogodnie byłoby nazywać schemat (1) zależnością dwustronną, (2) — zależnością jednostronną, inne schematy współzależnością, podporządkowaniem itp. lub jakoś inaczej.

Jednakże kwestie terminologiczne stanowią często przeszkodę w dyskusji, ponieważ ulegając sugestii nazw jesteśmy skłonni dopasowywać rozróżnienia rzeczowe do terminów z ich zastaną tradycją zamiast na odwrót. Tymczasem sprawą zasadniczą jest wyróżnianie samych zjawisk przy pomocy kombinacji terminów bardziej elementarnych. Kwestie terminologiczne są kwestiami odrębnymi i drugorzędnymi. Pominiecie ich tutaj miało właśnie na celu podkreślenie tego faktu.

O tzw. bierniku wewnętrznym (figura etymologica)

1. Funckje accusatiwu.

W językach indoeuropejskich wyróżnia się pięć podstawowych funckji wypowiedzeniowych accusatiwu:

a) Accusativus dopełnienia bliższego typu gr. φέρω τὸν οἶνον, łac. *lego librum*¹, który charakteryzuje się gramatycznie tym, że czasownik określany może tu tworzyć stronę bierną, a wtedy accusativus dopełnienia przechodzi w nominativus podmiotu, pod względem zaś semantycznym rzeczownik użyty w accusatiwie określany jest jako punkt docelowy akcji w sensie przedmiotu (osoby lub rzeczy), na który spływa czy też który ogarnia czynność czasownika określanego. Jako szczególny wypadek kontekstowy cytuje się tu tzw. dopełnienie rezultatywne po *verba efficiendi* typu łac. *nectere coronam*, *cudere nummos*, gr. νόμισμα κόπτειν etc. W ten sposób scharakteryzowane dopełnienie bliższe stoi np. w językach klasycznych tylko w accusatiwie, w językach innych, np. w polskim, funckję tę dzieli on z innymi przypadkami: genetiwem (por. *unikać trudu*), instrumentalem (*rządzić krajem*).

b) Accusativus rozciągłości (miary) typu gr. ἕνα μῆνα μένειν, θρώσκειν πεδίον, łac. *aegrotare unum diem*, *patere duo milia passuum*. Rzeczownik określający stoi tu po czasownikach przechodnich i nieprzechodnich, a scharakteryzowany jest pod względem semantycznym tym, że oznacza on przestrzeń w miejscu lub czasie (miarę), w jakiej mieści się określana czynność (stan). Chodzi tu więc wyraźnie o funckję okolicznikową.

c) Accusativus kierunku (celu) po czasownikach ruchu na pytanie dokąd?, w jakim celu? Rzeczownik określający stanowi tu więc punkt docelowy czynności oznaczającej ruch (a nie akcji w ogóle jak w dopełnieniu bliższym). Konstrukcje tego rodzaju są dość liczne np. w greckim,

¹ Przykłady greckie zaczerpnięto z E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, II Bd., München 1950; przykłady łacińskie z Stolz — Schmalz, *Lateinische Grammatik*, 2. Teil, 5. Aufl. bearb. von M. Leumann und J. B. Hofmann, München 1928.

por. ἔρχεσθον κλισίην; βασιλῆες, ὅσοι κεκλήατο βουλήν, w łac. możliwe tu są tylko formy skostniałe typu *domum*, *rus* oraz nazwy miejscowości typu *Romam*, *Athenas* itp. W innych językach, jak w pol., istnieją tu tylko konstrukcje przyimkowe, por. *ruszyć w pole*, *uderzyć na nieprzyjaciela*. Składniowo jest to oczywiście również okolicznik.

d) Accusativus relationis (względ)u stojący po czasownikach nieprzechodnich lub biernych (a także po przymiotnikach i przysłówkach) na oznaczenie przedmiotu, w odniesieniu do którego dana cecha zachodzi. Jest to typ gr. ἀλγῶ τὴν κεφαλὴν; ἀπετμήθησαν τὰς κεφαλὰς, w łac. typ ten znany pierwotnie tylko przy passiva i deponentia (np. *induor vestem*), później pod wpływem greckim rozszerzył się również i na pozycje po przymiotnikach (*saucius pectus* itp.). Brugmann² cytuje podobne konstrukcje również w ind., iran., germ. W polskim typ ten jest zupełnie nieznan. Funkcja składniowa wymagałaby tu bliższych rozważań.

e) Accusativus przedmiotu wewnętrznego (nazywany też accusatiwem treści) bezpośrednio nas obchodzący. Chodzi tu o częste w językach klasycznych, ale i innych (stind., aw., orm., irl., bałt., ses., germ.), użycie accusatiwu jako określnika adwerbalnego o rdzeniu identycznym z rdzeniem czasownika określanego albo etymologicznie (wtedy konstrukcja taka nazywa się terminem stylistycznym „figura etymologica”), albo też tylko semantycznie. Czasownik określany jest tu częściej nieprzechodni, ale może też być i przechodni, zaś rzeczownikiem jest w najszerszym tego słowa znaczeniu nomen actionis, co jest zrozumiałe, skoro chodzi tu przecież o repetycję rdzenia czasownikowego (wśród czasowników nie ma tu oczywiście nigdy derywatów odrzeczownikowych typu np. *kołować* ‘robić koło’), w związku z czym druga słuszna obserwacja, że to pojęcie nominalne w accusatiwie istnieje tu tylko przez okres trwania czynności. Ponadto należy dodać, że w pewnych wypadkach pojawia się tu uporeczywie przydawka, w innych zaś wypadkach nie. Oto przykłady: 1. z identycznością etymologiczną: gr. κινδυνεύω τὸν κίνδυνον; μάχην μάχομαι; χοῆν χειῖσθαι; πομπὴν πέμπειν; ἄριστον βουλήν βουλεύειν; ἄπρηκτον πόλεμον πολεμίζειν; χορηγίας χορηγεῖν, łac. *pugnam pugnare, servitutem servire, ludum ludere, votum votere, beatam vitam vivere, auspiciū prosperum auspicare* itp.; 2. z identycznością tylko semantyczną: gr. ζῶ βίον μοχθηρόν; στρατεύομαι τὸν πόλεμον; ποινὴν τίνειν, łac. *longam viam ire, proelia pugnare, vitalem aevum vivere* etc. Zdarzają się tu również, choć zdecydowanie rzadko, konstrukcje bierne z zamianą accusatiwu na nominativus (podmiot): gr. ὁ κίνδυνος κινδυνεύεται, οἱ ἀγῶνες ἀγωνίζονται, łac. *militia militatur, hac pugna pugnata* etc. Jak widać, w konstrukcji tej mogą więc tworzyć passivum czasowniki poza tym zdecydowanie nieprzechodnie.

² K. Brugmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, 2. Aufl., II 2, Strassburg 1911, s. 638 i n.

Jak wiadomo natomiast, tego rodzaju konstrukcje tautologiczne z accusatiwem znane są powszechnie, ale tylko po czasownikach przechodnich, por. pol. *pisać pismo, przeżyć długie życie, śpiewać pieśni, śnić dziwny sen, robić robotę, tańczyć taniec narodowy, liczyć liczby, jeść jedzenie* itp.

Na czym polega istota biernika wewnętrznego? Na pierwszy rzut oka widać, że nie jest to konstrukcja jednolita. Widać to choćby z cytowanych przykładów polskich, które gramatycznie pokrywają się tylko z częścią przykładów klasycznych, mianowicie z tymi, w których biernik wewnętrzny stoi po czasownikach przechodnich stanowiąc ich dopełnienie bliższe. W ujęciu gramatyki tradycyjnej podstawę kategorii gramatycznej biernika wewnętrznego stanowi identyczność etymologiczna lub semantyczna rdzenia accusatiwu i czasownika określanego. A przecież tego rodzaju szczególne wypadki identyczności obu rdzeni są i teoretycznie możliwe, i praktycznie spotykane we wszelkiego rodzaju związkach członu określanego i określającego (nie tylko w związku czasownika z rzeczownikiem), por. pol. *pisarz pisze, robotnik robi, oracz orze, śpioch śpi* (podmiot + orzeczenie), *dać w darze, zachorować na chorobę, umrzeć (lekką) śmiercią, kopać kopaczką, posłać jako posła* (czasownik + dopełnienie lub okolicznik), *król królów, brat bratu* (rzeczownik + przydawka) itd., itd. Również w wymienionych powyżej poza biernikiem wewnętrznym funkcjach accusatiwu mamy pary równoległe z accusatiwem zewnętrznym i wewnętrznym, por. *czytać książkę : świecić światło* (dopełnienie bliższe), *spać dwie godziny : nocować dwie noce, iść dwie mile : iść całą drogę pieszo* (okolicznik rozciągłości), gr. *ἐρχομαι κλισίην : στρατεύομαι τὸν πόλεμον* (okolicznik celu); gr. *ἀλγῶ τὸν δάκτυλον : ἀλγῶ ἄλγος μέγα* (accusativus relationis) itp. Wynika z tego ważny wniosek, że identyczność rdzeni nie stanowi cechy charakteryzującej wyłącznie biernik wewnętrzny, z drugiej jednak strony nie może to być cecha pozbawiona całkowicie znaczenia, skoro, na odwrót, accusativus zewnętrzny, jeżeli nie jest okolicznikiem, nie stoi nigdy tak w językach klasycznych, jak i innych po czasownikach nieprzechodnich. Można by tu przytoczyć, co najwyżej, wymieniony już accusativus relationis stojący po czasownikach biernych i nazywających stan (a także przymiotnikach), ale jego funkcja składniowa wymaga również wyjaśnienia.

Biernik wewnętrzny po czasownikach przechodnich jest więc, jak widać, zwykłym dopełnieniem bliższym, tyle że o rdzeniu identycznym z rdzeniem czasownika określanego. Cecha ta może mieć w poszczególnych językach wartość jedynie stylistyczną, gramatycznie zaś nie ma tu nic osobliwego. To samo mutatis mutandis trzeba powiedzieć o bierniku wewnętrznym po czasownikach przechodnich lub nieprzechodnich, o ile jest on okolicznikiem rozciągłości (miary) lub kierunku (celu), typ: *nocować dwie noce* itp. Są to po prostu szczególne wypadki identyczności

rdzenia czasownika i jego określnika rzeczownikowego w ramach tych samych dobrze znanych konstrukcji składniowych. Nasuwa się wobec tego pytanie, czym jest biernik wewnętrzny poza wymienionymi konstrukcjami, tzn. gdy nie jest wyraźnym dopełnieniem bliższym po czasownikach przechodnich ani okolicznikiem rozciągłości lub kierunku po czasownikach przechodnich lub nieprzechodnich, a więc w konstrukcjach typu gr. μάχην μάχομαι; κινδυνεύω τὸν ἑσχατὸν κίνδυνον, łac. *beatam vitam vivere*, *pugnam pugnare* itp. By na to pytanie móc odpowiedzieć, należy przyjrzeć się bliżej istocie obu tych określników.

2. Rozróżnienie dopełnienia i okolicznika.

Jak wiadomo, rozróżnienie dopełnienia i okolicznika opiera się w gramatyce tradycyjnej na różnicy semantycznej stosunku, jaki zachodzi między określanym czasownikiem (przymiotnikiem, przysłówkiem) a określającym go rzeczownikiem. Rzeczownik ten albo uzupełnia treść czasownika, która bez niego byłaby odczuwana jako niekompletna — wtedy jest on dopełnieniem, albo też podaje okoliczność dotyczącą w jakiś sposób tej treści — wtedy jest on okolicznikiem. W ramach obu tych rodzajów określników, zróżnicowanych — trzeba to podkreślić — znaczeniowo, istnieją dalsze zróżnicowanie semantyczne; wymienia się dopełnienie³: przedmiotowe, czynnika pomocniczego, czynnika towarzyszącego, sprawcy, porównawcze, orzekające; z drugiej zaś strony w ramach okolicznika rozróżnia się: okolicznik miejsca, czasu, sposobu, akcesoryjny, względu, miary, przyczyny, celu, warunku, przyzwolenia, skutku. Nasuwa się wobec tego pytanie, gdzie należy zaklasyfikować biernik wewnętrzny typu *pugnam pugnare* i *beatam vitam vivere*? Okazuje się, że kryteria wyłącznie semantyczne w danym wypadku zawodzą. Klasyfikacja funkcji składniowych oparta na kryteriach semantycznych ma oczywiście swoje uzasadnienie i swą wartość i teoretyczną, i praktyczną, ale jak wszelka klasyfikacja oparta na rozróżnieniach znaczeniowych, w dodatku wynikających z kontekstu, nie jest ona wolna od subiektywizmu i niepewności w ocenie wielu wypadków wątpliwych i niepewnych (por. pol. *iść w płaszczu*, a *żyć w biedzie*, *iść z książką*, a *iść z hałasem* itp.). Jaka na to rada?

Otóż zdaje się nie ulegać wątpliwości, że jak w fonologii substancja foniczna, tak w gramatyce substancja semantyczna stanowią czynnik bez wątpienia niezbędny, ale raczej drugorzędny, na pierwszym zaś miejscu należy umieścić cechy formalne elementów obu układów, które są wyznaczane relacjami, w jakie wchodzi między sobą poszczególne jednostki tych układów w ramach linearnego ciągu fonicznego i syntagmatycznego. Metoda wyznaczania tych cech relacyjnych dla poszczególnych elementów obu ciągów (fonicznego i syntagmatycznego) jest to, jak wiadomo, metoda

³ Cytuję za Z. Klemensiewicz, *Zarys składni polskiej*, wyd. 2, Warszawa 1957, s. 40 i n.

dystrybucyjna. Jej celem jest możliwie maksymalne uniezależnienie się od substancji tak fonicznej, jak i semantycznej języka, są one bowiem tylko tworzywem czy materiałem językowym, i oparcie się w opisie i analizie faktów językowych możliwie wyłącznie na cechach relacyjnych opisywanych elementów językowych. Jak to wygląda w praktyce w odniesieniu do składni?

Jak wiadomo od de Saussure'a⁴ i jego następców, ogół relacji, w jakie mogą wchodzić w ogóle między sobą wszelkie wyrazy i ich formy, jest dwojakiego rodzaju, są to: I. relacje syntagmatyczne i II. relacje paradygmatyczne. Pierwsze mają charakter horyzontalny, drugie — wertykalny. Między poszczególnymi jednostkami w ramach tego samego układu czy to syntagmatycznego, czy to paradygmatycznego, nie ma wymienności, czyli kommutacji. Natomiast między obu układami zachodzi stosunek tego rodzaju, że poszczególne jednostki układu paradygmatycznego są wymienialne i podstawialne w ramach tej samej jednostki syntagmatycznej, i na odwrót, poszczególne jednostki syntagmatyczne są wymienialne i podstawialne w ramach tej samej jednostki paradygmatycznej. Ten genialnie prosty podział zastępuje, jak wiadomo, całą skomplikowaną klasyfikację na gramatykę i słownik, w ramach gramatyki na morfologię i składnię, w ramach morfologii na fleksję i słowotwórstwo, podział, jak wiadomo, nie całkiem ścisły i uzasadniony.

Otóż z punktu widzenia obu tych relacji ciąg wypowiedzeniowy stanowi układ linearny, którego jednostki (syntagmy) są wyznaczone tym, co je poprzedza: poprzednikiem (*P*), i tym, co po nich następuje: następnikiem (*N*). Jednostki te więc różnią się między sobą o tyle, i tylko o tyle, o ile różne są ich poprzedniki i następniki. W ten sposób jednostki te stanowią pozycje ciągu wypowiedzeniowego wyznaczone właściwymi im, i tylko im, ramami relacyjnymi bez względu na ich taką czy inną zawartość morfologiczną. Można ustalić 3 takie pozycje:

Pozycja I: (*P*) $\emptyset$ — (*N*) Poz. II, Poz. III

Pozycja II: (*P*) Poz. I — (*N*) Poz. III

Pozycja III: (*P*) Poz. I, Poz. II, Poz. III — (*N*) Poz. III.

Pozycja I to pozycja początku ciągu spowodowana sytuacją, gdy w układzie relacyjnym (*P*) — (*N*) nie ma poprzednika; jest to konsekwencja postulatu, że ciąg wypowiedzeniowy musi mieć początek. Jest to podmiot.

Pozycja II to pozycja centralna ciągu, której poprzednikiem może być tylko pozycja początkowa (podmiot), zaś następnikiem pozycja III (końcowa); jest to oczywiście orzeczenie, które nazwiemy określnikiem predykatywnym.

⁴ Ferdinand de Saussure, *Cours de linguistique générale*. Paris 1922, s. 170 i n.

Pozycja III to pozycja końcowa ciągu, która jednak nie jest identyczna z końcem ciągu (tak jak podmiot jest jego początkiem). Nie ma bowiem ciągu wypowiedzeniowego zamkniętego, tzn. takiego, do którego nie można by nawiązać dalszego członu, ale ten człon dalszy będzie polegał zawsze na repetycji pozycji III. Ciąg wypowiedzeniowy więc ma początek, ale jest teoretycznie nieskończony. W układzie relacyjnym $(P)-(N)$ istnieje sytuacja, że $(P) = \emptyset$, ale nie ma sytuacji takiej, by $(N) = \emptyset$. Pozycja III nie stanowiąc więc końca ciągu jest jego pozycją końcową o tyle, że za poprzednik ma ona pozycje I lub II, a jako następnik samą siebie, czyli również pozycję III, dalej bowiem możliwa jest już, jak powiedziano, tylko repetycja tej samej pozycji III. Prostą konsekwencją tej repetycji jest fakt, że pozycja III może być również poprzednikiem dla siebie samej (= innej pozycji III). Tę pozycję III nazwiemy określnikiem atrybutywnym⁵.

Istnieją więc tylko 3 pozycje syntagmatyczne różniące się od siebie cechami relacyjnymi (a więc niezależnie od ich zawartości). Na pozycji III kończy się zróżnicowanie, dalej, jak powiedziano, możliwa jest już tylko repetycja tej samej pozycji III. Mamy więc następujący schemat ciągu syntagmatycznego:

I : II : III : III... etc.

Jak się w dalszym ciągu niniejszego przekonamy, w ramach samej pozycji III istnieje dalsze zróżnicowanie oparte na innych kryteriach.

Co stanowi zawartość wymienionych 3 pozycji syntagmatycznych? Oczywiście są nią jednostki układu paradygmatycznego należące do morfologii i słownika. Są nimi, mówiąc potocznie, wyrazy i ich formy jako nazwy, które odsyłają do pewnych pojęć, wskazują na nie lub wymieniają miejsce w ich szeregu, a równocześnie tworzą elementarne (= nie dające się dalej analizować pod rygorem unicestwienia w ogóle klasyfikacji) klasy: rzeczy, czynności (stanów) i jakości. Wyrazy wchodzące w ramy wymienionych klas pojęciowych mogą pojawiać się w praktyce w każdej z opisanych trzech pozycji syntagmatycznych, należy tu jednak odróżnić między: A. dystrybucją prymarną i B. dystrybucją sekundarną. Rozróżnienie to należy traktować jako założenie umowne o charakterze oczywistym; nie wpływa ono na meritum sprawy, lecz ma znaczenie w pierwszym rzędzie metodologiczne, jako czynnik wprowadzający ład i hierarchię w pozorny chaos zjawisk wzajemnie nie ustosunkowanych.

Dystrybucja prymarna. Zakładamy więc, że nazwy rzeczy zajmują prymarnie pozycję I (podmiotu) — są to rzeczowniki w mianowniku;

⁵ Cechy konstytutywne określników adwerbalnego i atrybutywnego analizuje J. Kuryłowicz w *Les structures fondamentales: groupe et proposition*, *Studia Philologica*, v. III, s. 203—209.

nazwy czynności i stanów zajmują pozycję II (określnik predykatywny) — są to czasowniki w formie osobowej; nazwy jakości zajmują pozycję III (określnik atrybutywny) — są to przymiotniki i przysłówki. Jak widać, w pozycji określnika atrybutywnego mamy dwa rodzaje wyrazów o tym samym znaczeniu, ale zróżnicowanych formalnie, z których jedno idą zawsze za rzeczownikiem bez względu na to, w jakiej pozycji on się znajduje — są to przymiotniki, drugie idą zawsze za czasownikiem, przymiotnikiem i przysłówkiem również bez względu na pozycję, w jakich one się znajdują — są to przysłówki. Tym sposobem już w dystrybucji prymarnej dochodzi do dalszego zróżnicowania, ale już w ramach pozycji III, na dwie podpozycje: a) adnominalną, którą prymarnie zajmuje przymiotnik — jest to przydawka i b) adwerbalną, którą prymarnie zajmuje przysówek — jest to okolicznik. Obydwie te podpozycje mieszczące się w tych samych ramach relacyjnych określnika atrybutywnego wyznaczane są już nie relacjami w stosunku do innych pozycji, lecz relacjami do ich zawartości morfologicznej. Ich zróżnicowanie istnieje tylko o tyle, o ile istnieje formalne zróżnicowanie między przymiotnikiem i przysłówkiem (formą odmienną i formą nieodmienną).

W ten sposób na mocy dystrybucji prymarnej, której istota polega na konfrontacji elementarnych klas semantycznych z elementarnymi klasami (pozycjami) syntagmatycznymi, dochodzimy do pojęcia kategorii części mowy, którą określimy jako elementarną klasę pojęciową, której jednostki stanowią prymarnie zawartość określonych, sobie tylko właściwych pozycji w ciągu syntagmatycznym. Jest to jedyna kategoria o charakterze syntagmatycznym w tej dystrybucji, wszystkie zaś inne kategorie gramatyczne mają tu charakter paradygmatyczny formalny lub znaczeniowy. Chodzi tu o kategorie: osoby, liczby, czasu, trybu i aspektu dla czasownika, o kategorie: przypadku, liczby, rodzaju i stopnia dla przymiotnika, o kategorię stopnia dla przysłówka; rzeczownik, dopóki jest podmiotem, jest członem nienacechowanym opozycji i stoi tym samym poza kategorią przypadku, wchodzi tu natomiast w rachubę kategorie paradygmatyczne rodzaju i liczby.

Dystrybucja sekundarna. Polega na tym, że każda z wymienionych części mowy związana prymarnie z określoną pozycją ciągu pojawia się wtórnie w pozycji każdej z trzech innych części mowy. Teoretycznie otrzymujemy tu następujący rozszew:

rzeczownik pojawia się w pozycjach przysługujących prymarnie czasownikowi, przymiotnikowi i przysłówkowi,

czasownik pojawia się w pozycjach przysługujących prymarnie rzeczownikowi, przymiotnikowi i przysłówkowi,

przymiotnik pojawia się w pozycjach przysługujących prymarnie rzeczownikowi, czasownikowi i przysłówkowi,

przysłówek pojawia się w pozycjach przysługujących prymarnie rzeczownikowi, czasownikowi i przymiotnikowi.

Należy tu zwrócić uwagę na fakt, że przedmiotem dystrybucji sekundarnej nie są już klasy pojęciowe (jak w dystrybucji prymarnej), lecz gotowe części mowy, czyli produkt morfologiczny dystrybucji prymarnej; tak jest zawsze: każda dystrybucja następna polega na rozsiewie zawartości morfologicznych dystrybucji poprzedniej w ten sposób, że są one traktowane w oderwaniu od swej „macierzystej“ pozycji czy ram relacyjnych (którą stworzyły i która je stworzyła), jak elementy słownikowe.

Ten rozsiew sekundarny realizowany jest za pomocą różnych środków:

1. Na zasadzie otoczenia. Dana część mowy formalnie się nie zmienia, a swą sekundarną funkcję zawdzięcza tylko i wyłącznie otoczeniu, czyli właśnie pozycji, w jaką została wstawiona, i wyjęta z niej automatycznie wraca do swej funkcji pierwotnej. Por. przymiotnik w funkcji podmiotu, rzeczownik w roli apozycji etc.

2. Na zasadzie słowotwórstwa. Tu rozsiew sekundarny polega zawsze na dublowaniu istniejących już w dystrybucji prymarnej kategorii, tzn. mieści się w ramach istniejących części mowy i nie wykracza poza nie. Por. *zielony* → *zielen*, *zielenić się*; *pisać* → *pisanie*; *dom* → *domowy* itd. Różnica między formami słowotwórczymi a tymi fleksyjnymi, które również dublują istniejące części mowy (zob. niżej), jest następująca: kategorie słowotwórcze są fakultatywne i tworzą luźną sumę elementów, zaś kategorie fleksyjne są regularne i tworzą zwarty układ (ewentualne wyjątki są wyliczane co do jednego); pierwsze powstają *ex post* w wyniku sumowania luźnych elementów, drugie są dane z góry i jako takie narzucone jednostkom.

3. Na zasadzie fleksji. Tu postępowanie jest dwojakie: a) albo dana forma dubluje morfologicznie tę część mowy, w której pozycji odnośna część mowy występuje, por. czasownik w funkcji przydawki dublujący przymiotnik jako imiesłów odmienny; czasownik w roli okolicznika dublujący przysłówek jako imiesłów nieodmienny; czasownik w roli podmiotu dublujący rzeczownik jako bezokolicznik lub supinum, b) albo dana forma tworzy kategorię nową, autonomiczną (= nie mieszczącą się w ramach istniejących już kategorii); konkretnie chodzi tu tylko o przypadki zależne rzeczownika, z których teoretycznie każdy związany jest z określoną sekundarną pozycją rzeczownika. Wobec tego kategoria przypadku rzeczownikowego o tyle, o ile jej formy nie dublują żadnej z istniejących części mowy (jak np. apozycja — przymiotnik, orzecznik — czasownik), lecz stanowią *novum* morfologiczne w ciągu syntagmatycznym, wymaga bliższego zastanowienia. Chodzi tu wyłącznie o pozycję określnika atrybutywnego, bo orzecznik dubluje przecież formę osobową czasownika (otrzymując łącznik). W tej pozycji atrybutywnej rzeczownik pojawia się

sekundarnie w pozycji przymiotnika (podpozycja adnominalna) lub przysłówka (podpozycja adwerbalna). W pozycji adnominalnej chodzi tu o przydawkę dopełniaczową i przyimkową (bo apozycja dubluje przymiotnik nieautonomicznie). W pozycji adwerbalnej chodzi tu o dopełnienie i okolicznik (którego prymarną zawartością jest przysłówek). Zagadnienie polega obecnie na tym, o ile te formy fleksyjne rzeczownika dublujące, ale w sposób autonomiczny (= nie powtarzający żadnej z istniejących części mowy), z jednej strony przymiotnik, z drugiej przysłówek, stanowią odrębne, w jakiś sposób zróżnicowane, dalsze podpozycje w ramach odgałęzienia adnominalnego i adwerbalnego jednej i tej samej pozycji atrybutywnej?

Nas ze względu na biernik wewnętrzny interesuje odgałęzienie adwerbalne. W jego ramach pozycje wymienionych określników: dopełnienia i okolicznika wyznaczone są, podobnie jak pozycja przysłówka (który prymarnie jest okolicznikiem), tymi samymi relacjami: ich poprzednikiem jest zawsze czasownik, przymiotnik lub przysłówek, zaś następnikiem zawsze przymiotnik lub przysłówek. Mimo to jednak między dopełnieniem a okolicznikiem w sposób oczywisty nie ma kommutacji; między nimi zachodzi relacja syntagmatyczna, a nie paradygmatyczna. Na czym w takim razie opiera się ich zróżnicowanie, co stanowi ich cechę dystynktywną? Wydaje się, że w grę wchodzi tutaj dwa czynniki.

1. Podział form przypadkowych na: a) gramatyczne, zachowujące przy wtórnej funkcji składniowej określnika (a nie podstawy określenia) prymarną, tj. nie zmienioną funkcję znaczeniową (nazwy rzeczy, a nie cechy); są to, jak wiadomo, genetivus i accusativus (chodzi o przypadki zależne); b) konkretne, które obok sekundarnej funkcji gramatycznej cechuje również wtórna funkcja semantyczna nazw cechy relacyjnej; są to, jak wiadomo, dativus, ablativus, instrumentalis i locativus oraz wyrażenia przyimkowe (z konkretną funkcją stosunkową). Oczywiście ostateczną instancją jest tutaj, jak zawsze, kontekst, w wyniku którego ta repartycja może ulec wtórnej inwersji; w ten sposób, w wyniku szczególnych warunków kontekstowych, genetivus i accusativus mogą stać się określnikami konkretnymi, i na odwrót, przypadki konkretne mogą się stać określnikami gramatycznymi (np. narzędnik w funkcji dopełnienia w pol.).

2. Język, jak każdy układ, musi posiadać środki służące nie tylko celom zróżnicowania substancji pojęciowej na jednostki własne, autonomiczne, tj. takie, jakich wymaga jego indywidualna struktura, ale również, skoro każdy system jest systemem relacji, musi on dysponować środkami służącymi celom ugrupowania, łączenia tych jednostek w struktury nadrzędne, częściowe i wreszcie w cały układ. Gramatyka szkolna uczy, że środki takie są trzy: rząd, zgoda i przynależność. W rzeczywistości

jednak jest ich tylko dwa: rząd i przynależność. Składnia zgody bowiem to w rzeczywistości nie innego jak tylko szczególny wypadek rekcji, polegający na tym, że człon rządzony pojawia się w postaci identycznej (do pewnego stopnia) z formą członu rządzącego. Istota rzeczy jednak jest w obu wypadkach identyczna. Istota rekcji polega na tym, że człon rządzony pojawia się w kilku postaciach gramatycznie równoważnych, spośród których człon rządzący dobiera sobie taką lub inną formę. W tym celu człon rządzący (określany) musi być również zróżnicowany na grupy; są to grupy semantyczne, z których każda dobiera sobie, czyli postuluje, taką, a nie inną postać określnika spośród kilku gramatycznie równoważnych wariantów. Tak np. w pol. wśród ogółu czasowników pewne grupy semantyczne domagają się określnika w genetiwie, inne w accusatiwie, jeszcze inne w datiwie lub instrumentalu, podczas gdy ich funkcja składniowa może być w sposób oczywisty identyczna, por. *pragnę rozrywki*, *mam rozrywkę*, *gardzę rozrywką* itd. Zupełnie taka sama w istocie swej sytuacja panuje w związku rzeczownika z przymiotnikiem. Tu również mamy z jednej strony zespół form fleksyjnych przymiotnika, składniowo absolutnie równoważnych (jest to zawsze przydawka), zaś po stronie określanego rzeczownika grupy semantyczne nazywane rodzajami, przypadkami i liczbami, z których każda postuluje taką, a nie inną formę przymiotnika. Cała różnica sprowadza się do tego, że formy gramatyczne przymiotnika są (w zasadzie) takie same, jak formy gramatyczne rzeczownika, ale to jest konsekwencja faktu, że formy fleksyjne przymiotnika są tego samego typu, co formy fleksyjne rzeczownika, jest to jednak cecha drugorzędna wobec faktu, że mamy tu do czynienia tak samo z doбором spośród kilku form funkcjonalnie równoważnych, jak w związku np. czasownika z rzeczownikiem rządonym ⁶.

Tu jednak nasuwa się pewna dygresja. Jeżeli przymiotnik jest formą rządzoną, to co sądzić o przysłówku, który jest przecież odpowiednikiem adwerbalnym przymiotnika? Trudno tu przecież mówić o rekcji. Rzeczywiście, rekcja zakłada jako warunek zasadniczy zróżnicowanie formalne określnika, istnienie kilku form funkcjonalnie równoważnych. Z kolei zaś to zróżnicowanie po stronie określnika postuluje vice versa zróżnicowanie po stronie członu określanego. Natomiast tam, gdzie jest tylko jedna postać określnika, tam eo ipso nie może być mowy o rekcji, bo nie ma tu mowy o wyborze, a rekcja to wybór. Tym samym przysłówek, skoro nie dopuszcza możliwości wyboru i tak czy owak występuje zawsze w tej samej postaci, nie może podlegać rekcji. Jego forma nie odgrywa tu żadnej roli, zaś jedynym kryterium motywującym użycie takiego czy innego przysłówka staje się jego znaczenie. Wobec tego o jego związku z wyrazem

⁶ W kwestii rekcji zob. J. Hjelmslev, *La notion de rection*, Acta Linguistica I, 1, Copenhague 1939, s. 10—23.

określanym decyduje zasada kontekstowej przynależności. Inna rzecz, że gdyby przysłówkę traktować łącznie z formami przymiotnika jako jedną całość o różnych formach a tej samej funkcji określnika atrybutywnego, to można by powiedzieć, że formy nazywane przymiotnikowymi są rządzone przez rzeczowniki w przeciwieństwie do formy nazywanej przysłówkową, która jest rządzona przez klasę czasowników, przymiotników i przysłówków. W rzeczywistości jednak istniejący tu ostry rozdział morfologiczny na formy różne, określające rzeczownik, i formę jedną, określającą czasownik etc., przesadza sprawę na rzecz interpretacji pierwszej.

W rzeczywistości więc istnieje tylko rekcja i przynależność. Kiedy ma zastosowanie pierwsza, a kiedy druga?

Odpowiedź jest prosta i pozostaje w ścisłym związku z wymienionym w punkcie 1. rozróżnieniem przypadków gramatycznych i konkretnych. Rekcja dotyczy form przypadkowych gramatycznych jako jedyny i konieczny środek formalny służący do powiązania (i w ogóle umożliwiający je) określnika pozbawionego nacechowania znaczeniowego z jego podstawą określeniową; tu decyduje forma (a rekcja to właśnie dobór formy), bo moment znaczeniowy zawodzi. Na odwrót, przynależność dotyczy form przypadkowych konkretnych, bo tu o związku z taką, a nie inną podstawą określeniową decyduje właśnie i w pierwszym rzędzie znaczenie określnika. Jest rzeczą logiczną i jasną, że o doborze określników relacyjnych, które same przez się stanowią autonomiczne (tzn. samowystarczalne) jednostki znaczeniowe — mowa tu o przypadkach konkretnych i wyrażeniach przyimkowych z funkcją konkretną — decydują względy właśnie semantyczne (por. *w domu, z lasu, z powodu choroby* etc.), natomiast o doborze określników, których charakter relacyjny (jeżeli istnieje) albo w ogóle nie jest treściowo sprecyzowany, albo w sposób bardzo niejasny i nieuchwytny, muszą decydować względy formalne, tzn. panująca konwencja, norma językowa, która dyktuje, że np. czasowniki znaczące *kierować* łączą się w języku pol. z narzędnikiem, a *podobać się* z celownikiem, zaś *pragnąć* z dopełniaczem, a jeszcze inne z biernikiem. Reasumując: dla okoliczników motywację ich doboru stanowi ich znaczenie, zaś dla dopełnień tą motywacją jest ich forma. I rekcja, i przynależność polegają na doborze, ale w określnikach opartych na rekcji powodujemy się formą abstrahując od treści, bo ona tu jest nerelevantna, zaś w określnikach opartych na przynależności powodujemy się znaczeniem, abstrahując od formy, która tu znowu jest nerelevantna. Ten fakt powoduje, że jeżeli nawet dany określnik wzięty w izolacji wykazuje nacechowanie semantyczne, to jednak to, że o jego doborze decyduje nie jego takie lub inne znaczenie relacyjne, lecz właśnie forma, powoduje, że nad znaczeniem tym przechodzi się do porządku. Rekcja współdziała tutaj z kontekstem, który stanowi płaszczyznę, na jakiej stykają się ze

sobą oba pojęcia: określane i określające. Np. *statkiem* wzięte w izolacji przedstawia dane pojęcie jako narzędzie, natomiast w związku *kieruje statkiem* znika funkcja narzędzia w wyniku działania kontekstu (statek nie może być narzędziem do kierowania, lecz przedmiotem, którym się kieruje); równocześnie jednak działa rekcja i z tym samym efektem, bo skoro czasownik *kieruje* domaga się tak czy owak narzędnika, bez względu na jego znaczenie relacyjne, w takim razie znaczenie to staje się tu nieistotne. Innymi słowy rekcja niweluje ewentualne znaczenie relacyjne określnika ⁷.

W świetle tych rozważań możemy z punktu widzenia ewolucyjnego spokojnie przyjąć, że pierwotnie wszystkie przypadki i.e. poza mianownikami były okreśnikami konkretnymi (a więc czymś w rodzaju przysłówków), tak jak to zakłada np. znana teoria lokalistyczna przypadków, a więc że np. *accusativus* oznaczał kierunek, *genetivus* oddalanie się etc., ale z drugiej strony musimy stwierdzić, że z chwilą, gdy pojawiła się rekcja, automatycznie musiały pojawić się również przypadki gramatyczne. Korzenie zaś rekcji tkwią również w semantyce. Cała rzecz polega na ścieraniu się pierwotnych treści konkretnych tych okreśników relacyjnych: zjawisko znane dobrze w językach, które pierwotną strukturę raczej syntetyczną przekształciły na strukturę raczej analityczną (np. łacina : francuski). Zupełnie podobnie ma się rzecz z rekcją. Początkowo swobodny dobór dyktowany znaczeniem danej formy przypadkowej z czasem stawał się przyzwyczajeniem czy nawykiem językowym przy równoczesnym zacieraniu się i blaknięciu motywacji znaczeniowej (por. franc. *du vin* ← *de illo vino*); przy końcu tego rozwoju pojawia się obowiązująca norma językowa, czyli rekcja, a wtedy znika całkowicie lub prawie całkowicie motywacja znaczeniowa. Stosunek między zanikaniem motywacji semantycznej (przynależności) a narastaniem motywacji formalnej (rekcji) jest tu odwrotnie proporcjonalny. W ten sposób powstają schematy rekcyjne, które dyktują w każdym poszczególnym wypadku strukturę gramatyczną związku członów określanego i określającego. Ich powstawanie obserwujemy nierzadko bezpośrednio na żywo: pierwotnie tylko schemat rekcyjny *A*, potem obok niego pojawia się schemat *B*, po pewnym okresie wahania pozostaje już tylko schemat *B* (por. *podobny komuś* → *podobny do kogoś*).

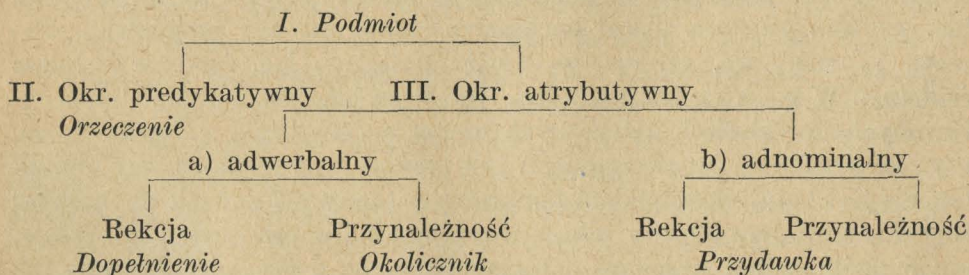
Podobne wahanie istnieje również z punktu widzenia systemowego. Nie ma bowiem wyraźnej i ścisłej granicy między rekcją a przynależnością, między dopełnieniem a okolicznikiem. Istnieją tu wypadki jasne, krańcowe, gdzie z jednej strony panuje tylko rekcja, zaś motywacja znaczeniowa jest zredukowana do minimum — jest to dopełnienie, z drugiej

⁷ Zob. J. Kuryłowicz, *Le problème du classement des cas*, Biuletyn PTJ, z. IX, 1949, s. 20—43.

zaś strony panuje tylko motywacja znaczeniowa, a rekcja praktycznie nie istnieje — jest to okolicznik. Są jednak wypadki pośrednie, w których o użyciu danego określnika zdaje się decydować częściowo jego znaczenie relacyjne, częściowo zaś forma. W takich wypadkach celem rozgraniczenia należałoby zastosować, o ile to możliwe, jakieś kryteria konwencjonalne. Teoretycznie sprawa wydaje się jasna, chodzi tu w pierwszym rzędzie o określniki w postaci wyrażen przyimkowych z funkcją stosunkowo niejasną, treściowo nieuchwytną, por. *czytać o czymś*. Tego typu określniki mogłyby być w jakiś sposób wyodrębnione w osobną grupę pośrednią między wyraźnym dopełnieniem a wyraźnym okolicznikiem. Sprawa jednak wymaga dalszej analizy.

Niemniej jednak opierając się na powyższych rozważaniach dysponujemy pewnym obiektywnym kryterium pozwalającym w ramach jednej i tej samej pozycji atrybutywnej, a raczej w ramach jej odgałęzienia adwerbalnego, wydzielić dalsze dwie pozycje: jedną bardziej centralną w stosunku do czasownika (przymiotnika, przysłówka), gdzie decyduje forma i rekcja — jest to dopełnienie, i drugą bardziej marginalną w stosunku do czasownika, gdzie decyduje znaczenie i przynależność — jest to okolicznik⁸. Sytuacja wygląda tu następująco: (verbum + dopełnienie) + okolicznik.

Podobna bipartycja zdaje się panować również wśród określników adnominalnych. Tu o użyciu form przymiotnikowych i przypadków rzeczownika (genetivus) decyduje również rekcja, zaś o użyciu wyrażen przyimkowych znaczenie, czyli przynależność. Tym sposobem mielibyśmy następujący podział pozycji syntagmatycznych:

Jak z tego widać, kategoria przypadku rzeczownikowego jest w dystrybucji sekundarnej kategorią syntagmatyczną, i to znów jedyną (podobnie jak w dystrybucji prymarnej była nią kategoria części mowy). Wszystkie zaś inne kategorie mają tu charakter paradygmatyczny, z tym

⁸ Rozróżnienie to omawia A. W. de Groot w *Les oppositions dans les systèmes de la syntaxe et de cas*, Mélanges Bally 1939, s. 107—127, oraz J. Kuryłowicz, *Le problème etc.*, por. przyp. 7.

że jedne są paradygmatyczne formalnie i służą celom ugrupowania, inne zaś są paradygmatyczne znaczeniowo i uzupełniają treści pojęciowe. Należy dodać, że stałym jest tutaj tylko sam podział (na kategorie syntagmatyczne oraz paradygmatyczne formalnie i znaczeniowo), poszczególne zaś kategorie w różny sposób w funkcjach tych partycypują (np. przy padki rzeczownika mogą służyć celom ugrupowania, o ile podlegają rekcji). Nie tu jednak miejsce na bliższą analizę tego zagadnienia.

3. Dystrybucja biernika wewnętrznego.

W świetle powyższych rozważań okazuje się, że biernik wewnętrzny nie jest pod względem składniowym kategorią jednolitą. Należy tu wydzielić następujące grupy:

a) Konstrukcje typu gr. *πομπὴν πέμπειν, φυλακὰς φυλάττειν*, łac. *votum vovere, dicta dicere* etc. Są to konstrukcje najłatwiejsze: biernik wewnętrzny stoi tu po czasownikach przechodnich, stanowiąc ich dopełnienie bliższe, bo jego łączność z określanym czasownikiem oparta jest na zasadzie rekcji. Jedyną cechą wyróżniającą tę konstrukcję od biernika zewnętrznego jest tu identyczność rdzenia czasownika określanego i rzeczownika, jest to jednak cecha nieistotna. Tego rodzaju bierniki są pospolite również np. i w języku polskim (por. *posyłać poselstwo, świecić światło* itp.), samo zaś zjawisko wybiega daleko poza accusativus i dotyczy, jak powiedziano, teoretycznie wszelkiego rodzaju związków członu określanego i określającego (por. łac. *otium otiosum, cavae cavernae, propere properare, cupide cupere, cum cura curare, rex regum, placida quies, opifex operis* etc., etc.).

b) Osobną grupę stanowią konstrukcje, w których biernik wewnętrzny stoi po czasownikach nieprzechodnich typu gr. *μάχην μάχεσθαι*, łac. *pugnam pugnare*. Tutaj accusativus albo jest bez przydawki, albo może ją mieć, np. gr. *ἄριστον βουλήν βουλεύειν*, łac. *iudicare inclutum iudicium*. W polskim, jak wiadomo, tego typu biernika nie ma. Czy w cytowanych przykładach klasycznych mamy do czynienia z dopełnieniem, czy okolicznikiem? Rozstrzygnięcie jest trudne, bo z jednej strony biernik ten nie jest tutaj określnikiem konkretnym (dany rzeczownik nie nazywa tu nigdy ani kierunku czy celu, ani rozciągłości w przestrzeni lub czasie, ani w ogóle żadnej treściowo uchwytnej relacji), z drugiej zaś strony nie można tu mówić o rekcji, bo przecież czasowniki nieprzechodnie nie rządzą ani w grece, ani w łacinie accusatiwem i tylko właśnie rzeczowniki o rdzeniu identycznym z rdzeniem czasownika nieprzechodniego mogą w tych językach pojawić się przy nich w accusatiwie. Niemniej jednak możliwe są tylko te dwie ewentualności: dopełnienie lub okolicznik, tertium non datur. Otóż wydaje się, że rozwiązanie tego dylematu tkwi właśnie w wymienionej identyczności rdzenia accusatiwu i czasownika nieprzechodniego (etymologicznej lub semantycznej); to właśnie stanowi

tu cechę dystynktywną omawianej kategorii, bo tylko tego rodzaju accusatiwy mogą stać przy czasownikach nieprzechodnich. W takim zaś razie biernik wewnętrzny w przykładach omawianego typu jest dopełnieniem, bo jest on 1° całkowicie pozbawiony jakiegokolwiek nacechowania semantycznego, natomiast 2° miejsce nie istniejącej rekcji spełnia tu, jako środek służący do formalnego powiązania określnika z czasownikiem określanym, wymieniona identyczność etymologiczna lub semantyczna oburzdzeni: rzeczownikowego i czasownikowego. Ta identyczność powoduje, że accusativus ten przy równoczesnym braku nacechowania semantycznego jest usytuowany bardziej centralnie w stosunku do czasownika niż okolicznik.

Jeżeli rozumowanie powyższe jest słuszne, mamy tu do czynienia z ciekawym wypadkiem, kiedy wobec braku rekcji (przy równoczesnym nieistnieniu motywacji semantycznej) inny środek formalny zostaje zużytkowany dla celów wymaganego powiązania określnika z verbum, mianowicie identyczność rdzeni. W takim zaś razie ta identyczność nie jest tu już rzeczą nieistotną i przypadkową, jak w grupie a), lecz jako środek gramatyczny stanowi istotny element konstrukcji składniowej. Za interpretacją biernika omawianego typu jako właśnie dopełnienia, i to bliższego, przemawia również fakt wprowadzie bardzo sporadycznej, ale niemniej zaświadczonej wyraźnie w tekstach klasycznych możliwości konstrukcji biernej, gdzie biernik ten staje się podmiotem, por. gr. ὁ κίνδυνος κινδυνεύεται; ὁ πόλεμος πολεμεῖται; οἱ ἄγωνες ἀγωνίζονται, łac. *hac pugna pugnata, militia militatur* itp.

Pod względem semantycznym konstrukcje tego typu są możliwe dzięki temu, że czasownik nieprzechodni interpretowany tu jest jako przechodni w ten sposób, że z jego znaczenia zostaje usunięte to pojęcie, które nazywa biernik, pozostaje zaś tylko najogólniejsze — już przechodnie — znaczenie 'czynić to a to, co nazywa rzeczownik określający', por. *pugnam pugnare = *pugnam facere, servitutum servire = *servitutum agere*. Tym sposobem dochodzi do kommutacji między biernikiem wewnętrznym omawianego typu a normalnym dopełnieniem bliższym, nie ma tu zaś nigdy kommutacji z przysłówkiem (okolicznikiem), jak w dalszej grupie c). O tym, że znaczenie jest tu rzeczywiście do pewnego stopnia odczuwane jako przechodnie, świadczą cytowane właśnie konstrukcje bierne w językach klasycznych. Zachodzi tu więc coś w rodzaju dysymilacji znaczenia. Takie właśnie znaczenie posiadają omawiane konstrukcje np. w języku polskim, gdzie, jak wiadomo, przy czasowniku nieprzechodnim nie może stać dopełnienie w bierniku, por. *pugnam pugnare* — toczyć walkę, βουλὴν βουλεύειν — udzielać rady itd.

c) Konstrukcje typu gr. ἀπρηκτον πόλεμον πολεμεῖς; δουλεύειν δουλείαν αἰσχράν; εἶδεν γλυκὺν ὕπνον, łac. *beatam vitam vivere, ludum*

insolentem ludere, pulmoneum vomitum vomere itp. W typie tym obecność przydawki jest obligatoryczna (w typie b) była ona fakultatywna), bo jest to tutaj element konstytutywny struktury. Obecność bowiem przydawki powoduje, że rzeczownik powtarzający swym rdzeniem rdzeń czasownika określanego odczuwany jest — znów na zasadzie dysymilacji znaczeniowej — jako element nie wnoszący treściowo nic nowego do wypowiedzi, lecz służący jedynie za konieczną podstawę formalną dla przydawki, która pod względem komunikatywnym zawiera tu właściwy i główny ładunek semantyczny, rzeczownik zaś pełni tu rolę czynnika wyłącznie strukturalnego. Wypada podkreślić, że w poprzedniej grupie (b) w wyniku dysymilacji ulegał redukcji rdzeń czasownika, tutaj zaś ulega redukcji rzeczownik. W ten sposób cała struktura określeniowa staje się funkcjonalnie równoważna z przysłówkiem, jako wariant stylistyczny polegający na tym, że zamiast użyć przysłówka mówi się przymiotnik (tej samej treści) z rzeczownikiem treściowo identycznym z rdzeniem określanego czasownika. Mamy tu więc powiązanie z czasownikiem dwójakiego rodzaju: formalne, jak w typie b), oraz semantyczne (znaczenie przydawki). W konsekwencji powyższych rozważań omawianą grupę biernika wewnętrznego należy traktować jako okolicznik; świadczą o tym dwa fakty: 1° wymiennosc z przysłówkiem, por. gr. δουλεύειν δουλείαν αἰσχράν = αἰσχρῶς δουλεύειν; εὐδεῖν γλυκὺν ὕπνον = γλυκέως εὐδεῖν, łac. *beatam vitam vivere* = *beate vivere*, *ludum insolentem ludere* = *insolenter ludere* itd., 2° stwierdzona przez gramatyków konkurencja tego typu biernika wewnętrznego w językach klasycznych i innych z instrumentalem w funkcji okolicznika sposobu, por. gr. τῇδε νόσφ' νοσεῖν; θανεῖν οἰκτίστῳ θανάτῳ, łac. *luce clara illucescere*, *tali ludo ludere*, *aequo censere censu* itd. Typ ten jest również dobrze znany w języku polskim oczywiście w postaci narzędnika sposobu, por. *żyć życiem szczęśliwym* (= *żyć szczęśliwie*), *umrzeć okrutną śmiercią* (= *umrzeć okrutnie*), *iść krokiem powolnym* (= *iść powoli*), *pisać pismem niewyraźnym* (= *pisać niewyraźnie*) itd. Na zakończenie należy dodać, że biernik omawianego typu możliwy jest równie dobrze po czasownikach nieprzechodnich, jak i po przechodnich, bo to nie jest tu istotne.

d) Konstrukcje typu gr. ἵεναι δολιχὴν ὁδόν; τὸν ἱερὸν καλούμενον πόλεμον ἐστράτευσαν, łac. *unam noctem pernoctare* itp. Chodzi tu oczywiście o zwykłe accusatiwy okolicznika kierunku lub rozciągłości, tyle że z repetycją rdzenia czasownikowego w rzeczowniku. Tu oczywiście przydawka nie jest cechą obligatoryczną, a i czasownik może być przechodni lub nieprzechodni, bo funkcja ta zależy wyłącznie od kontekstu.

Mamy więc cztery funkcjonalnie zupełnie różne typy tzw. biernika wewnętrznego, które tylko zupełnie zewnętrzna cecha: identyczność etymologiczna lub semantyczna rdzenia rzeczownika z rdzeniem określanego

czasownika, łączy w pewną zupełnie zewnętrzną całość. Jak jednak widać, nie jest to bynajmniej grupa gramatycznie jednolita, przecież każdy z wymienionych powyżej typów reprezentuje gramatycznie co innego: typ a) dopełnienie bliższe po czasownikach przechodnich, typ b) dopełnienie bliższe po czasownikach nieprzechodnich, typ c) okolicznik sposobu, typ d) okolicznik kierunku i rozciągłości. Istotnym natomiast jest tu tylko typ b), tzn. ten, gdzie po czasownikach nieprzechodnich stoi dopełnienie bliższe, oraz jako jego dalsza konsekwencja typ c) z funkcją przysłówkową ze względu na powiązanie formalne z czasownikiem.

Oczywiście między wymienionymi typami możliwe są przejścia. Np. jeżeli typ a) (gr. *πομπὴν πέμπειν*) otrzyma przydawkę, może być łatwo interpretowany jako typ c), por. pol. *śnić sen* — *śnić sen przyjemny* — *śnić przyjemnie*; również jeżeli do typu b) (łac. *pugnam pugnare*) dodać przydawkę, to może on być interpretowany jako typ c), por. łac. *cenam cenare* — *cenam opulenter cenare* — *opulenter cenare*; dysymilacja znaczenia możliwa jest i w typie a), np. gr. *φυλάσσειν τὴν φυλακὴν* = pełnić straż lub łac. *nomen nominare* = wymieniać imię. To wszystko są jednak rzeczy nieistotne, ważne natomiast i decydujące jest to, że każdy z wymienionych czterech typów posiada pewne, właściwe sobie, cechy formalne i funkcjonalne, które go odcinają od wszystkich innych. W typie a) cechą tą jest przechodniość czasownika określanego, w typie b) jego nieprzechodniość, w typie c) obecność przydawki, w typie d) brak nacechowania formalnego, typ ten opiera się wyłącznie na kontekście.

Do wymienionych czterech typów należałoby dodać jako piąty (e) różne konstrukcje eliptyczne sprowadzające się do tego, że w konstrukcji biernika wewnętrznego użytego z różnego rodzaju przydawkami zostaje usunięty rzeczownik, natomiast formę accusatiwu otrzymuje przydawka, np. gr. *Ὀλύμπια νικάω* = *Ὀλυμπίων νίκην νικάω*; *ἡδὺ γέλαω* = *ἡδὺν γέλωτα γέλαω*, łac. *redolere antiquitatem* = *redolere odorem antiquitatis*; *lapides loqui* = *verba lapidum loqui* (mówić słowa jak kamienie) itp. Konstrukcje te do meritum sprawy nie wnoszą nic nowego, wystarczy je więc tylko odnotować z uwagą, że i np. w języku polskim są one spotykane i możliwe, por. *patrzeć wilkiem* = *patrzeć spojrzeniem wilka* (por. gr. *πῦρ δεδωρῶς*).

4. Uwagi końcowe.

Na zakończenie dwie uwagi ogólne: jedna merytoryczna, druga metodologiczna.

Uwaga merytoryczna. Istnieje a priori teoretyczna możliwość identyczności etymologicznej lub semantycznej rdzeni wśród wszelkiego rodzaju związków członu określanego i określającego. Możliwość ta w różnych językach jest w różny sposób traktowana. Jedne języki raczej jej unikają, inne wykorzystują ją w różnym stopniu do celów: 1° stylistycznych, 2° gramatycznych.

Jak wiadomo, stylistyka antyczna dość wyraźnie lubowała się w tego rodzaju konstrukcjach tautologicznych, służących jako środek ekspresji literackiej w różnego rodzaju tekstach specjalnych, jak prawnych, wojskowych, podniosłych i patetycznych, a także i potocznych, ludowych. Współczesny język polski zdaje się raczej unikać konstrukcji typu „masło maślane“, choć nie całkiem, jak tego dowodzą liczne, cytowane, przykłady w ramach typu a) i c).

Gramatycznie zużytkowały tę teoretycznie nadarżającą się możliwość różne języki, m. in. klasyczne, w ten sposób, że identyczność ta posłużyła jako namiastka rekcji w roli czynnika zespalającego określnik z jego podstawą określeniową; chodzi tu przede wszystkim o typ b), ale także i c) (o tyle, że typ b) warunkuje możliwość istnienia typu c)). W językach innych, jak polski, konstrukcje takie nie mają zastosowania.

Uwaga metodologiczna. Pod względem metodycznym kategoria biernika wewnętrznego jest drobnym, ale ciekawym przykładem ilustrującym postulat, że nie można ograniczać się w badaniach językowych (i chyba również wszelkich innych) do metody wyłącznie ewolucyjnej. W wypadkach bowiem takich, jak biernik wewnętrzny, gdy zawodzi klasyfikacja genealogiczna, badacz, pozbawiony innego narzędzia, zmuszony jest dokonywać podziałów na podstawie cech zupełnie zewnętrznych, tyle że najbardziej rzucających się w oczy, ale bez sięgania głębiej w istotę rzeczy. W danym wypadku opierając się na cesze zewnętrznej: identyczności rdzenia accusatiwu i czasownika określanego, złączono w jedną kategorię cztery funkcjonalnie różne rzeczy przeciwstawiając je jako tzw. biernik wewnętrzny innym odmianom accusatiwu. Tymczasem gramatycznie uzasadnione tu jest tylko wyodrębnienie typu b) i ewentualnie c) (jako jego konsekwencji), wszystko zaś inne winno tu odpaść. Pominięto podobieństwa i różnice, jakie ta kategoria wykazuje w stosunku do innych odmian accusatiwu, oraz fakt, że cecha służąca za podstawę kategorii, tzn. identyczność obu rdzeni, pojawia się przecież masowo w wielu innych wypadkach. Tego rodzaju błędów pozwala uniknąć stosowanie metody funkcjonalnej.

STANISŁAW JODŁOWSKI

O kontekstowym i słownikowym kwalifikowaniu części mowy

Mówiąc o zasadach wyróżniania części mowy, nie można pominąć zagadnienia samej płaszczyzny klasyfikacyjnej, tj. pytania, czy podstawę klasyfikacji ma stanowić wartość słownikowa wyrazów, czy ich wartość kontekstowa, czy wreszcie obie wartości razem wzięte. Konkretnie pytanie: jak należy kwalifikować na przykład wyraz *szalony*? Mianowicie:

1. Czy jest to zasadniczo przymiotnik, który jedynie w pewnych kontekstach¹ może występować w funkcji rzeczownikowej, nie przestając być nadal przymiotnikiem?

2. Czy jest to wyraz dwufunkcyjny, będący w jednych kontekstach przymiotnikiem, w innych zaś rzeczownikiem, i wobec tego w słowniku nie podlegający kwalifikacji?

3. Czy wreszcie jest to wyraz kontekstowo dwufunkcyjny, w wyniku tych różnych konkretnych zastosowań oceniany w słowniku jako wyraz o dyspozycjach przymiotnikowych i rzeczownikowych, czyli jakby „przymiotnik-rzeczownik“?

Ponieważ literatura językoznawcza nie daje na powyższe pytania jednoznacznej odpowiedzi, należy się zagadnieniu przyjrzeć bliżej.

1. WYŁĄCZNIE SŁOWNIKOWE KWALIFIKOWANIE CZĘŚCI MOWY

Przez jakiś czas była popularna opinia, że części mowy należy rozpatrywać jedynie w oderwaniu, poza zdaniem. Tak na przykład pojmował to zagadnienie S. Szober, widząc różnicę między częściami mowy a częściami zdania w tym, że „części mowy są to wyrazy rozpatrywane poza zdaniem, niezależnie od zdania; części zdania są to wyrazy rozpatrywane w związku z całym zdaniem“².

¹ Jak np. w zdaniu: *Ozolgi niemieckie [...] można porównać do miecza w ręku szalonego*. W. Doroszewski, *Jan Baudouin de Courtenay (W dwudziestą rocznicę zgonu)*, Poradnik Językowy 1949, z. 1, s. 1.

² S. Szober, *Gramatyka języka polskiego*, cz. I, Warszawa 1914, s. 49.

Przytoczona opinia S. Szobera z r. 1914 jest zgodna z głoszonym wtedy przekonaniem, że w ogóle formy gramatyczne powinno się rozpa-trywać w izolacji od kontekstu. W. Wundt za pożądane uważał usamodzielnienie wyrazu i uniezależnienie go od kontekstu: „das Wort aus dem Ganzen, zu dem es gehört, dem Satze, allmählich loslöst, ihm eine relativ größere Selbständigkeit verleiht und mit seiner selbständigen Bedeutung zugleich seine grammatische Form fixiert“³. Podobnie twierdził A. Zauner, pisząc, że znaczenie formy gramatycznej uwydatnia się, gdy się rozpa-truje wyraz luźnie stojący: „Es ist wieder daran zu erinnern, daß die Be-deutung der Wortformen hier nur insofern zur Sprache kommt, als sie sich am alleinstehenden Worte zeigt; wenn es sich um die Bedeutung handelt, die eine Wortform im Verhältnis zu einer anderen hat, so haben wir ein Wortgefüge vor uns, das also in der Syntax zu behandeln ist“⁴.

Nie brak też opinii, że np. przymiotnik, użyty w jakimś kontekście w znaczeniu rzeczownikowym, pełni tam tylko „funkcję” rzeczownika, pozostając nadal przymiotnikiem. A jeśli nawet przyjmowano tzw. „sub-stantywizację kontekstową”, godząc się na to, że jakiś przymiotnik w da-nym kontekście jest rzeczownikiem, twierdzono, że to nie zmienia kwali-fikacji tego wyrazu w oderwaniu jako przymiotnika. Np. A. M. Piesz-kowski, mówiąc o substatywizacji przymiotników⁵, rozróżniał:

a) całkowite przejście (przewrasczenie) przymiotnika w rze-czownik, widoczne wtedy, gdy przymiotnikowe zastosowanie danego wyrazu wyszło całkowicie z użycia (w tego rodzaju wyrazach widział „rze-czowniki z przymiotnikowym zakończeniem”, np.: *portnoj, zodeczij, zapia-taja, nasiekomoje*);

b) zastępowanie rzeczownika przymiotnikiem (zamiana suszczest-witielnogo prilogatielnym), nie równające się całkowitemu przejściu jednej części mowy w drugą, widoczne wtedy, gdy poza użyciem w zna-czeniu rzeczownikowym dany wyraz występuje w języku jeszcze jako przymiotnik, np.: *bogatyj, biednyj, podtyj, głupyj*⁶; w tym drugim wy-padku — jak utrzymuje Pieszkowski — nie wytwarza się stały rze-czownik (nie połączajetsia nastojaszczego suszczestwitielnogo, nasto-jaszczego przedmieta)⁷.

I. I. Mieszczaninow zajmuje w zasadzie podobne stanowisko: obok substatywizacji stalej wyróżnia substatywizację doraźną, epizodyczną.

³ W. Wundt, *Völkerpsychologie*, I. Band, *Die Sprache*, Leipzig 1900, s. 561.

⁴ A. Zauner, *Romanische Sprachwissenschaft*, II. Teil, Dritte verb. Auflage, Berlin und Leipzig 1914, s. 23.

⁵ A. M. Pieszkowski, *Russkij sintaksis w naucznom oswieszczenii*, 3-e, sowier-szenno pierierabotannoje, izdanije, Moskwa—Leningrad 1928, s. 161 i n.

⁶ A. M. Pieszkowski, *op. cit.*, s. 164—165.

⁷ Ibidem, s. 164.

Substantywizacja stała zachodzi wtedy, gdy przymiotnik zyskuje stałe „rzeczowne“ znaczenie (prilagatielnoje może substantiwirować się i pieriekłuczit' się w drugą część rzezi, w imia suszczestwitielnoje)⁸. Substantywizacji stałej przypisuje Mieszczaninow dwojaki zakres, przytacza tu mianowicie dwa rodzaje przykładów:

a) *portnoj, prochożij* — które w pełnym swym zakresie przeszły w rzeczowniki;

b) *stołowaja, russkij* — które w pewnych zastosowaniach zachowują wartość przymiotników, wobec czego w słownikowej ocenie ich dyspozycji uwzględnia się obok ich wartości rzeczownikowej wartość przymiotnikową.

Pierwszy z tych dwu rodzajów substantywizacji stałej nazywa Mieszczaninow substantywizacją pełną, drugi — substantywizacją niepełną.

Jednakże, obok tych dwu rodzajów substantywizacji, które Mieszczaninow określa jako substantywizację „stałą“, przyjmuje on możliwość substantywizacji doraźnej (wyłącznie składniowej), zachodzącej wtedy, gdy wyraz substantywizuje się tylko w pewnym zastosowaniu, zachowując poza tym charakter przymiotnika (może ostawać się i prilagatielnym, substantiwirując tylko w danym jego syntaksycznym upotrzebieniu). Jako przykłady substantywizacji ograniczonej zastosowaniem składniowym (ramkami syntaksycznego ispolzowania) przytacza Mieszczaninow wyrazy: *ubityj, blizkij* w zdaniach: [...] *czto ubityj prosto żertwa stuczajnosti*; [...] *żditie waszego blizkiego*⁹. Zatem kwalifikacja słownikowa nie odbija wszystkich kontekstowych możliwości tych wyrazów.

2. WYŁĄCZNIE KONTEKSTOWE KWALIFIKOWANIE CZĘŚCI MOWY

Nie brak też przykładów postawy wprost przeciwnej do wyżej omówionej. Są autorzy uznający jedynie kontekstową wartość wyrazów. L. W. Szczerba w związku z kontekstową wielofunkcyjnością wyrazów wyraził przekonanie, że nie można klasyfikować samych wyrazów, lecz należy wyróżnić ogólne kategorie i pod nie podciągać wyrazy¹⁰.

Podobne stanowisko zajął Ch. C. Fries, który nie klasyfikuje wyrazów jako „wyrazy“ („words as words“), lecz jako „części mowy“ („words as parts of speech“)¹¹. Za podstawę kwalifikacji danego wyrazu jako części mowy przyjmuje jego znaczenie strukturalne („structural meaning“), wiążące się z pozycją w zdaniu oraz zaznaczane odpowiednimi wykładni-

⁸ I. I. Mieszczaninow, *Czleny przedłożenia i części rzezi*, Moskwa—Leningrad 1945, s. 205.

⁹ Ibidem, s. 205.

¹⁰ L. W. Szczerba, *O częściach rzezi w russkom jazykie*. Russkaja riez. Nowaja sierija II, Leningrad 1928, s. 5 i 26.

¹¹ Ch. C. Fries, *The Structure of English. An Introduction to the Construction of English Sentences*, London (1957), s. 69.

kami formalnymi („structural signals“, „signal structural meanings“) ¹². W rezultacie wiele wyrazów może się powtarzać w różnych klasach wyrazów jako różne części mowy. Jest to widoczne zresztą nawet w samym materiale przykładowym Friesa, w którym np. wyraz *English* występuje w klasie I („words of class I“), odpowiadającej tradycyjnemu pojęciu rzeczownika, i w klasie III („words of class III“), odpowiadającej tradycyjnemu pojęciu przymiotnika. Podobnie wyraz *separate* znajdujemy w klasie II („words of class II“), odpowiadającej tradycyjnemu pojęciu czasownika, oraz w klasie III ¹³.

3. HOMONIMIA KATEGORIALNA I JEJ KONSEKWENCJE

Dla właściwego oświetlenia kontekstowego i słownikowego charakteru części mowy należy zwrócić uwagę na występujący tu rodzaj homonimii. Za punkt wyjścia weźmiemy materiał przytoczony przez H. Kurkowską i S. Skorupkę w *Stylistyce polskiej*.

Najpierw omawiają oni wyrazy wieloznaczne, jak *chudy*, *piersi*, *kości*, *gaska*:

chudy rosół (nie zawierający tłuszczu) — *chuda* panna (szczupła);
piersi w dzisiejszej wartości semantycznej — *piersi* ‘płuca’;
kości ‘części kośćca’ — *kości* do gry;
gaska ‘mała gęś’ — *gaska* przenośnie ‘panna’.

Następnie wyróżniają homonimy, tj. „wyrazy jednobrzmiące i często jednakowo pisane, ale o różnym pochodzeniu i wartości znaczeniowej“. Jako przykłady przytaczają wyrazy: *bal* ‘zabawa taneczna’ (zapożyczenie z języka francuskiego) i *bal* ‘gruba belka’ (zapożyczenie z języka niemieckiego); *dieta* ‘ograniczone odżywianie’ (z łacińskiego *dieta* od greckiego *diaita* ‘sposób życia’) i *dieta* ‘suma na wyżywienie dzienne’ (ze średniołacińskiego *dieta* od łac. *dies* ‘dzień’); *pila* ‘narzędzie’ i *pila* = forma żeńska imiesłowu czynnego przeszłego od *pić* ¹⁴.

Najbardziej przekonujące jest tu przytoczenie form: *pila* ‘narzędzie’ i *pila* = imiesłów przeszły czynny czasownika *pić*, których nie tylko nie można uznać za jeden „wyraz“, ale nawet nie mogą stanowić wspólnego hasła w słowniku.

Zresztą *Słownik języka polskiego* PAN pod redakcją W. Doroszewskiego istotnie jako odrębne hasła słownikowe traktuje homonimiczne warianty wyrazów takich, jak: *alpaka*, *aria*, *aryjka*, *autograficzny*, *autowy*, *baba*, *baka*, *bakarat*, *bal*, *cera*, *delfin*, *dieta* i inne. Ten system homonimicznych haseł jest zapowiedziany we wstępie do *Słownika*, gdzie też Redakcja

¹² Ibidem, s. 69—72.

¹³ Ibidem, s. 76—83.

¹⁴ H. Kurkowska i S. Skorupka, *Stylistyka polska. Zarys* (Warszawa 1959), s. 138—139.

podaje następującą definicję homonimów: „Przez homonimy rozumiemy wyrazy o jednakowej postaci fonetycznej i graficznej mające różne znaczenia i różną etymologię lub też wyrazy mające tę samą podstawę słowotwórczą i ten sam formant, lecz będące różnymi częściami mowy (np. *ciepło* — rzeczownik i *ciepło* — przysłówek)“¹⁵.

Mówiąc o homonimii jako podstawie odróżniania części mowy (wiodoczej choćby w cytowanych przed chwilą wyrazach: *ciepło* — rzeczownik i *ciepło* — przysłówek), mam na myśli homonimię „kategorialną“. Jeśli weźmiemy pod uwagę np. leksem *podróżny*, stwierdzimy, że może on mieć dwojakie zastosowanie kontekstowe:

- a) rzeczownikowe, np. *W przedziale było czterech podróżnych*;
- b) przymiotnikowe, np. *Zgubiłem mój nowy neseser podróżny*.

W tych dwu różnych zastosowaniach leksemu *podróżny* mamy do czynienia nie tylko z dwoma różnymi wartościami leksykalnymi (*podróżny* ‘człowiek odbywający podróż’ i *podróżny* ‘pozostający w związku z podróżą’), ale też odrębne kategorie epistemologiczne (1. osoba, 2. cecha), z którymi łączą się odpowiednie dyspozycje składniowe: dla rzeczownika *podróżny* zasadniczą funkcją jest pełnienie roli podmiotu oraz przybieranie przydawek (np. *podróżny wyjechał, zmęczony podróżny*), przymiotnikowi *podróżny* jest właściwa, jako zasadnicza, funkcja przydawki (np. *neseser podróżny*).

Można zatem stwierdzić, że części mowy należy wyróżniać w kontekście, na podstawie ich każdorazowej aktualnej wartości gramatycznej (znaczeniowo-składniowo-morfologicznej), w oderwaniu zaś, poza kontekstem, można o poszczególnych leksemach orzekać jedynie ich potencjalne dyspozycje do występowania w roli takich czy innych części mowy.

Podobną opinię można wysnuć też z wywodów W. W. Winogradowa, który w artykule *Osnownyje typy leksических значений слова* pisze o konstrukcyjnie uwarunkowanym znaczeniu jako podstawie odgraniczenia homonimu od równobrzmiącego wyrazu: „Takim образом, raznyje widy konstruktiwnoj obusłowlennosti slow mogut služit’ ukazaniem na granicy raznych znaczenij odnogo i tego że słowa i wmiestie s tym mogut byt’ priznakami omonimii“¹⁶.

4. STADIA PROCESU PRZEKATEGORIOWANIA WYRAZÓW

Proces przekategoriowania wyrazów nie jest zakończony; jest on ciągle żywotny i dziś aktualny. W języku polskim proces ten wykazuje w zakresie różnych wyrazów następujące stadia:

¹⁵ *Słownik języka polskiego*, Red. nac. W. Doroszewski, Polska Akad. Nauk, Tom pierwszy, Warszawa 1958, s. XLVI.

¹⁶ W. W. Winogradow, *Osnownyje typy leksических значений слова*, Woprosy jazykoznanija 1953, z. 5, s. 27.

0. Wyrazy nie objęte procesem przekategoriowania, np.: *drewniany, szorstki, dokuczliwy*.

1. Proces zapoczątkowany, np.: *chory, ubogi, szalony, pijany*.

2. Stan równowagi obojętnej, np.: *znajomy, łysy, ociemniały, pokojowa, głuchoniemy, kulawy, jadalny, sypialny, naczelny, zmarły*.

3. Proces przeważony, np.: *podróżny, personalny, duchowny, biegły, bagażowy, okopowe*.

4. Przejście całkowite, np.: *myśliwy, gajowy, leśniczy, księgowy, numerowy, motorniczy*.

Wyrazy z grupy 1, np. *chory*, w kontekstach występują bądź jako przymiotniki (np. *Mam chorą matkę*), bądź jako rzeczowniki (np. *W sali leżało czterech chorych*). Natomiast w oderwaniu, poza kontekstem, wyraz *chory* kwalifikuje się zwykle jako przymiotnik. Pochodzi to stąd, że widocznie wyraz *chory* występuje częściej w funkcji przymiotnikowej niż w rzeczownikowej i dlatego w pamięci mówiących tkwi kategoria związana z funkcją częstszą, a zatem przymiotnikowość.

Wyrazy ujęte w grupę 2 (np. *znajomy, zmarły*) występują w bardziej zrównoważonej mierze w funkcji rzeczownikowej i w przymiotnikowej, stąd w pamięci mówiących zbladła ich kategoria przymiotnikowości, a utrwaliła się już w pewnym stopniu kategoria rzeczowności. Gdy wyrazy te są rozpatrywane w oderwaniu od kontekstu, ich ocena może się wahać. Do tej grupy wyrazów najbardziej nadaje się termin „słowa-kameleony“ (*słowa-chamieleony*), użyty przez Pieszkowskiego¹⁷. Termin ten bardzo trafnie ilustruje dwukategorialne możliwości omawianych wyrazów. Posłużę się tu przykładem wziętym z odpowiedzi danej przez W. Doroszewskiego czytelnikowi Poradnika Językowego: „Można tu tylko dodać dwa wyjaśnienia. Po pierwsze to, że *umarły* jest przymiotnikiem odimiesłowowym, to znaczy pochodzącym od imiesłowu przeszłego czynnego. *Umarły* to 'ten, który umarł'. Po drugie *umarły* w pewnych połączeniach może być rzeczownikiem, a mianowicie wtedy, gdy wyraz ten nie jest określeniem jakiegoś innego wyrazu, na przykład w wyrażeniu »pamięć o naszych *umarłych*«, albo jeżeli jest użyty jako samodzielny podmiot, na przykład w tłumaczeniu tytułu powieści Anny Seghers *Umarli pozostają młodzi*“¹⁸.

Grupa 3 (np. *podróżny, personalny*) jest w istocie odwrotnością grupy 1: przy tych wyrazach w pamięci mówiących dominuje już użycie rzeczownikowe.

Grupa 4 (np. *myśliwy, księgowy*) obejmuje wyrazy, które już całkowicie utraciły funkcję przymiotnikową. Ucieknę się tu znów do przykładu z cytowanej odpowiedzi W. Doroszewskiego, w której autor wyjaśnia, dla-

¹⁷ A. M. Pieszkowski, *op. cit.*, s. 154.

¹⁸ W. Doroszewski, *Objaśnienia wyrazów i zwrotów*, Poradnik Językowy 1951, z. 10, s. 32.

czego wyraz *myśliwy* mimo przymiotnikowej odmiany jest rzeczownikiem: „Wyraz *myśliwy* może być samodzielnym podmiotem zdania, na przykład »*myśliwy* wyszedł z lasu«, a oprócz tego do wyrazu *myśliwy* możemy dodawać przymiotnikowe określenia. Możemy powiedzieć: *zawołany myśliwy*, *dobry myśliwy*, *niefortunny myśliwy*, nie możemy natomiast za pomocą wyrazu *myśliwy* określić jakiegoś innego rzeczownika“¹⁹.

Grupa zerowa stanowi punkt wyjścia (stan przed zmianą); grupa 4 — punkt dojścia (stan po zmianie). Zarówno jedna, jak i druga, jest jednokategorialna: zerowa reprezentuje kategorię pierwotną, końcowa — kategorię nową. W rezultacie stan pośredni, przejściowy, reprezentują grupy istotnie przejściowe 1—3: 1 — stan wstępny, 2 — przełom, 3 — przechylenie się na stronę nowej kategorii.

W powyższym zestawieniu ograniczyłem się do przykładów z dziedziny substantywizacji przymiotników i imiesłowów. Podobne przekategoriowanie zachodzi też w zakresie innych części mowy. Przykładami mogą być takie wyrazy, jak: *szkoda*, *trzeba*, *można*, *lubo*, *zasię*, *podczas*, *obok*, *pewny*, *żaden* itp. Pewną ilość przykładów z tej dziedziny podaje Szober²⁰.

Zestawienia przykładów ilustrujące dwukategorialność wyrazów w innych językach, w szczególności tak wyrazy dwufunkcyjne, jak i wędrowniki wyrazów z jednej kategorii do drugiej, podają następujący autorzy:

- staroindyjskie — Wackernagel²¹;
- greckie i łacińskie — Wackernagel²²;
- romańskie — Zauner²³ i Dietz²⁴;
- niemieckie — Paul²⁵;
- w ogóle słowiańskie — Miklosich²⁶;
- rosyjskie — Szachmatow²⁷;
- różne — Dellbrück²⁸.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ S. Szober, *Zarys językoznawstwa ogólnego*, Warszawa 1924, z. 1, s. 54, 67 i 68.

²¹ J. Wackernagel, *Altindische Grammatik*, II. 1. *Einleitung zur Wortlehre. Nominalkomposition*, Göttingen 1905, s. 1—6.

²² J. Wackernagel, *Vorlesungen über Syntax. Erste Reihe*, Basel 1920, s. 71—73.

²³ A. Zauner, *op. cit.*, s. 45—55.

²⁴ F. Dietz, *Grammatik der romanischen Sprachen*, 4. Ausgabe, B. III, s. 301.

²⁵ H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Fünfte Aufl., Halle 1920, s. 355 i n.

²⁶ F. Miklosich, *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen (Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, vierter Band, Syntax)*, Wien 1874, s. 77—78.

²⁷ A. A. Szachmatow, *Sintaksis russkogo jazyka*, Wyp. 2, Leningrad 1927, s. 6 i n.

²⁸ B. Dellbrück, *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen* (K. Brugmann und B. Dellbrück, *Grundriss der vergl. Grammatik der indog. Sprachen*, B. III), Strassburg 1893, s. 255.

5. WNIOSKI METODOLOGICZNE

Wyrazy, które objął proces przekategoriowania, mogą być — jak widzieliśmy — dwojakiego rodzaju:

- a) wyrazy, które zmieniły całkowicie kategorię znaczeniową;
- b) wyrazy, które są w trakcie zmiany kategorii znaczeniowej i w wyniku tego są w tej chwili dwukategorialne.

Istnienie tego rodzaju wyrazów niektórzy teoretycy uważali za przeszkodę nie pozwalającą na systematyczne rozgraniczenie części mowy. Np. H. Paul twierdził, że ze względu na te „Übergangsstufen“ w pełni logiczna klasyfikacja części mowy nie jest możliwa²⁹. To samo powtarzał za nim J. Wackernagel³⁰.

Trudności te jednak są wylbrzymione. Jeśli bowiem wyraz zmienił już całkowicie swą kategorię znaczeniową i przeszedł z jednej klasy części mowy do drugiej, oceniamy go jedynie na podstawie jego charakteru dzisiejszego, nie odwołując się wcale do jego pierwotnej wartości kategorialnej. Przykładami tego rodzaju zmian (poza polskimi wyrazami tego typu, co: *brać*, *krewny*, *chorąży*, *myśliwy*, *leśniczy*, *księgowy*) mogą być np.: łacińskie *formaticum* (= 'ser', franc. *fromage* z łac. *formaticum*), franc. *chez* (z *casa*), *lez* (z *latus*), *toujours*, *longtemps*, niem. *der Verwandte*, *der Gesandte* itp.

Jeśli zaś wyraz jest współcześnie dwukategorialny (jak np. *ranny*, *podróżny*, *obok*), w praktyce, trafiwszy na ten wyraz w tekście, nie ma się wątpliwości co do jego charakteru w tym zastosowaniu (*ranny* — przymiotnik lub rzeczownik, *podróżny* — rzeczownik lub przymiotnik, *obok* — przymiotek lub przysłówek). Jego każdorazowa, aktualna funkcja nie jest trudna do określenia. Nie powinna też nastręczać trudności abstrakcyjna, pozakontekstowa kwalifikacja tego rodzaju wyrazów. Jeśli chcemy, by była ścisła (a taką być powinna), musi odzwierciedlać wszystkie praktyczne alternatywy, wymieniając je jako potencjalny zasięg wartości kategorialnych danego leksemu.

Klasyfikacji abstrakcyjnej, pozakontekstowej, uniknąć nie można. Bywają sytuacje, w których musi się operować leksemem izolowanym, np. przy jego ocenie słowotwórczej czy fleksyjnej. Skoro zatem stosowanie wyrazów bywa dwupłaszczyznowe: kontekstowe i słownikowe, taka też powinna być ich kwalifikacja: raz według ich aktualnej wartości kontekstowej, drugi raz według ich potencjalnej wartości słownikowej. Skoro więc np. leksemy *szalony* czy *ubogi*, w tekstach zachowujące przeważnie swą pierwotną kategorię przymiotnikową, występują od czasu do czasu w nowszym dla nich charakterze rzeczownikowym, charakteryzując je

²⁹ H. Paul, *op. cit.*, s. 352.

³⁰ J. Wackernagel, *Vorlesungen* (...), s. 70.

w oderwaniu, nie można twierdzić, że to „przymiotniki“, bo taka ocena pomijałaby zasięg ich zastosowania rzeczownikowego. W kontekście bywają bądź przymiotnikami, bądź rzeczownikami; w izolacji nie są niczym — ani jednym, ani drugim: mówimy o nich wtedy, że mogą być (w zastosowaniu konkretnym) bądź przymiotnikami, bądź rzeczownikami. W izolacji są to leksemy o potencjalnych dyspozycjach dwukategorialnych, co jest odbiciem ich dwojakich zastosowań kontekstowych. Nie są to zatem w izolacji ani (jeszcze) przymiotniki, ani (już) rzeczowniki, lecz jakby „przymiotniki-rzeczowniki“ (analogicznie do tego, jak mówimy np. „dopełniacz-biernik“ na oznaczenie jednobrzmiącej formy dwu różnych przypadków).

SUR LE CLASSEMENT DES PARTIES DU DISCOURS D'APRÈS LEUR VALEUR CONTEXTUELLE ET LEXICALE

(Résumé)

En rapport avec le fait qu'il existent des mots bicatégoriaux de type: *fou, savant, malade, pauvre, riche*, qui dans les contextes apparaissent alternativement soit comme adjectifs, soit comme substantifs, l'auteur pose la question de savoir, si on doit classer les mots en parties du discours selon leur valeur contextuelle, ou selon leur valeur lexicale, ou enfin selon ces deux valeurs à la fois. Et, plus particulièrement, l'auteur demande:

1. Si, par exemple, on doit qualifier exclusivement le mot *fou* isolé et toujours comme adjectif, sans égard à son emploi sporadique dans tel contexte où il a le rôle de substantif, et en traitant celui-ci seulement comme „remplaçant“ du substantif ou bien comme „faisant fonction“ de substantif?

2. Est-ce qu'on doit étudier le mot *fou* uniquement dans tel contexte en le traitant une fois comme un véritable adjectif et une fois comme un véritable substantif, sans le qualifier à l'état isolé?

3. Est-ce qu'on doit qualifier dans le contexte le mot *fou* alternativement c'est-à-dire chaque fois en rapport avec sa qualité particulière, une fois comme adjectif, une autre fois comme substantif, en prenant en considération ces deux possibilités dans l'estimation lexicale de la valeur du mot?

L'auteur cherche ensuite dans les études linguistiques précédentes une réponse à ces questions. Dans le 1er chapitre il rapporte les réponses positives à la première question; il les rejette comme insuffisantes. Il trouve aussi des réponses conformes à la 2e question; il les cite dans le chapitre 2, tout en les rejetant aussi comme insuffisantes.

Enfin l'auteur se prononce en faveur de la 3e question. Comme seule exacte lui paraît cette estimation lexicale du mot qui prend en considération toutes ses valeurs contextuelles.

Dans le chapitre 3, l'auteur formule la thèse sur „l'homonymie catégoriale“, qui consiste dans le changement, selon le contexte, non seulement de la valeur lexicale du mot (une fois *fou* = état de possession du trait caractéristique de la folie, une autre fois *fou* = homme fou, aliéné, qui a perdu la raison), mais aussi de la catégorie ontologique (1. = accident, 2. = substance). Par conséquent, cette thèse consiste aussi dans le changement des possibilités syntaxiques (1. le mot possède la fonction primaire d'épithète, p. ex. *homme fou*; 2. la fonction primaire de sujet est la possibilité d'avoir des

épithètes, p. ex.: *le fou a crié, le fou criant*). Toutes ces différences si distinctes, sémantiques, catégoriales et syntaxiques, font que dans les contextes le mot *fou* est soit un véritable adjectif, soit un véritable substantif.

Dans le chapitre 4 l'auteur passe en revue les degrés successifs, visibles dans le passage du mot, d'une partie du discours en une autre.

0. Le mot n'apparaît pas dans une nouvelle fonction, il ne garde que sa valeur primitive (p. ex. *humide*).

1. Le mot apparaît rarement dans le rôle de substantif, c'est pourquoi, en le regardant isolé on se rappelle sa catégorie adjectivale (p. ex. *pauvre, malade*).

2. L'emploi du mot comme substantif est aussi fréquent que son emploi comme adjectif, de sorte que, quand on le considère isolé, on peut se rappeler aussi bien la catégorie adjectivale que la catégorie substantivale (p. ex. *fou, savant*).

3. Grâce à son emploi fréquent, la nouvelle catégorie substantivale s'impose à la mémoire (p. ex. *allié*).

4. Le mot a passé totalement dans la nouvelle catégorie, c'est-à-dire il est devenu exclusivement substantif (p. ex. *député*).

Dans le chapitre 5 l'auteur tire de ses recherches des conclusions méthodologiques. Puisque les mots *fou* ou *savant* peuvent être dans tel contexte soit adjectifs soit substantifs, leur estimation lexicale doit prendre en considération ces deux possibilités. Isolé, le mot *savant* ne peut être qualifié ni comme „adjectif“ exclusivement ni comme „substantif“ exclusivement, mais comme mot bicatégorial, adjectif-substantif (de même qu'on dit p. ex. *génitif-accusatif*, en désignant ainsi deux cas ayant la même forme).

Analyse typologique de la langue ojibwa

(Article en rapport avec le livre de Leonard Bloomfield, *Eastern Ojibwa*, Grammatical Sketch, Texts and Word List. The University of Michigan Press. pp. XI + 271. [1957])

La linguistique comparative compare les systèmes de langues du point de vue historique et typologique. Ainsi sont nés deux courants distincts de notre science. La linguistique historique analyse les langues afin d'étudier l'évolution des familles de langues depuis les langues-mères jusqu'à nos jours. Par contre la linguistique typologique compare les langues pour préciser les ressemblances et les différences de leurs structures. Un groupe de langues, dont les systèmes présentent du point de vue structural des traits communs marqués, constitue un type linguistique. Selon la nature de ces ressemblances on peut établir des types phonologiques, morphologiques et syntaxiques, mais il y a aussi des types qui se caractérisent simultanément par des traits communs dans plusieurs domaines¹.

Les études typologiques sont de la plus grande importance pour la linguistique américaine, car les langues de l'Amérique présentent des exemples de presque tous les types phonologiques et morphologiques qui ont été signalés ailleurs dans le monde². La classification typologique de ces langues devient — en raison des divergences dans leurs structures — le problème central de notre science. Pour présenter l'état actuel des recherches dans ce domaine je me propose de donner une analyse typologique de la langue ojibwa en se basant sur l'excellent livre de Leonard Bloomfield.

La langue ojibwa appartient au groupe central et oriental de la famille algonquine située au Nord-Est du continent nord-américain³. Les

¹ Cf. R. Jakobson, *Typological Studies and Their Contribution to Historical Comparative Linguistics*, Proceedings of the Eighth International Congress of Linguists, Oslo 1958, pp. 17—25.

² Cf. E. Sapir, *The relation of American Indian linguistics to general linguistics*, Southwestern Journal of Anthropology, III (1947), pp. 1—4.

³ P. Rivet, G. Stresser-Péan et Č. Loukotka, *Les langues du Monde*, Paris 1952, pp. 971—986 (Grande famille Algonquin-Wakash).

langues du groupe central et oriental occupaient presque en totalité les rives méridionales et occidentales des grands lacs et, le long de la côte atlantique, s'étendaient depuis l'embouchure du Saint-Laurent jusqu'au Pamlico Sound. Les Ojibwa vivaient surtout autour du Lac Supérieur, où ils résident encore. Leonard Bloomfield a consacré plusieurs travaux à l'étude de la famille algonquienne et avant tout un important article *Algonquian* (Linguistic structures of Native America. VEPA, t. 6, New York 1946, p. 85—129) — esquisse de la grammaire comparée des langues de cette famille⁴. En se basant sur ces travaux on peut préciser les ressemblances et les différences de structure entre la langue ojibwa et plusieurs autres langues de l'Amérique et situer ainsi la place de l'ojibwa dans la classification typologique des langues de ce continent.

1. Système phonologique

1. 1. Le système des consonnes de la langue ojibwa est extrêmement simple et d'une grande pauvreté. Il n'y a que 9 phonèmes consonantiques non contestés, trois occlusives: labiale *p*, dentale *t* et vélaire *k*, affriquée *c* (comme en angl. *church*), deux spirantes: sifflante *s* et chuintante *š*, consonne glottale („glottal stop“) ? et deux consonnes nasales *m*, *n*. L'existence de l'opposition des consonnes fortes (fortes) et douces (lenes) en ojibwa pose un problème. L. Bloomfield constate qu'en ojibwa les consonnes fortes *pp*, *tt*, *kk*, *cc*, *ss*, *šš* s'opposent aux consonnes douces *p*, *t*, *k*, *c*, *s*, *š* (cf. 1. 1, 1. 11—12), mais déjà M. Ch. F. Hockett dans l'introduction qui précède le livre de L. Bloomfield (p. VI) a remarqué que les unités que L. Bloomfield appelle „consonnes fortes“ et indique par *pp*, *tt*, *kk*, *cc*, *ss*, *šš* ne diffèrent pas des groupes consonantiques du type *šp*, *št*, *šk*, *sk*, *mp*, *nt*, *nc*, *nk*. Les éléments *pp*, *tt*, *kk*, *cc*, *ss*, *šš* n'apparaissent qu'après les voyelles comme les groupes des consonnes *šp*, *št*, *sk* etc. Au contraire les phonèmes *p*, *t*, *k*, *c*, *s*, *š* apparaissent non seulement après les voyelles, mais aussi après les consonnes et au début des mots. Ces différences dans la distribution phonologique prouvent qu'en ojibwa il n'y a pas de consonnes fortes, mais uniquement des groupes de consonnes géminées *pp*, *tt*, *kk*, *cc*, *ss*, *šš* comparables aux groupes *šp*, *sk* etc.

1. 2. Le système des quatre voyelles longues *a*·, *e*·, *i*·, *o*· est bien attesté pour l'ojibwa, cependant le système des voyelles brèves pose un problème. A l'intérieur du mot dans une série composée d'une ou plusieurs syllabes contenant des voyelles brèves les voyelles *e*, *u* apparaissent dans

⁴ M. C. F. Voegelin a présenté une analyse critique des études sur la structure des langues de la famille algonquin dans un compte rendu du livre de L. Bloomfield, *Eastern Ojibwa*, dans *Language*, 35, Nr 1 (1959), pp. 109—125.

les syllabes impaires (première, troisième etc.) sauf la syllabe finale. Dans les syllabes paires de la série (deuxième, quatrième etc.) et dans la syllabe finale du mot nous trouvons des voyelles *a*, *i*, *o* (1. 7). Il faut ici distinguer deux cas. Dans les mots qui ne contiennent pas de voyelles longues les voyelles brèves *a*, *i*, *o* n'apparaissent que dans les syllabes paires des mots (2e, 4e, 6e) et dans la syllabe finale, au contraire dans les syllabes impaires (1ère, 3e, 5e) nous ne trouvons que la voyelle *e* (qui correspond aux voyelles *a*, *i* des autres syllabes) et la voyelle *u* (qui correspond à la voyelle *o*), p. ex. *nen-takuššin* 'I arrive': *tekoššin* 'he arrives'. Dans le premier exemple nous trouvons dans la deuxième syllabe du mot la voyelle *a* et dans la troisième syllabe *u*. Au contraire dans le second exemple apparaît dans la première syllabe la voyelle *e* (le correspondant de la voyelle *a*) et dans la deuxième la voyelle *o* (le correspondant de la voyelle *u*). Dans les mots qui contiennent des voyelles longues les voyelles brèves *e*, *u* apparaissent dans la première syllabe après la voyelle longue, les voyelles *a*, *i*, *o* dans la seconde etc., p. ex. *meman'kesite* 'he has big feet'. Dans la première syllabe après la voyelle longue *a* nous avons ici la voyelle *e* et dans la seconde la voyelle *i*.

En se basant sur ces faits L. Bloomfield affirme qu'il n'y a en ojibwa que trois phonèmes vocaliques brefs *a*, *i*, *o* et que les voyelles *e*, *u* ne sont que les variantes combinatoires de ces phonèmes, mais en même temps il emploie pour transcrire les mots ojibwa cinq signes vocaliques *a*, *e*, *i*, *o*, *u*. Je crois que ce système de transcription représente mieux la structure de la langue. Les oppositions de phonèmes assument deux fonctions: la fonction de différenciation des mots et la fonction de leurs séparation. La première de ces fonctions a pour but de permettre de distinguer les mots; la seconde de faire en sorte que chaque mot soit délimité des mots voisins et qu'en même temps le début et la fin du mot soit marqué. Les oppositions des voyelles *a* : *e*, *i* : *e*, *o* : *u* permettent la délimitation des mots en ojibwa car — abstraction faite des voyelles longues qui apparaissent dans toutes les syllabes — la première syllabe du mot est caractérisée par la présence des voyelles *e*, *u* et la syllabe finale par le vocalisme *a*, *i*, *o*. Les oppositions des voyelles *a* : *e*, *i* : *e*, *o* : *u* sont indispensables pour la délimitation des mots et, par conséquent, pour leur identification. Ainsi ces oppositions appartiennent au système phonologique de la langue et il faut donc considérer les voyelles *a*, *i*, *o* et *e*, *u* comme des phonèmes distincts qui forment des alternances *a||e*, *i||e*, *o||u*. On ne peut pas déterminer les positions des voyelles *a*, *i*, *o* et *e*, *u* en faisant abstraction de la structure phonologique du mot, mais cette structure est précisément basée sur les alternances des voyelles *a||e*, *i||e*, *o||u*.

Les voyelles nasales longues *a~*, *e~*, *i~*, *o~* (1. 10) apparaissent en ojibwa à la fin des mots en opposition avec les groupes *voyelle longue* + *n*, *m* et

avec les voyelles longues qui ne sont pas nasales, p. ex. *me·mi·kwa* 'butterfly': *mo·kkuma·n* 'knife': *nen-taye?a·m* 'my horse': *nentawa* 'necessarily, needs'; *ki·we* 'so the story goes': *ki·we* 'he goes home': *mo·šwen* 'shawl'; *ko·ta·šši* 'rock bass': *mi·n* 'blueberry': *penki* 'small'; *ki·ko* 'fish': *eko·n* 'snow': *ke·ko* 'something, anything'. Ces oppositions prouvent qu'il y a en ojibwa des phonèmes indépendants *a*~, *e*~, *i*~, *o*~. Devant les spirantes *s*, *š* et surtout devant *ʔ*, *y* la consonne nasale *n* est en ojibwa en train de se transformer en résonance nasale de la voyelle précédente (1. 4, 9, 14) ce qui augmente encore l'importance des phonèmes vocaliques nasaux dans cette langue ⁵.

1. 3. Grâce à l'excellent article de L. Bloomfield, *Algonquian* (1946) nous pouvons donner quelques indications sur les origines du système phonologique de la langue ojibwa. En algonquin commun il y avait les phonèmes consonnantiques suivants: *p*, *t*, *k*, *č*, *s*, *š*, *θ*, *h*, *l*, *m*, *n*. Dans la langue ojibwa, qui présente une continuation de l'algonquin commun, tous ces phonèmes se sont conservés intacts à l'exception des consonnes *θ*, (spirant interdental) et *l* qui se sont transformées en *n* identique à l'ancien *n* (cf. *Algonquian* § 6). Les groupes de l'algonquin commun composés de deux consonnes différentes sont devenus en ojibwa par assimilation des groupes de consonnes géminés, p. ex. alg. com. *hp*, *čp* ⇒ oj. *pp*, alg. com. *ht* ⇒ oj. *tt*, alg. com. *hk*, *θk* ⇒ oj. *kk*, alg. com. *hč* ⇒ oj. *čč*, alg. com. *hs* ⇒ oj. *ss*, alg. com. *hš* ⇒ oj. *šš*, alg. com. *hθ* ⇒ oj. *ss*, alg. com. *hl* ⇒ oj. *ss* (§ 7—15). Le système vocalique de l'algonquin commun était composé de quatre phonèmes brefs *a*, *e*, *i*, *o* et de quatre phonèmes longs *a*~, *e*~, *i*~, *o*~ correspondant (§ 3). La langue ojibwa a gardé le système des voyelles longues tandis que le système des voyelles brèves s'y est transformé à la suite de la naissance de l'alternance *a||e*, *i||e*, *o||u*. En somme le système phonologique de l'ojibwa est archaïque et très proche du système de l'algonquin commun.

1. 4. Les systèmes phonologiques des langues américaines appartiennent à deux types différents, au type vocalique ou au type consonantique. Dans les systèmes phonologiques du premier type le nombre des voyelles et des consonnes nasales oscille entre 35% et 64% du total des phonèmes de la langue. Au contraire les consonnes orales sont peu différenciées et ne représentent que de 34% à 65% du total des phonèmes. Les langues de ce dernier type étaient parlées dans la partie orientale et méridionale de l'Amérique le long de la côte de l'Atlantique et dans les bassins des fleuves qui se jettent dans cet océan. Elles ont occupé plus de terrain en Amérique du Sud (toute la partie basse) qu'en Amérique

⁵ En ojibwa les sons *y*, *w* ne sont que des variantes de position des phonèmes *i*, *u* (cf. L. Bloomfield *o. c.*, 1. 1).

Centrale et en Amérique du Nord. Un exemple typique est représenté par le système phonologique de la langue guaraní qui est parlée dans la plus grande partie de l'actuelle République du Paraguay:

Voyelles				Consonnes			
Orales		Nasales	Nasales	Semi-voyelles	Liquides	Spirantes	Occlusives
<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>	<i>ɨ</i> <i>ʉ</i> <i>ʊ</i>	<i>m</i> <i>mb</i>		<i>v</i>	<i>p</i>
<i>e</i>	<i>o</i>	<i>ɛ</i> <i>ɔ</i>	<i>n</i> <i>nd</i>		<i>r</i>	<i>s</i>	<i>t</i>
<i>a</i>		<i>ɑ</i>	<i>ɲ</i>	<i>ɨ</i>		<i>ʃ</i>	
						<i>h</i>	<i>k</i> <i>g</i>

Dans ce système, composé de 27 phonèmes, nous avons 17 voyelles et consonnes nasales (63%) et 10 consonnes orales (37%). Au contraire dans les systèmes phonologiques du type consonantique le nombre des voyelles et des consonnes nasales oscille entre 35% et 15% du nombre total des phonèmes cependant que des oppositions de nature extrêmement différente apparaissent entre les consonnes orales qui font de 65% jusqu'à 85% du total des phonèmes. Le plus caractéristique y est le système des consonnes occlusives basé sur l'opposition de huit types d'occlusion, notamment de l'occlusion explosivo-labiale (p. ex. *p*), explosivo-dentale (*t*), affricativo-dentale (*c*), affricativo-alvéolaire (*č*), latérale (*ʎ*), antérodorsale (*k*), postdorsale (*q*) et laryngale (?). Chacun de ces types d'occlusion, à l'exception du dernier, constitue la base de réalisation de trois consonnes, différant entre elles par des articulations complémentaires, c.à-d. de la consonne sonore, p. ex. *b*, sourde *p* et glottalisée *p'*. Les langues de ce type étaient parlées dans la partie occidentale et septentrionale de l'Amérique le long de la côte du Pacifique, de l'Alaska jusqu'à la Terre de Feu. Elles ont occupé plus du terrain en Amérique du Nord (toute la partie nord-ouest) qu'en Amérique Centrale et en Amérique du Sud. Voici un exemple du type consonantique, le système phonologique de la langue quileute qui occupait la côte du Pacifique au Sud du cap Flattery dans l'État de Washington:

Voyelles			Consonnes			
			Semi-voyelles	Liquides	Spirantes	Occlusives
<i>i</i>	<i>u</i>		<i>w</i>			<i>b</i> <i>p</i> <i>p'</i>
<i>e</i>	<i>o</i>				<i>s</i>	<i>c</i> <i>c'</i> <i>d</i> <i>t</i> <i>t'</i>
<i>ä</i>	<i>a</i>				<i>ʃ</i>	<i>č</i> <i>č'</i>
				<i>l</i>	<i>ʎ</i> <i>ʎ'</i>	
			<i>y</i>		<i>x</i>	<i>k</i> <i>k'</i>
					<i>x^w</i>	<i>k^w</i> <i>k^{w'}</i>
					<i>ɣ</i>	<i>q</i> <i>q</i>
					<i>ɣ^w</i>	<i>q^w</i> <i>q^{w'}</i>
					<i>h</i>	<i>?</i>

Ce système est composé de 38 phonèmes, c.-à-d. de 6 voyelles (15.8 %) et 32 consonnes orales (84.2 %) ⁶.

Passons maintenant au système phonologique de la langue ojibwa qui est de structure suivante:

Voyelles			Nasales	Consonnes	
Brèves	Longues	Longues nasales		Orales	
				Spirantes	Occlusives
<i>i</i>	<i>u</i>	<i>iː</i>			<i>p</i>
<i>e</i>	<i>o</i>	<i>eː</i> <i>oː</i>	<i>m</i>	<i>s</i>	<i>t</i>
<i>a</i>	<i>aː</i>	<i>aː</i>	<i>n</i>	<i>ʃ</i>	<i>c</i>
				<i>ʔ</i>	<i>k</i>

Ce système composé de 22 phonèmes appartient évidemment au type vocalique à cause de la nette supériorité numérique des 15 voyelles et consonnes nasales (68.2 %) par rapport aux 7 consonnes orales (31.8 %). Dans le système ojibwa les oppositions consonantiques caractéristiques pour les langues de la côte du Pacifique n'apparaissent pas et cependant nous y trouvons les oppositions entre voyelles orales et nasales bien connues dans les langues de la famille tupi-guaraní et dans les autres langues de la côte de l'Atlantique. Les systèmes phonologiques de l'algonquin commun et des autres langues de cette famille, très proches entre elles, comme p. ex. le delaware et le shawnee, appartiennent au type consonantique qui fonctionne également dans les langues des familles iroquoise, muskogee et tunica parlées dans la partie orientale des États-Unis.

Le système phonologique de la langue ojibwa se distingue des autres systèmes du type vocalique des langues parlées en Amérique et même dans le monde entier par l'absence complète de consonnes liquides car le phonème *l* de l'algonquin commun s'est transformé en ojibwa en *n*.

2. La structure des mots

2.1. La délimitation des mots en ojibwa est basée sur des faits phonologiques et morphologiques. La première syllabe du mot est caractérisée phonologiquement par la présence des voyelles brèves *e*, *u* et la syllabe finale par les voyelles brèves *a*, *i*, *o* et les voyelles longues nasales *aː*, *eː*, *iː*, *oː* (cf. ci-dessus 1.2). Au commencement du mot ne peuvent

⁶ Le problème de la typologie phonologique des langues américaines est analysé dans les articles: C. F. Voegelin, *Inductively Arrived at Models for Cross-genetic Comparisons of American Indian Languages*, University of California Publications in Linguistics, 10, pp. 27—45, Berkeley and Los Angeles 1954; T. Milewski *Phonological Typology of American Indian Languages*, Lingua Posnaniensis IV (1953), pp. 229—276; T. Milewski, *Comparaison des systèmes phonologiques des langues caucasiennes et américaines*, Lingua Posnaniensis V (1955), pp. 136—165.

apparaître ni les consonnes *ʔ*, *y*, ni les groupes de consonnes (*pp* etc., *sk* etc.), cf. L. Bloomfield o. c. 1. 15. De plus l'unité phonologique du mot est marquée par les nombreux faits du sandhi intérieur qui transforment le début et la fin des morphèmes voisins à l'intérieur du mot (Bloomfield 3. 1—55), comme p. ex. l'évolution des éléments finals des morphèmes *t*, *tt*, *N*, *SS* plus la consonne *y* du morphème suivant en *c*, *cc*, *š*, *šš*. Ainsi la racine *pi·nt-* plus le morphème de liaison *-yi-* donne la forme *pi·ncesse* 'he steps or falls in'.

En ojibwa il y a des morphèmes qui n'apparaissent qu'au commencement du mot et par suite fonctionnent comme un signal morphologique de son début car les autres morphèmes ne peuvent être employés dans cette position. Ainsi au début des mots nous ne trouvons que quatre préfixes personnels: de la 1re p. *ni-*, 2e *ki-*, 3e *o-*, indéfini *i-*, et quelques autres morphèmes à valeur lexicale appelés racines (4. 6). Les alternances *a* || *aya*·, *e* || *aye*·, *i* || *a*·, *o* || *wa*·, *a* || *e*·, *i* || *e*·, *o* || *we*· (4.2) et les redoublements de la racine (19. 4—11) caractérisent exclusivement la première syllabe du mot.

Il est vrai qu'il n'y a pas qu'un seul signal, mais plusieurs signaux phonologiques et morphologiques servent à la délimitation des mots en ojibwa. Cette délimitation est néanmoins suffisamment précise.

2. 2. La structure des mots en ojibwa est schématique. La place que chaque catégorie de morphèmes occupe dans le mot est rigoureusement fixée. Il y a deux parties principales du mot: le thème à valeur lexicale et les éléments grammaticaux, c.-à-d. les préfixes et les désinences.

Les thèmes sont composés principalement de morphèmes à valeur tout à fait concrète qui se divisent — uniquement d'après leur position dans les mots — en trois catégories: les racines (roots), les thèmes dépendants (dependent stems) et les suffixes médiaux (medial suffixes). Les racines occupent normalement la position du premier morphème du mot. Elles ne peuvent être précédées que de quatre préfixes personnels (*ni-*, *ki-*, *o-*, *i-*) et de cinq racines relatives, p. ex. *akkw-* 'so long' (5. 20). Seules les racines sont susceptibles de présenter des alternances vocaliques *a* || *aya*·, *e* || *aye*·, *i* || *a*·, *o* || *wa*·, *a* || *e*·, *i* || *e*·, *o* || *we*·, p. ex. *no·ntuw-a-t* 'if he hears him' (racine *no·ntaw-* 'hear') à côté de *nwa·ntuw-a-t* 'when he heard him', et des redoublements. Les thèmes dépendants, qui désignent le plus souvent des parents et des parties du corps, sont placés au début des thèmes, mais ils ne peuvent pas commencer le mot, ils sont toujours précédés d'un préfixe, p. ex. *nen-ca·š* 'my nose', *e-ca·š* 'a nose' (thème dépendant *-ca·š*), *nen-kašši* 'my mother' etc. (cf. pp. 231—232). Les suffixes médiaux (cf. pp. 113—120) indiquent des choses réelles, p. ex. *-kam* 'liquid, water', *-na·pe* 'man', *-naw* 'body' etc., comme les racines, mais ne peuvent pas apparaître au début du thème. Le plus souvent ils sont ajoutés aux racines

ou aux thèmes, p. ex. le thème nominal *appiṣṣimon-* 'thing to step on' plus suffixe médial *-yi·k* 'cloth' donne le mot *eppiṣṣemon-i·k* 'mat' (11. 19), mais on les trouve aussi dans les autres positions morphologiques. Ainsi dans le mot *u-tattek-a·wekan* 'his backbone' il n'y a pas de racine. Après le préfixe possessif de la 3e p. *u-* ($\leq$ *o-*) apparaît le morphème *-tattak-* de valeur mal définie et à sa suite le suffixe médial *-a·wikan* 'backbone' (cf. pp. 115 et 126). L'opposition entre les thèmes dépendants et les suffixes médiaux n'est pas absolue et il y a plusieurs morphèmes qui appartiennent aux deux catégories à la fois. Au contraire l'opposition entre les morphèmes cantonnés uniquement à la position initiale du mot, c.-à-d. les préfixes et les racines, et les morphèmes de l'intérieur du mot, les thèmes dépendants et les suffixes médiaux, est très nette et sans flottement, car elle est un des moyens de la délimitation des mots. Les préfixes et les racines fonctionnent comme des signaux qui indiquent le début de mot; aussi leur nombre est-il exactement déterminé.

Les morphèmes grammaticaux, qui appartiennent aux thèmes, et en partie aussi les morphèmes lexicaux, remplissent certaines fonctions formelles liées principalement aux oppositions des parties du discours. Du point de vue de la structure des thèmes et de l'emploi des désinences il y a en ojibwa quatre parties du discours, c.-à-d. les noms (avec les pronoms), les particules, les verbes intransitifs et les verbes transitifs. De plus la structure des thèmes verbaux indique l'opposition des genres grammaticaux animé et inanimé.

Les thèmes des noms (pp. 63—75) les plus souvent ne sont composés que des morphèmes lexicaux, c.-à-d. de la racine (ou de thème dépendant) et des suffixes médiaux, p. ex. *eko·n* 'snow' (racine), *ne-nikk* 'my arm' (préfixe *ne-* plus le thème dépendant), *mesisse* 'turkey' (racine *mesi-* plus suffixe médial *-sse* 'bird'). Il y a quelques suffixes nominaux de fonction grammaticale: le suffixe *-n* qui forme les noms abstraits des thèmes verbaux intransitifs animés en *-e* (11. 25), le suffixe *-w* dans les noms d'agent dérivés de verbes intransitifs qui ne sont pas terminés par une voyelle longue (11. 73) et les suffixes de diminutifs *-iss* (11. 62) et *-iny* (11. 104).

Les thèmes des particules (pp. 108—112) de valeur ordinairement adverbiale, tout comme les noms, sont pour la plupart composés de morphèmes lexicaux, p. ex. *a·petta* 'half, halfway, at the middle' (de la racine *a·pittaw-*), *a·pettawena* 'round the middle' (la même racine plus suffixe médial *-naw* 'body'). Certaines particules sont dérivées d'une racine par addition des suffixes formels *-i*, *-yi*, *-a*.

Les thèmes des verbes intransitifs animés (pp. 76—89) et inanimés (pp. 90—94) sont en partie formés d'une racine nue, p. ex. *nempa* 'he sleeps', et en partie d'une racine élargie par les suffixes médiaux, p. ex.

unci-pa 'he comes from there' (cf. particule *unci* 'from there' et suffixe médial, *-pa* 'come'), *si-sepa-kkut-okke* 'he makes sugar' (cf. *si-sepa-kkwat* 'sugar' et suffixe médial *-ikke* 'make'). Plusieurs thèmes intransitifs sont formés au moyen des suffixes grammaticaux *-a*, p. ex. *wi-kkwe-kam-a* 'there is a bay' (suffixe médial *-kam* 'water' plus *-a*) et *-e*, p. ex. *keša-t-ek-e* 'he stays alone in the house' (suffixe médial *-ik* 'house' plus *-e*). Dans le texte les verbes ojibwa sont toujours ou animés ou inanimés, d'après les règles qui seront expliquées plus loin, mais l'opposition entre les thèmes intransitifs animés et inanimés n'est pas formellement nette dans tous les cas. Il y a plusieurs suffixes médiaux (*-ka*, *-ipi* etc.) et grammaticaux (*-a*, *e*) qui forment des thèmes pour tous les deux genres. Pour dériver des thèmes intransitifs inanimés des verbes transitifs animés on emploie après les voyelles le plus souvent le suffixe *-makat*, p. ex. *eša* 'he goes thither': *eša-mekat* 'it goes thither'. Après les consonnes le même suffixe apparaît sous la forme *-o-makat*, p. ex. *tekoššin* 'he arrives': *tekoššen-o-mekat* 'it arrives'. Il y a aussi des oppositions d'autres types. Ainsi aux verbes intransitifs animés dérivés au moyen des suffixes *-a-kosi* 'subject to action', *-ikosi* 'subject to act', *-ma-kosi* 'be smelled', *-na-kosi* 'be seen' répondent les verbes inanimés en *-a'kwat*, *-ikwat*, *-na'kwat*, *-ma'kwat*, p. ex. *pi-ce-ma-kosi* 'the smell of him comes hither': *pi-ce-ma'kwat* 'its smell comes hither'.

Le système de la langue ojibwa oppose à tous les verbes transitifs animés (cf. pp. 95—101) les verbes transitifs inanimés (pp. 102—107) et réciproquement. Du point de vue morphologique ces oppositions appartiennent à quelques types différents. Souvent les verbes transitifs inanimés sont formés au moyen des suffixes médiaux de valeur tout à fait concrète et les verbes transitifs animés sont dérivés de ces thèmes intransitifs par addition des suffixes grammaticaux *-aw* (14.31) ou *-w*. Ainsi le morphème *-išk* 'by foot or body-movement' forme des thèmes transitifs inanimés, p. ex. *atte-škank* 'he extinguishes it with his foot' (15.12), et le même morphème élargi par *-aw* (*-iškaw*) forme les verbes transitifs animés p. ex. *tenk-iškuw-a-t* 'he kicks him' (14.35). Dans les autres cas les verbes inanimés sont dérivés de thèmes animés, p. ex. *pi-ce-ma-m-a-t* 'he gets the smell of him' (cf. *-ma'm* 'smell', 14.9): *pi-ce-ma-nt-ank* 'he gets the smell of it' (*-ma-nt* formé de *-ma'm* par addition du suffixe inanimé *-t*, 15.33). Dans quelques exemples les thèmes animés et inanimés sont dérivés indépendamment l'un de l'autre. Ainsi le morphème *-ikkw* 'carve, whittle' élargi par le suffixe *-iN* forme les verbes transitifs animés en *-ikkōN* ($\Leftarrow$ *-ikkw-iN*), p. ex. *penak-ekkon-a-t* 'he peels him (patato)', cf. 14.28, et le même morphème élargi par le suffixe *-it* forme les verbes transitifs inanimés en *-ikkot* ($\Leftarrow$ *-ikkw-it*), p. ex. *ki-šk-ekkot-ank* 'he cuts it through'. L'ordre des finales flexionnelles qui marquent les relations

syntaxiques est rigoureusement fixe. Elles apparaissent après le thème dans neuf positions successives (pp. 25—28). Leurs fonctions seront analysées plus tard.

2. 3. Il y a dans toutes les langues du monde des groupes de morphèmes unifiés par leur fonction et qui indiquent des choses réelles et en même temps marquent leurs relations syntaxiques avec les autres éléments du texte. Dans certaines langues tous les groupes de morphèmes du type mentionné ici ont une structure analogue et dans ce cas nous les appelons des mots⁷. Par conséquent il y a des langues à la structure hétérogène des groupes de morphèmes et des langues à la structure uniformisée de ces groupes qui y apparaissent comme des mots. La majorité des langues américaines appartient au premier de ces types, mais la langue ojibwa et plusieurs autres appartiennent au second.

La structure des mots dépend surtout du caractère des signaux qui indiquent leur initiale et leur finale. Dans les langues du monde les différents éléments du système phonologique (l'accent, les alternances) ou du système morphologique assument cette fonction de signalisation. Dans certaines langues les mots sont séparés les uns des autres au moyen de morphèmes initiaux qui ne peuvent être employés qu'au début des mots. Les systèmes morphologiques de ce type, appelés polysynthétiques, ne fonctionnent que dans certaines langues de l'Amérique du Nord et principalement dans les dialectes des grandes familles algonquin-wakash et eskimo-aleut parlés dans la partie septentrionale de ce continent et en outre dans les langues paléoasiatiques aux extrémités nord-est de la Sibérie. Dans les langues de ce type, auquel appartient l'ojibwa avec toute la famille algonquine, il y a quatre espèces de morphèmes: 1° les morphèmes initiaux et lexicaux, c.-à-d. des racines, 2° les morphèmes initiaux et grammaticaux (en ojibwa les préfixes et les racines relatives), 3° les morphèmes lexicaux, mais exclus de l'initiale (en ojibwa les thèmes dépendants et les suffixes médiaux), 4° les morphèmes grammaticaux exclus de l'initiale (en ojibwa les finales). Les morphèmes de la 1ère et de la 2ème de ces catégories indiquent l'initiale des mots, les morphèmes de la 1ère et de la 3ème catégorie déterminent la valeur lexicale des mots et les morphèmes de la 2ème et de la 4ème catégorie expriment leurs relations syntaxiques.

La structure des mots en ojibwa quoique polysynthétique diffère nettement de la structure des mots des autres langues de ce type. Dans la majorité des langues polysynthétiques les mots ne sont délimités que par les morphèmes initiaux et les effets de sandhi intérieur. Au contraire les mots en ojibwa sont délimités non seulement par les morphèmes

⁷ Cf. T. Milewski, *The Conception of the Word in the Languages of North American Natives*, *Lingua Posnaniensis* III (1951), pp. 248—268.

initiaux, mais encore par les alternances des voyelles *a||e*, *i||e*, *o||u*. La syllabe initiale du mot est caractérisée par la présence des voyelles *e*, *u* et la syllabe finale par les voyelles *a*, *i*, *o* (cf. ci-dessus 1. 2). Ainsi en ojibwa les mots sont séparés les uns des autres et cela plus nettement que dans les autres langues polysynthétiques et leur structure s'approche du type des langues dans lesquelles la fonction de délimitation est réalisée par les alternances vocaliques. En Amérique du Nord ce dernier type est représenté d'une manière particulièrement claire par la langue tonkawa parlée autrefois dans l'intérieur du Texas, entre les fleuves Trinité et Colorado. En tonkawa à la syllabe initiale du mot et aux syllabes impaires (3e, 5e etc.) les voyelles apparaissent au degré plein et aux syllabes paires (2e, 4e, 6e etc.) au degré réduit^{*} ce qui ressemble beaucoup au système des alternances vocaliques de la langue ojibwa.

2. 4. Il y a en ojibwa des groupes de mots, caractérisés par leur structure morphologique, et qui sont composés des membres suivants: un nom plus un nom, un verbe intransitif plus un nom, un verbe intransitif plus un verbe, une particule plus un verbe, un préverbe plus un verbe (cf. L. Bloomfield 6. 12, 10. 1—14). Les thèmes des noms et des verbes intransitifs, qui fonctionnent comme les premiers membres de ces groupes, apparaissent dans une forme particulière. Les thèmes nominaux sont élargis par la finale *-i*, p. ex. *essini-wi-kuwa-m* 'stone house', cf. *essin* 'stone' (thème *assin*-). La même finale *-i* forme des particules qui fonctionnent comme premiers membres des groupes (16. 15). Dans cette position les thèmes consonantiques des verbes intransitifs sont élargis par la voyelle *-o*. Du point de vue de la syntaxe le premier membre des groupes analysés ici est déterminant et le second déterminé. Cette relation syntaxique n'est exprimée que par l'ordre des membres et par la forme de la composition sans l'aide des procédés de la flexion.

3. Les relations syntaxiques

3. 1. La terminologie syntaxique traditionnelle ne se prête pas à la description exacte et à l'analyse typologique des langues américaines, aussi avant de passer aux problèmes du système syntaxique de la langue ojibwa allons-nous essayer d'établir une terminologie nouvelle propre à servir d'instrument dans ces études.

Il y a dans toutes les langues du monde trois types principaux de groupes syntaxiques, c.-à-d. des groupes verbaux transitifs, p. ex. lat. *Marcus necat leonem*, des groupes verbaux intransitifs, p. ex. *Marcus*

^{*} Cf. H. Hoijer, Tonkawa, *Linguistic Structures of Native America*, New York 1946, pp. 294 et 295.

dormit, et des groupes nominaux, p. ex. *domus Marci*. La structure de ces groupes est excentrique dans certaines langues, concentrique dans les autres. Dans les langues du premier type, comme p. ex. en latin, chaque membre des groupes mentionnés ici est caractérisé par les moyens, qui déterminent sa fonction syntaxique (en latin les désinences).

Ce type excentrique des groupes syntaxique s'oppose à la structure concentrique, où un seul membre constitutif du groupe détermine la fonction des autres membres. Dans les groupes verbaux c'est le verbe qui impose la fonction syntaxique aux noms et dans les groupes nominaux, ce rôle constitutif est réservé au membre déterminé. Le membre constitutif du groupe concentrique verbal ou nominal est élargi par les affixes pronominaux qui représentent les autres membres. Les noms qui appartiennent au groupe ne sont que les appositions de ces affixes. Ce type concentrique des langues est très répandu en Amérique du Nord.

On peut établir quatre types de relations syntaxiques entre les membres des groupes nommés de la structure excentrique ou concentrique. Ces types de relations nous allons les indiquer par les majuscules *A*, *B*, *C*, *D*. La relation *A* apparaît entre le prédicat transitif et le membre du groupe qui désigne le point de départ de l'action (p. ex. *Marcus necat*). La relation *B* réunit le prédicat transitif avec le membre indiquant le but de l'action (p. ex. *necat leonem*). La relation *C* intervient entre le prédicat intransitif et le membre exprimant la base de l'action (p. ex. *Marcus dormit*). En fin la relation *D* se produit entre le nom déterminé et le nom déterminant (p. ex. *domus Marci*).

Aucune langue du monde n'exprime ces quatre fonctions syntaxiques au moyen de quatre indices formels distincts. Dans toutes les langues deux ou même trois de ces fonctions sont indiquées par le même procédé linguistique comme p. ex. par le même morphème, par l'accent de mot, par l'alternance des phonèmes, par l'ordre grammatical des membres etc. Dans les langues du monde il y a six différentes espèces de cette cumulation des fonctions syntaxiques par un procédé grammatical et si on indique les fonctions par les lettres majuscules *A*, *B*, *C*, *D* et les indices formels par les lettres minuscules *a*, *b*, *c*, on peut représenter ces six types de systèmes syntaxiques de la façon suivante:

Les types:	1 ^{er}	2 ^e	3 ^e	4 ^e	5 ^e	6 ^e
La fonction <i>A</i> :	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>
„ <i>B</i> :	<i>b</i>	<i>b</i>	<i>b</i>	<i>b</i>	<i>b</i>	<i>b</i>
„ <i>C</i> :	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>a</i>	<i>b</i>
„ <i>D</i> :	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>b</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>b</i>

Dans les langues du premier type le procédé grammatical *a* apparaît dans la fonction *A* (le point de départ de l'action transitive) et dans la

fonction *C* (la base de l'action intransitive), le procédé *b* dans la fonction *B* (le but de l'action transitive) et le procédé *c* dans la fonction *D* (le nom déterminant). Dans ce système le membre du groupe caractérisé par l'indice *a* s'appelle le sujet, le membre caractérisé par *b* c'est l'objet et le membre avec l'indice *c* c'est le déterminatif. On peut appeler ce type de langues le type subjectif (cf. lat. *subiectum*) parce que c'est le sujet qui joue ici le rôle le plus important. Il accomplit deux fonctions *A* et *C* et se joint au prédicat par l'accord en nombre et parfois en genre. Le type subjectif est le plus répandu dans les langues du monde et avant tout dans les langues d'Europe, d'Asie, d'Afrique et d'Amérique du Sud. Dans les langues indo-européennes, qui appartiennent à ce type, les indices grammaticaux *a*, *b*, *c* ont la forme des désinences du nominatif (-s), de l'accusatif (-m) et du génitif (-es||-os||-s).

Dans les langues du second type le procédé grammatical *b* assume les fonctions *B* (le but de l'action transitive) et *C* (la base de l'action intransitive), le procédé *a* la fonction *A* (le point de départ de l'action transitive) et le procédé *c* la fonction *D* (le nom déterminant). Dans ce système le membre du groupe caractérisé par l'indice *b* s'appelle le patient (cf. lat. *patiens*), le membre caractérisé par *a* c'est l'agent (cf. lat. *agens*) et le membre pourvu de l'indice *c* c'est le déterminatif. Je propose d'appeler ce type de langues le type patientif parce que c'est le patient qui joue le rôle le plus important. Il accomplit deux fonctions *B* et *C* et se joint au prédicat par l'accord en nombre et dans certaines langues également en genre. Dans l'Ancien Monde le type patientif apparaît en basque, dans la majeure partie des langues caucasiennes, dans les langues parlées jadis au Proche-Orient, partiellement en hindou, en tibétain littéraire et dans les langues paléoasiatiques. De plus il fonctionne dans les langues de l'Australie, dans quelques langues de l'Amérique du Sud (moluche, kunibo) et dans plusieurs langues de l'Amérique du Nord (siuslaw, coos, sahaptin, chinook, yuchi).

Contrairement aux langues de type subjectif et patientif, lesquelles expriment les relations syntaxiques au moyen de trois indices formels *a*, *b*, *c*, les autres types syntaxiques ne connaissent que deux procédés grammaticaux *a* et *b*. La fonction *D* du membre déterminant du groupe nominal y est associée toujours à une autre fonction du groupe verbal ce qui supprime dans ces langues l'opposition entre les groupes nominaux et verbaux. Le prédicat fonctionne ici comme un nom déterminé par un nom déterminant, par un déterminatif, qui apparaît aussi dans le groupe nominal. Ainsi dans ces langues (les types 3e à 6e) c'est le déterminatif qui joue dans la syntaxe le rôle le plus important et c'est pourquoi je propose d'appeler ces types de langues les types déterminatifs. Le deuxième indice grammatical assume dans les différentes langues détermi-

natives différentes fonctions. Il caractérise dans le 3e type le sujet (fonctions *A* et *C*), dans le 4e type le patient (fonction *B* et *C*), dans le 5e type l'objet (fonction *B*) et dans le 6e type l'agent (fonction *A*). Compte tenu de tout cela je propose d'appeler le 3e type type subjectif-déterminatif, le 4e type type patientif-déterminatif, le 5e type type objectif-déterminatif et le 6e type type agentif-déterminatif.

Dans les langues du type subjectif-déterminatif, comme p. ex. en hopi, une langue de la famille uto-aztèque parlée dans le Nord-Ouest de l'Arizona⁹, on ne trouve que deux indices grammaticaux: l'indice *a* du sujet, qui assume les fonctions *A* et *C*, et l'indice *b* du déterminatif, qui apparaît dans la fonction *B* (le but de l'action transitive) et dans la fonction *C* (le membre déterminant du groupe nominal). En hopi les indices *a* et *b* ont la forme des désinences de deux cas grammaticaux et le prédicat transitif est déterminé comme un nom par le déterminatif qui indique le but de l'action.

Dans les langues du type patientif-déterminatif, c.-à-d. le 4e type, le patient pourvu de la caractéristique *b* apparaît dans la fonction *B* (le but de l'action transitive) et dans la fonction *C* (la base de l'action intransitive). Le prédicat s'accorde avec le patient en nombre et dans plusieurs langues aussi en genre. Au contraire le déterminatif caractérisé par l'indice *a* assume dans ces langues la fonction *A* (le point de départ de l'action transitive) et la fonction *D* (la base de l'action intransitive). Ainsi le déterminatif détermine le nom et de la même manière le prédicat transitif. Dans les dialectes eskimo, de la côte du Groenland p. ex., l'indice grammatical *a* a la forme de la désinence *-p* des noms et l'indice *b* la forme de la désinence *zéro*. Les systèmes syntaxiques du type patientif-déterminatif fonctionnent dans certaines propositions de la langue lakh du groupe caucasique-oriental, dans quelques langues de l'Amérique du Sud (chikito, lokomo, moxos, baure, muiska) et dans plusieurs langues de l'Amérique Centrale et de l'Amérique du Nord (la famille maya-quiché, zoque, taos, coeur d'alêne, la famille eskimo).

Dans les langues de 5e type, c.-à-d. du type objectif-déterminatif, comme p. ex. dans la langue nass de la famille tsimshian parlée sur la rivière Nass en Colombie Britannique¹⁰, le déterminatif pourvu de l'indice *a* (en nass le suffixe *-L* devant les noms communs) apparaît dans la fonction *D* comme introducteur du nom déterminant dans le groupe nominal. Il apparaît aussi dans la fonction *C* quand il introduit le nom exprimant la base de l'action intransitive et de même dans certaines propositions dans la fonction *A* de l'introducteur du nom qui indique le point de départ de

⁹ Cf. B. Lee Whorf, *The Hopi Language, Toreva Dialect*, dans le volume: *Linguistic Structures of Native America*, 1946, pp. 168—171.

¹⁰ Cf. F. Boas, *Handbook of American Indian Languages*, Part 1, 1911, pp. 352—354.

l'action transitive. Ainsi l'indice grammatical *a* sous la forme du suffixe déterminatif *-L* détermine en nass d'une manière identique les noms et les prédicats intransitifs et transitifs du caractère tout à fait nominal. L'indice grammatical *b* de l'objet *a* en nass la forme *zéro*.

Dans les langues du 6e type, c.-à-d. du type agentif-déterminatif, le déterminatif caractérisé par l'indice *b* assume trois fonctions: la fonction *D* du membre déterminant du groupe nominal, la fonction *C* de la base de l'action intransitive et la fonction *B* du but de l'action transitive. Il détermine le nom ainsi que le prédicat à caractère tout à fait nominal. L'agent, pourvu de l'indice grammatical *a*, désigne le point de départ de l'action transitive. Le système de ce type fonctionne dans les langues tupi et guarani de l'Amérique du Sud et dans plusieurs langues de l'Amérique du Nord, en tunica, chitimacha, dakota, hidatsa, tsimshian et haida. Dans la langue tsimshian parlée en Colombie Britannique l'indice grammatical *a* a la forme du suffixe *-sgE* qui caractérise le mot qui suit comme l'agent dans la fonction *A* et l'indice grammatical *b* apparaît sous la forme du suffixe *-gE* qui annonce le déterminatif dans la fonction *D*, *C* ou *B* (cf. F. Boas o. c. pp. 354—363).

Le 1er type des langues, le type subjectif, peut être caractérisé comme le type verbal parce que les groupes verbaux y sont nettement distingués de groupes nominaux et en même temps c'est le type actif puisque à l'intérieur des groupes verbaux le membre neutre *C* (la base de l'action intransitive) a la même forme que le membre actif *A* (le point de départ de l'action transitive). Les langues de 2e type, de type patientif, sont — comme les langues subjectives — du caractère verbal, mais en même temps elles sont passives parce que le membre neutre *C* des groupes verbaux y a la même forme que le membre passif *B* (le but de l'action transitive). Enfin les langues des 3e à 6e types, c.-à-d. les langues des différents types déterminatifs, on peut les définir comme des langues nominales puisque le prédicat y est déterminé de la même manière que le membre déterminé des groupes nominaux. Ce caractère nominal est frappant surtout dans la structure des langues de 5e et 6e type, c.-à-d. dans les langues du type objectif-déterminatif et agentif-déterminatif, parce que dans ces langues le prédicat est toujours déterminé comme un nom.

Dans plusieurs langues deux ou trois systèmes syntaxiques appartenant aux divers types fonctionnent simultanément dans les différentes espèces de phrases ce qui résulte de l'évolution des idiomes. Certaines constructions ont gardé la structure plus archaïque et dans les autres catégories de propositions un système plus récent a prévalu. Ces systèmes mixtes apparaissent dans quelques langues caucasiennes (géorgien, lakh) et dans plusieurs langues américaines (tupi, guaraní, quechua, zuni, hopi, nass, coos, coeur d'alène, sahaptin, yuchi).

Jusqu'à présent nous n'avons analysé que les structures syntaxiques les plus simples, à présent nous passons aux constructions plus développées qui expriment des contenus complexes. Dans les langues du monde il y a trois types d'expression de ces contenus, c.-à-d. des composés, des prédicats subordonnés et des propositions subordonnées. La formation des mots composés est très développée en sanskrit. Le système des propositions subordonnées liées aux phrases principales au moyen de conjonctions et de pronoms relatifs fonctionne dans les langues de l'Europe. Au contraire les prédicats subordonnés de nature différente sont caractéristiques des langues ouralo-altaïques et des langues américaines. Le prédicat subordonné est un membre de la phrase qui par sa propre structure morphologique est caractérisé comme un prédicat déterminant un autre prédicat. Les prédicats subordonnés impersonnels, c.-à-d. les gérondifs, jouent un rôle important dans la syntaxe des langues turques. Dans les langues américaines du type concentrique les indices de subordination, de même que les indices de toutes les autres fonctions syntaxiques de la phrase, sont concentrés dans la forme du prédicat. À côté des gérondifs on y trouve des formes du prédicat subordonné personnel qui indiquent la personne du sujet et de l'objet. Dans ces langues les équivalents sémantiques des propositions subordonnées des langues européennes ont la structure d'une phrase simple tout en contenant plusieurs prédicats: un prédicat principal, indépendant et quelques prédicats subordonnés personnels ou gérondifs ¹¹.

3. 2. La structure du système syntaxique de la langue ojibwa contient plusieurs traits caractéristiques des langues de l'Amérique du Nord. De même que dans les autres langues de ce continent deux catégories de formes du prédicat s'opposent en ojibwa: les formes du prédicat indépendant et les formes du prédicat subordonné et personnel.

Du point de vue formel le système syntaxique des constructions indépendantes de la langue ojibwa appartient au type concentrique et en même temps du point de vue de la cumulation des fonctions il entre en partie dans le type 6e, agentif-déterminatif, en partie dans le type 5e, objectif-déterminatif.

La couche la plus archaïque des constructions syntaxiques de l'ojibwa appartient au type agentif-déterminatif. Les groupes nominaux

¹¹ Cf. T. Milewski, *La structure de la phrase dans les langues indigènes de l'Amérique du Nord*, *Lingua Posnaniensis* II (1950), pp. 162—207, et le compte rendu de cet article par C. F. Voegelin, *Language* XXVIII (1952), pp. 405—410. T. Milewski, *Typologia syntaktyczna języków amerykańskich* (*La typologie syntaxique des langues américaines*), *Bulletin de la société polonaise de linguistique* XII (1953), pp. 1—24. T. Milewski, *Odpowiedniki indoeuropejskich zdań złożonych w językach amerykańskich* (*Les correspondants des phrases composées indo-européennes dans les langues américaines*), *Bulletin etc.* XIII (1954), pp. 117—146. Z. Gołąb, *Problem podmiotu* (*Le problème du sujet*), *Bulletin etc.* XVII (1958), pp. 19—66.

et verbaux présentent dans ce système une structure analogue. L'indice grammatical *b* du déterminatif apparaît ici en principe sous la forme des préfixes, 1e p. *ni-*, 2e p. *ki-*, 3e p. *o-*, qui assument les trois fonctions syntaxiques *D*, *C* et *B*. Dans les groupes nominaux ces préfixes indiquent les membres déterminants (la fonction *D*) en précédant les membres déterminés d'après le schème *déterminant + b-déterminé*, p. ex. *ma'pa enini u-witeke'ma'kenan* 'this man's wife' (pp. 136—137), cf. *ma'pa* 'this', *enini* 'man', *u-* (préfixe de la 3e p. *o-* dans la fonction d'indice grammatical *b*), *witeke'ma'kan* 'wife'. C'est le type *cet homme sa-femme* 'la femme de cet homme'. Le membre déterminant *ma'pa enini* 'cet homme' n'est que l'apposition du préfixe déterminatif *u-* du membre déterminé. Voici le paradigme des noms déterminés (cf. L. Bloomfield *o. c.* 4. 6; 4. 10; 6. 13):

Sing. 1 ^{ère} p.	<i>ni-T₁im</i> ¹² : <i>nen-ko'kko-šš-im</i> 'my pig' (cf. <i>ko'kko-šš</i> 'pig') ¹³ ;
2 ^e p.	<i>ki-T₁im</i> : <i>ke-mitteko-m</i> 'thy stick' (racine <i>mittikw-</i>);
3 ^e p.	<i>o-T₁im</i> : <i>u-t-assessa'n?-im</i> 'his nest' (<i>essassa</i> ~ 'nest');
Plur. excl.	<i>ni-T₁im-₄ina'n</i> : <i>nen-t-o'kema-m-ena'n</i> 'our (excl.) chief' (cf. <i>ukima</i> 'chief');
incl.	<i>ki-T₁im-₄ina'n</i> : <i>ke-t-o'kema-m-ena'n</i> 'our (incl.) chief';
2 ^e p.	<i>ki-T₁im-₄iwa</i> : <i>ke-t-o'kema-m-uwa</i> 'your chief';
3 ^e p. obv.	<i>o-T₁im-₄iwa-₉an</i> : <i>u-t-o'kema-m-uwa-n</i> 'their chief(s) (obv.)'.

Le suffixe *-im* n'élargit que certains noms déterminés. Il n'est pas ajouté aux thèmes terminés en *-m* ou *-n* et aux thèmes dépendants qui sont toujours précédés d'un préfixe (cf. L. Bloomfield *o. c.* pp. 231—232), p. ex. *ne-nine* 'my hand', *ke-nine* 'thy hand' etc. Le suffixe de l'obviatif *-₉an* élargit tous les mots qui indiquent les choses éloignées. Ainsi la partie essentielle du paradigme des noms déterminés est constituée en ojibwa par les morphèmes suivants: sing. 1ère p. *ni-T*, 2e p. *ki-T*, 3e p. *o-T*, plur. excl. *ni-T₄ina'n*, incl. *ki-T₄ina'n*, 2e p. *ki-T₄iwa*, 3e p. *o-T₄iwa*.

Passons maintenant au paradigme des verbes intransitifs (cf. L. Bloomfield *o. c.* 7. 2—12):

Sing. 1 ^{ère} p.	<i>ni-T</i> : <i>nem-pimusse</i> 'I walk', <i>nem-takuššin</i> 'I arrive';
2 ^e p.	<i>ki-T</i> : <i>ke-pimusse</i> 'thou walkest';
3 ^e p. an.	<i>T₄w-₉a</i> : <i>nemp-w-a</i> 'he dies' (racine <i>nimpo-</i>), <i>tekoššin</i> 'he arrives';
inan.	<i>T₄w-₉i</i> : <i>penkissin</i> 'it falls';

¹² Dans les schèmes des formes grammaticales nous présentons les préfixes, le thème du mot (abréviation T) et les suffixes. Les chiffres 1 à 9 indiquent la position du suffixe par rapport aux autres morphèmes.

¹³ Les préfixes et les suffixes dans les mots cités ont été modifiés par le sandhi (cf. L. Bloomfield, *o. c.*, pp. 15—22).

Plur. excl.	<i>ni-T₄min</i> : <i>nem-pimusse'-min</i> 'we (excl.) walk';
incl.	<i>ki-T₄min</i> : <i>ke-pimusse'-min</i> 'we (incl.) walk';
2 ^e p.	<i>ki-T₄m</i> : <i>ke-pimusse'-m</i> 'ye walk';
3 ^e p. an.	<i>T₄w-₉ak</i> : <i>nemp-w-ak</i> 'they die', <i>pemosse'-w-ak</i> 'they walk';
obv.	<i>T₄w-₉an</i> : <i>pemosse'-w-an</i> 'they (obv.) walk';
inan.	<i>T₄w-₉an</i> : <i>penkissen-o'n</i> 'they fall'.

Les 1ère et 2e p. du singulier sont formées de la même façon dans le paradigme des noms déterminés (fonction *D*) que dans celui des verbes intransitifs (fonction *C*). Dans les deux paradigmes la 1ère p. est constituée selon le schème *ni-T*, p. ex. *ne-ninc* 'my hand', *nem-pimusse* 'I walk', la 2e p. selon le schème *ki-T*, p. ex. *ke-ninc* 'thy hand', *ke-pimusse* 'thou walkest'. Les formes de l'exclusif, de l'inclusif et de la 2e p. du plur. contiennent les mêmes préfixes dans les deux paradigmes et ne diffèrent que par les désinences:

	Les noms déterminés	Les verbes intransitifs
Plur. excl.	<i>ni-T₄ina'n</i>	<i>ni-T₄min</i>
incl.	<i>ki-T₄ina'n</i>	<i>ki-T₄min</i>
2 ^e p.	<i>ki-T₄iwa'</i>	<i>ki-T₄m</i>

Les formes de la 3e p. des verbes intransitifs ont une structure tout à fait nominale. Elles sont dérivées au moyen du suffixe *-w*, qui sert à former les noms d'agent (cf. L. Bloomfield *o. c.* 11. 73), et des désinences nominales suivantes: singulier animé *-₉a*, singulier inanimé *-₉i*, pluriel animé *-₉ak*, pluriel inanimé *-₉an*, obviatif *-₉an* (*o. c.* 6. 1). Ainsi du point de vue de la morphologie les formes de la 3e p. n'appartiennent pas au paradigme des verbes intransitifs. Ce sont des noms d'agent qui par leurs désinences indiquent le nombre, le genre et l'obviation des personnes et des choses désignées. Un nom, qui est lié sémantiquement à une forme de ce type, fonctionne comme son apposition.

Les formes des verbes transitifs enferment en ojibwa, de même que dans les autres langues du type concentrique, les affixes pronominaux qui indiquent le point de départ (fonction *A*) et le but de l'action (fonction *B*). Dans le système que nous analysons la fonction *A* de l'agent est exprimée par des suffixes, qui y représentent les indices grammaticaux *a*, et la fonction *B* par le groupe déjà analysé des préfixes *b*. Ainsi les verbes transitifs en ojibwa sont formés d'après le schème *b-T-a* qui est élargi encore par des désinences indiquant le nombre. Voici les formes transitives les plus caractéristiques du type agentif-déterminatif classées selon la personne du suffixe de l'agent *a* (cf. L. Bloomfield *o. c.* 7. 19—23):

b-T-a

- 2e sg. — 1ère sg.: *ki-T₁iNi* : *ke-no'nto-n* 'I hear thee' (racine *no'ntaw-*);
ke-mi'n-in 'I give it to thee' (racine *mi'n-*);
- 2e pl. — 1ère sg.: *ki-T₁iNi-₄m* : *ke-no'nto-ni-m* 'I hear you';
- 2e p. — 1ère pl.: *ki-T₁iNi-₄min* : *ke-no'nto-ne-min* 'we hear thee (you)';
- 1ère sg. — 3e sg. : *ni-T₁ikw* : *nu-wa'pem-ik* 'he sees me' (racine *wa'pem-*);
- pl. excl. — 3e sg. : *ni-T₁ikw-₄ina'n* : *nen-ki-no'ppen-an-ekona'n* 'he pursued us (excl.)', racine *no'ppen-*;
- pl. incl. — 3e sg. : *ki-T₁ikw-₄ina'n* : *k-aššam-ekona'n* 'he will give us (incl.) food' (racine *aššam-*);
- 2e pl. — 3e sg. : *ki-T₁ikw-₄iwa* : *ke-ki'-keno'm-ekowa* 'he spoke to you';
- 1ère sg. — 3e pl. : *ni-T₁ikw-₉ak* : *nen-ki'-wi'kkum-iko'k* 'they have invited me';
- 2e sg. — 3e pl. : *ki-T₁ikw-₉ak* : *ke-ta'-to'ta'-ku-ssi'-k* 'they will not do anything to thee' (racine *to'taw-*);
- 3e sg. — 3e obv.: *o-T₁ikw-₉an* : *u-ki'-no'nta'-ko'n* 'the other has heard him'.

L'analyse des formes citées permet de classer les morphèmes de la langue ojibwa en deux séries: la série *a* indiquant l'agent (fonction *A*) et la série *b* du déterminatif (fonction *B*, *C*, *D*).

	Série <i>a</i>	Série <i>b</i>
Sing. 1 ^{ère} p.	<i>T₁iNi</i>	<i>ni-T</i>
2 ^e p.	—	<i>ki-T</i>
3 ^e p.	<i>T₁ikw</i>	<i>o-T</i>
Plur. 1 ^{ère} p.	<i>T₁iNi-₄min</i>	excl. <i>ni-T-₄ina'n</i> (ou <i>-₄min</i>)
	—	incl. <i>ki-T-₄ina'n</i> (ou <i>-₄min</i>)
2 ^e p.	—	<i>ki-T-₄iwa</i> (ou <i>-₄m</i>)
3 ^e p.	<i>T₁ikw-₉ak</i>	<i>o-T-₄iwa</i>
3 ^e p. obv.	<i>T₁ikw-₉an</i>	<i>o-T-₄iwa-₉an</i>

La série *a* ne fonctionne que dans les verbes transitifs en qualité d'indice de l'agent et la série *b* apparaît comme la marque du déterminatif dans les noms déterminés (fonction *D*), dans les verbes intransitifs (fonction *C*) et dans les verbes transitifs (fonction *B*). Dans les trois catégories de formes les préfixes sont identiques et les différences se bornent aux désinences du pluriel dans les formes de l'exclusif, de l'inclusif et de la 2e p. du plur. Dans les noms et dans les verbes transitifs on trouve à la 3e p. de l'agent les finales *-₄ina'n*, *-₄iwa*. Au contraire dans les verbes intransitifs et dans les verbes transitifs à la 1ère p. de l'agent on emploie les désinences *-₄min*, *-₄m*. Malgré ces petites différences l'unité de la série *b* est évidente et c'est pourquoi les fonctions *D*, *C*, *B* se présentent du point

de vue du système analysé comme une fonction unique. Ce fait est de la plus haute importance car le système des affixes agentif-déterminatifs étudié ici s'accorde avec le système des thèmes verbaux.

Tous les thèmes verbaux en ojibwa, qu'ils fonctionnent dans des groupes de prédicats indépendants ou dépendants, apparaissent sous la forme animée ou inanimée (cf. ci-dessus 2. 2) selon le genre du nom qui les régit. Dans les groupes intransitifs le thème du verbe s'accorde en genre (et quelquefois aussi en nombre) avec le nom qui réalise la fonction *C* (la base de l'action intransitive), p. ex. anim. *penkiššin* 'he falls': inanim. *penkissin* 'it falls', et dans les groupes transitifs les thèmes verbaux s'accordent en genre (et éventuellement en nombre) avec le nom qui assume la fonction *B* (le but de l'action transitive), p. ex. anim. *nu-wa-pem-a* 'I see him': inanim. *nu-wa-pent-a-n* 'I see it' (cf. L. Bloomfield *o. c.* 5. 7—8). Ainsi les fonctions *C* et *B* sont indiquées aussi bien par la structure des thèmes verbaux, que par les affixes analysés ci-dessus, c'est pourquoi le système agentif-déterminatif, basé sur l'opposition des deux séries d'indices grammaticaux, c.-à-d. la série *a* (la fonction *A*) et la série *b* (les fonctions *B*, *C*, *D*), doit être considéré comme le système fondamental de la langue ojibwa.

Ce système fondamental ne fonctionne pas dans toutes les propositions. A côté de lui on trouve en ojibwa des groupes verbaux transitifs indépendants qui appartiennent à un autre système de type objectif-déterminatif. Les formes du prédicat de ces groupes sont construites selon le schème *a-T-b* inverse par rapport aux formes analysées ci-dessus. Voici les exemples les plus caractéristiques de groupes verbaux de type objectif-déterminatif (cf. L. Bloomfield *o. c.* 7. 14—8, 22—23, 26—29):

a-T-b

- 1ère sg. — 3e sg. an. : *ni-T₁a* : *ne-no'ntuw-a* 'I hear him' (racine *no'ntaw*);
- 1ère sg. — 3e pl. an. : *ni-T₁a'-₃ak* : *ne-no'ntuw-a'-k* 'I hear them';
- 2e sg. — 1ère sg. : *ki-T₁yi* : *ke-mi-š* (≡ **ke-mi-N-yi*) 'thou givest it to me' (racine *mi-N*);
- 2e sg. — 3e sg. an. : *ki-T₁a* : *ke-no'ntuw-a* 'thou haerest him';
- 2e p. — 1ère pl. : *ki-T₁yi-min* : *ke-ki-wa pem-i-min* 'thou hast (ye have) seen us' (racine *wa-pem*);
- 2e sg. — 3e pl. an. : *ki-T₁a'-₃ak* : *ke-no'ntuw-a'-ak* 'thou hearest them';
- 3e sg. — 3e obv. : *o-T₁a'-₃an* : *u-no'ntuw-a'-n* 'he hears the other';
- 3e sg. — 3e sg. inan. : *o-T₁a'-₃n* : *u-ki-wa-pent-a'-n* 'he has seen it';
- 3^e sg. — 3^e pl. inan. : *o-T₁a'-₃n-₃an* : *u-pi-ssekk-a'-n-an* 'he dons them';
- excl. — 3^e sg. an. : *ni-T₁a'-₄ina'n* : *ne-no'ntuw-a'-na'n* 'we (excl.) hear him';

excl.	— 3 ^e pl. an.	: <i>ni-T₋₁a'-₄ina'n-₉ik</i> : <i>ne-no'ntuw-a'-na'n-ik</i> 'we (excl.) hear them';
incl.	— 3 ^e sg. an.	: <i>ki-T₋₁a'-₄ina'n</i> : <i>ke-no'ntuw-a'-na'n</i> 'we (incl.) hear him';
incl.	— 3 ^e pl. an.	: <i>ki-T₋₁a'-₄ina'n-₉ik</i> : <i>ke-no'ntuw-a'-na'n-ik</i> 'we (incl.) hear them';
2 ^e pl.	— 1 ^{ère} sg.	: <i>ki-T₋₁yi-₄m</i> : <i>ke-no'ntuw-i-m</i> 'ye hear me';
2 ^e pl.	— 3 ^e sg. an.	: <i>ki-T₋₁a'-₄iwa</i> : <i>ke-no'ntuw-a'-wa</i> 'ye hear him';
2 ^e pl.	— 3 ^e pl. an.	: <i>ki-T₋₁a'-₄iwa-₉ak</i> : <i>ke-no'ntuw-a'-wa-k</i> 'ye hear them';
3 ^e pl.	— 3 ^e obv.	: <i>o-T₋₁a'-₄iwa-₉an</i> : <i>u-no'ntuw-a'-wa-n</i> 'they hear the other'.

L'analyse des formes citées ci-dessus permet d'établir deux séries d'affixes, c.-à-d. la série *a* indiquant l'agent (fonction *A*) et la série *b* de l'objet (fonction *B*).

Série <i>a</i>		Série <i>b</i>
Sing. 1 ^{ère} p.	<i>ni-T</i>	<i>T₋₁yi</i>
2 ^e p.	<i>ki-T</i>	—
3 ^e p.	<i>o-T</i>	<i>T₋₁a'</i> (inan. <i>-₁a'-₃n</i>)
Plur. excl.	<i>ni-T₋₄ina'n</i>	1 ^{ère} p. <i>T₋₁yi-₄min</i>
incl.	<i>ki-T₋₄ina'n</i>	—
2 ^e p.	<i>ki-T₋₄iwa</i> (ou <i>-₄m</i>)	—
3 ^e p.	<i>o-T₋₄iwa</i>	<i>T₋₁a'-₉ak</i> (ou <i>-₉ik</i>)
3 ^e p. obv.	—	<i>T₋₁a'-₉an</i>

La série *a*, indiquant l'agent (fonction *A*), de ce paradigme objectif-déterminatif est identique à la série *b* du paradigme agentif-déterminatif qui exprime l'objet (fonction *B*). Au contraire la série *b* du dernier paradigme est mentionnée pour la première fois. Cette série de suffixes exprimant l'objet (fonction *B*) s'oppose à la série des suffixes indiquant l'agent (fonction *A*) du paradigme précédant de la manière suivante:

	Suffixes agentifs (fonction <i>A</i>)	Suffixes objectifs (fonction <i>B</i>)
Sing. 1 ^{ère} p.	<i>T₋₁iNi</i>	<i>T₋₁yi</i>
3 ^e p.	<i>T₋₁ikw</i>	<i>T₋₁a'</i> (inan. <i>-₁a'-₃n</i>)
Plur. 1 ^{ère} p.	<i>T₋₁iNi-₄min</i>	<i>T₋₁yi-₄min</i>
3 ^e p.	<i>T₋₁ikw-₉ak</i>	<i>T₋₁a'-₉ak</i> (ou <i>-₉ik</i>)

La structure des verbes transitifs en ojibwa dépend de la fonction du suffixe. Si on ajoute au thème le suffixe agentif (*a*), le préfixe indique l'objet (*b*) et le verbe prend la forme *b-T-a*. Au contraire si on emploie le suffixe objectif (*b*), le préfixe indique l'agent (*a*) et la structure du prédicat correspond au schème *a-T-b*. Les mêmes préfixes, qui apparaissent

dans les formes des verbes transitifs, sont employés aussi dans les verbes intransitifs dans la fonction *C* pour indiquer la base de l'action et dans les formes nominales dans la fonction *D* du déterminatif. Ainsi les formes des verbes transitifs à la structure *b-T-a* appartiennent au type agentif-déterminatif car le préfixe *b* assume dans ce système trois fonctions *B*, *C*, *D*, et le suffixe *a* apparaît dans la fonction *A*. Au contraire, les formes des verbes transitifs à la structure *a-T-b* appartiennent au type objectif-déterminatif puisque dans ce système le préfixe déterminatif *a* assume trois fonctions *A*, *C*, *D*, tandis que le suffixe *b* indique l'objet (fonction *B*).

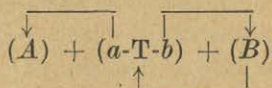
La répartition des formes verbales transitives du type agentif-déterminatif *b-T-a* et du type objectif-déterminatif *a-T-b* se présente de la manière suivante:

	I	thou	he
me	—	<i>a-T-b</i>	<i>b-T-a</i>
thee	<i>b-T-a</i>	—	<i>b-T-a</i>
him	<i>a-T-b</i>	<i>a-T-b</i>	$\left\{ \begin{array}{l} \textit{b-T-a (obv.)} \\ \textit{a-T-b (obv. ou inan.)} \end{array} \right.$

Les relations *I — me* et *thou — thee* n'apparaissent pas dans le système. Les relations *I — thee*, *he — me*, *he — thee* et *he — him* (lorsque l'agent exprimé à l'obviatif est plus éloigné du sujet parlant) sont indiquées par les formes verbales du type agentif-déterminatif *b-T-a*. Les relations *I — him*, *thou — me*, *thou — him*, *he — him* et *he — it* (l'objet en obviatif ou inanimé) sont exprimées par des formes verbales du type objectif-déterminatif *a-T-b*.

Le prédicat transitif, contenant les affixes pronominaux de l'agent (*a*) et de l'objet (*b*), présente en ojibwa, de même que dans les autres langues concentriques, le schème grammatical de la proposition. L'agent nominal (*A*) et l'objet nominal (*B*) ne sont que les appositions des affixes pronominaux du prédicat. Ainsi la structure la plus fréquente de la proposition transitive de l'ojibwa peut être représentée de la manière suivante: (*A*) + (*a-T-b*) + (*B*), p. ex. *nen-tawe-ma u-ki-ness-a-n wa-wa ške-ššu-wan* 'My brother (woman speaking) has killed a deer' (p. 156, Sentence 318). La forme du prédicat *u-ki-ness-a-n* 'has killed' contient le préfixe pronominal agentif (*a*) de la 3e p. du sing. *u-* ($\leq o-$), la particule de l'aspect accompli *ki-*, la racine *nesšš-* 'to kill', le suffixe pronominal de l'objet (*b*) de la 3e p. du sing. $_{-1}a$ et la désinence de l'obviatif de l'objet $_{-9}an$. L'agent nominal (*A*) *nen-tawe-ma* 'my sister' (man speaking), 'my brother' (woman speaking), caractérisé en qualité d'agent par sa position devant le prédicat, fonctionne comme une apposition régie par le préfixe agentif du prédicat *o-*. La forme de l'objet nominal (*B*) *wa-wa ške-ššu-wan* contient la racine *wa-wa ške-šši* 'deer' et la désinence de l'obviatif $_{-9}an$. Au contact

des morphèmes le groupe *-i-an* s'est transformé en *-u-wan* (sandhi intérieur). L'objet nominal fonctionne comme une apposition régie par le suffixe objectif du prédicat *-a*. L'agent 'my brother' est psychiquement plus près du sujet parlant que l'objet 'deer', qui par suite apparaît en obviatif désignant la chose plus éloignée, c'est pourquoi aussi on a choisi la structure du prédicat *a-T-b* (obv.) et non pas la structure *b-T-a* (obv.). La fonction de l'objet nominal (*B*) est indiquée par sa position après le prédicat et par l'accord grammatical en genre et en obviation (suffixe *-an*) avec le suffixe objectif (*b*) du prédicat. D'autre part la forme du thème verbal s'accorde en genre avec l'objet nominal qui la régit. Par conséquent si on indique les relations de rection par des flèches, on peut représenter le schème de la proposition transitive en ojibwa de la manière suivante:

Ainsi l'agent pronominal (*a*) régit l'agent nominal (*A*), l'objet pronominal (*b*) régit l'objet nominal (*B*) qui à son tour régit la forme du thème du prédicat. Ce sont ces relations qui donnent à la phrase ojibwa son unité.

Dans certaines langues concentriques de l'Amérique du Nord, comme p. ex. en chinook (Orégon), deux affixes objectifs sont employés, l'un pour l'objet direct et l'autre pour l'objet indirect (cf. Fr. Boas *o. c.* I, p. 576). En ojibwa nous trouvons deux constructions différentes. Dans le verbe signifiant 'donner' le suffixe objectif de la 3e p. *-1a* indique l'objet indirect et l'objet direct n'est pas exprimé par la forme du prédicat, p. ex. *ne-mi'n-a* 'I (*ne-*) give (it, him, them) to him' (*-a*), racine *mi'n-* (cf. L. Bloomfield *o. c.* 5. 11). Au contraire dans certains [autres verbes le thème est élargi par le suffixe *-aw* qui exprime l'objet indirect et l'objet direct est indiqué par le suffixe objectif *-1a*, p. ex. *nem-pi' t-uw-a esse-man* 'I am bringing him tobacco' (cf. *o. c.* 14. 31 et 20. 27). La forme du prédicat contient le préfixe agentif de la 1ère p. *ne(n)-*, la racine *pi't-*, le suffixe de l'objet indirect *-uw-* ($\Leftarrow$ *-aw-*) ainsi que le suffixe de l'objet direct *-a* qui régit l'objet direct nominal *esse-man* 'tobacco'.

Les compléments circonstanciels sont exprimés exclusivement par les noms et n'ont pas d'indices correspondants dans la forme du prédicat. Le complément de lieu est caractérisé par la finale *-ink*, p. ex. *ci-man* 'canoe': *ci-man-ink* 'in the canoe' (cf. *o. c.* 6. 8—11, 20. 23, 32).

3.3. Les formes du prédicat dépendant appartiennent en ojibwa à d'autres types syntaxiques que les formes du prédicat indépendant. Voici le paradigme des verbes dépendants intransitifs (cf. L. Bloomfield *o. c.* 8, 1—12):

- Sing. 1ère p. : T₃a'n : *ni'mey-a'n* 'if I dance' (racine *ni'mi-*);
 2e p. : T₃an : *enokki-y-an* 'as thou workest' (racine *enokki-*);
 3e p. an. : T₅t : *ni'mi-t* 'if he dances';
 inan. : T₅k : *ena'kušši-k* 'when evening comes' (racine *ena'kušši-*);
 Plur. excl. : T₃a'nk : *ni'mey-a'nk* 'if we (excl.) dance';
 incl. : T₃ankw : *ni'mey-ank* 'if we (incl.) dance';
 2^e p. : T₃e'kw : *ni'mey-e-k* 'if ye dance';
 3e p. an. : T₄iwa'-₅t : *ni'm-uwa-t* 'if they dance';
 obv. an. : T₄ini'-₅t : *ki'kecci-muw-ini-t* 'as the other wept bitterly'
 (racine *muwi-*);
 obv.inan. : T₄ini'-₅k : *ena'kuss-ini-k* 'when evening comes'.

Dans ce paradigme la base de l'action intransitive (fonction C) est indiquée par les désinences et non pas par les préfixes comme dans les paradigmes analysés précédemment. Cette différence est fondamentale car les mêmes préfixes assument la fonction C dans les prédicats intransitifs indépendants et la fonction D dans les noms déterminés ce qui rapproche le prédicat indépendant du nom. Au contraire dans le prédicat intransitif dépendant la fonction C est indiquée par les finales tout à fait différentes des préfixes nominaux, aussi dans ce système le nom et le prédicat sont-ils soigneusement distingués. Les prédicats indépendants appartiennent aux types agentif-déterminatif (6e) ou objectif-déterminatif (5e), c.-à-d. aux types nominaux, et les prédicats dépendants entrent dans les types verbaux, dans le type patientif (2e) et dans le type subjectif (1er), qui distinguent d'une façon précise entre nom et verbe.

Nous allons tout d'abord analyser quelques exemples parmi les plus caractéristiques des prédicats transitifs dépendants du type patientif (2e) formés selon le schème T-a-b. Dans ces formes le thème du prédicat (T) est élargi par le suffixe pronominal agentif (a) et de plus par le suffixe pronominal du patient (b), cf. L. Bloomfield *o. c.* 8. 21—22, 30—31.

T-a-b

- 1ère sg. — 2e sg. : T₁iN₃a'n : *ta-wi' ci-w-en-a'n* 'that I accompany thee'
 (racine *wi ci-w-*);
 3e obv. — 3e sg. : T₁ikw-₂i'-₅t : *no'nta-k-o-t* 'if the other hears him';
 3e obv. — 3e pl. : T₁ikw-₄iwa'-₅t : *no'nta-k-uwa-t* 'if the other hears, them';
 3e inan. — excl. : T₁ikw-₂i'-₃a'nk : *ta-wi'ci-w-eko-y-a'nk* 'that it accompany us (excl.)';
 3e inan. — 3e sg. : T₁ikw-₂i'-₅t : *ci-suwe'nem-ik-o-t* 'that it take pity on him' (racine *šuwe'nem-*);

Les formes citées ci-dessus contiennent deux séries de désinences pronominales, la série agentive (a) et la série patientive (b).

	Série <i>a</i>		Série <i>b</i>
Sing. 1 ^{ère} p.	T- ₁ <i>iN</i> -	Sing. 2 ^e p.	T- ₃ <i>a'n</i>
3 ^e p. obv.	T- ₁ <i>ikw</i> - ₂ <i>i</i> -	3 ^e an.	T- ₅ <i>t</i>
inan.	T- ₁ <i>ikw</i> - ₂ <i>i</i> -		—
		Plur. excl.	T- ₃ <i>a'nk</i>
		3 ^e p.	T- ₄ <i>iwa</i> - ₅ <i>t</i>

La série *b*, qui indique dans ce paradigme le but de l'action transitive (fonction *B*), est identique à la série de désinences qui dans les verbes intransitifs dépendants assument la fonction *C* en indiquant la base de l'action. Ainsi le système analysé ici appartient au type patientif (2e) car on y trouve trois séries d'indices grammaticaux, la série des désinences verbales *a* (fonction *A*), la série des désinences verbales *b* (fonction *B* et *C*) et la série des préfixes nominaux *c* (fonction *D*).

La série agentive (*a*) du dernier paradigme est en principe identique à la série agentive (*a*) du paradigme des prédicats transitifs indépendants du type agentif-déterminatif (6e) grâce aux désinences -₁*iN*-||*iNi*- et -₁*ikw* communes aux deux séries. Par conséquent le système patientif (2e) des prédicats dépendants transitifs formés selon le schème *T-a-b* correspond au système agentif-déterminatif (6e) des prédicats indépendants dont la structure est conforme au schème *b-T-a*. Le groupe de morphèmes *T-a* a la même structure dans les deux systèmes qui ne diffèrent que par la forme et la position de la série *b*. Les préfixes des formes du type *b-T-a* ont la même fonction que les désinences de la série *b* des formes du type *T-a-b*.

Passons maintenant aux formes des prédicats dépendants transitifs du type subjectif (1er) dont la structure répond au schème *T-b-a* (cf. L. Bloomfield *o. c.* 8. 14—20, 23—29, 32—36).

T-b-a

- 3e inan. — 1ère sg.: T-₁*am*-₃*a'n*: *ki-wa-pent-am-a'n* 'that I have seen it';
 1ère sg. — 2e sg.: T-₁*yi*-₃*an*: *pwa-nekkwettuw-i-yan* 'that thou dost not answer me' (racine *nekkwettaw*);
 3e inan. — 2e sg.: T-₁*am*-₃*an*: *ki-mekk-am-an* 'that thou hast found it';
 1ère sg. — 3e sg.: T-₁*yi*-₅*t*: *ki-wi-kkupiš-i-t* 'that he managed to pull me' (racine *wi'kkopiN*);
 3e obv. — 3e sg.: T-₁*a*-₅*t*: *wa-pem-a-t* 'if he sees the other';
 3e inan. — 3e sg.: T-₁*am*-₅*k*: *ki-pi-ssekk-an-k* 'that he has donned it'
 excl. — 3e sg.: T-₁*yi*-₃*amink*-₅*t*: *keno-š-e-yamenki-t* 'if he addresses us (excl.)', racine *konoN*;
 3e inan. — excl.: T-₁*am*-₃*a'nk*: *ki-a-nsekk-am-a'nk* 'that we (excl.) have changed them';
 1ère sg. — 2e pl.: T-₁*yi*-₃*e'kw*: *no'ntuw-i-ye-k* 'if ye hear me';

- 1ère sg. — 3e pl. : T₋₁yi-₄iwa-₅t : na·temaw-u-wa-t 'if they help me' (racine na·temaw-);
- excl. — 3e pl. : T₋₁yi-₃amink-₅-t-₆wa : no·ntuw-i-yeminke-t-wa 'if they hear us (excl.)';
- 3e obv. — 3e pl. : T₋₁a-₄iwa-₅t : wa·pem-a-wa-t 'if they see the other';
- 3e obv. — 3e obv. : T₋₁a-₄ini-₅t : wa·pem-a-ni-t 'if the other sees still another';
- 3e inan. — 3e pl. : T₋₁am-₄iwa-₅t : mekk-am-uwa-t 'if they find it';
- 3e inan. — 3e obv. : T₋₁am-₄ini-₅t : ka-~~en~~a·pent-am-eni-t 'when the other has had a vision'.

Les formes citées contiennent deux série des désinences, la série *a* du sujet pronominal et la série *b* de l'objet pronominal:

Série <i>a</i>	Série <i>b</i>
Sing. 1 ^{ère} p. : T ₋₃ a·n	T ₋₁ yi
2 ^e p. : T ₋₃ a·n	—
3 ^e an. : T ₋₅ t	T ₋₁ a·
inan. : T ₋₅ k	T ₋₁ am
Plur. excl. : T ₋₃ a·nk	T ₋₁ yi- ₃ amink
2 ^e p. : T ₋₃ e·kw	—
3 ^e p. : T ₋₄ iwa- ₅ t ou T ₋₅ t- ₆ wa·	—
obv. : T ₋₄ ini- ₅ t	—

La série *a*, qui indique dans ce paradigme le point de départ de l'action transitive (fonction A), est identique à la série de désinences qui dans les verbes intransitifs dépendants exercent la fonction C en indiquant la base de l'action. Par conséquent le dernier système appartient au type subjectif (1er) parce qu'on y trouve trois séries d'indices grammaticaux, la série des désinences verbales *a* (fonction A et C), la série des désinences verbales *b* (fonction B) et la série *c* des préfixes nominaux (fonction D).

La série objective (*b*) du dernier paradigme est en principe identique à la série objective (*b*) du paradigme des prédicats transitifs indépendants du type objectif-déterminatif (5e) puisque les désinences -₁yi et -₁a· fonctionnent dans les deux paradigmes. Par conséquent, le système subjectif (1er) des prédicats dépendants transitifs formés d'après le schème T-b-a correspond au système objectif-déterminatif (5e) des prédicats indépendants formés de la manière suivante: a-T-b. Le groupe des morphèmes T-b a la même structure dans les deux systèmes qui ne se distinguent que par la forme et la position de la série *a*. Les préfixes des formes du type a-T-b ont la même fonction que les désinences de la série *a* des formes du type T-b-a.

Les formes des prédicats dépendants expriment vaguement la subordination du verbe vis-à-vis d'un autre prédicat. Parfois cette expression

générale suffit et les formes des prédicats subordonnés et subordonnants ne sont que juxtaposés. Toutefois la relation syntaxique est souvent précisée par les conjonctions *eppi* 'when', *kišpin* 'if whether', *me'kwa* 'while', *nena's* 'until' qui précèdent le verbe subordonné. La coordination est indiqué par la conjonction *keye* 'and' (cf. o. c. 20. 40—42, 46).

L. Bloomfield (o. c. 8. 1, 3, 15, 22) appelle participes les formes des verbes dépendants qui indiquent la personne et qui fonctionnent dans la phrase comme des noms. Les participes ont la structure de tous les autres verbes dépendants, mais ils sont de plus élargis par les désinences $_{-9}n$ ou $_{-9}k$, p. ex. *wa'ness-iku-c-i-n* 'the other who intends to kill him', la racine *neSS-*, objet pronominal de la 3e p. du sing. $_{-1}ikw-$ 'him', l'agent pronominal de la 3e p. obv. $_{-5}t$ (transformé en *c* devant le trait d'union *i*), la désinence du participe $_{-9}n$, le schème de la forme *T-b-a- $_{-9}n$* .

3. 4. A côté de deux systèmes verbaux analysés ci-dessus, les systèmes des prédicats indépendants et dépendants, le troisième système exclusivement subjectif (1er) apparaît en ojibwa à l'impératif et au prohibitif. On y trouve deux séries de désinences: la série *a* en fonction de sujet pronominal dans les verbes intransitifs (fonction *C*) et transitifs (fonction *A*) et la série *b* dans les verbes transitifs en fonction d'objet (fonction *B*), cf. L. Blomfield o. c. 9. 1—8.

		Série <i>a</i>	Série <i>b</i>
Sing. 1 ^{ère}	p.	—	<i>T-$_{1}yi-_{2}šš$</i>
2 ^e	p.	<i>T-$_{9}n$</i>	—
3 ^e	p. an.	—	<i>T-$_{1}a'$</i>
	inan.	—	<i>T-$_{1}am$</i>
Plur. 1 ^{ère}	p.	<i>T-$_{9}ta$</i>	<i>T-$_{1}yi-_{2}šš-_{3}a'nk$</i>
2 ^e	p.	<i>T-$_{9}k$ ou T-$_{9}kon$</i>	

L'impératif et le prohibitif des verbes intransitifs sont formés selon le schème *T-a*, p. ex. impér. sing. 2e p. *pi'ntek-n* 'entre thou', proh. *ke'kwa ni'me-kk-e-n* 'do thou not dance' (désinence $_{-9}n$). La structure des formes transitives est la suivante: *T-b-a*, p. ex. impér. *mi's-e-šš-in* 'give thou it to me' (désinence objective $_{-1}yi-_{2}šš$ 'me' et subjective $_{-9}n$ 'thou'), proh. *ke'kwa mi'n-a-kk-e-n* 'do thou not give it to him' (l'objet $_{-1}a'$ 'him', prohibitif $_{-3}kk-_{-8}e'$, le sujet $_{-9}n$ 'thou'). Les formes de l'impératif et du prohibitif du type subjectif (1er) *T-b-a* — de même que les formes du prédicat de ce type — correspondent aux formes de prédicat indépendant du type objectif-déterminatif (5e) *a-T-b*. Les désinences de la série *b* pour la 1ère p. $_{-1}yi-$ et pour la 3e p. $_{-1}a'$ sont les mêmes dans les trois paradigmes.

3. 5. Le système syntaxique de la langue ojibwa est mixte puisqu'il contient quatre systèmes de types différents qui fonctionnent dans les

différentes catégories de propositions. La structure de l'ensemble de ces systèmes est la suivante:

	Systèmes des affixes concordants avec le système des thèmes verbaux:	Systèmes des affixes en désaccord avec le système des thèmes verbaux:
Les prédicats indépendants:	<i>b-T-a</i> Type agentif- déterminatif (6 ^e)	<i>a-T-b</i> Type objectif- déterminatif (5 ^e)
Les prédicats dépendants:	<i>T-a-b</i> Type patientif (2 ^e)	<i>T-b-a</i> Type subjectif (1 ^{er})

En ojibwa le système agentif-déterminatif (6e) est le système fondamental de la langue parce qu'il apparaît dans les formes les plus fréquents des prédicats indépendants et s'accorde avec le système des thèmes verbaux. A ce système s'oppose le système subjectif (1er) dont la structure s'écarte le plus du système agentif-déterminatif (6e). Entre ces deux types opposés on peut placer les autres systèmes:

Les types:	6 ^e	5 ^e	2 ^e	1 ^{er}
La fonction <i>A</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>
" <i>B</i>	<i>b</i>	<i>b</i>	<i>b</i>	<i>b</i>
" <i>C</i>	<i>b</i>	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>a</i>
" <i>D</i>	<i>b</i>	<i>a</i>	<i>c</i>	<i>c</i>

La série des préfixes déterminatifs est à la base de tous ces systèmes aux structures extrêmement différenciées. Dans le système agentif-déterminatif (6e) les préfixes assument les fonctions *B*, *C*, *D* ils y constituent donc la série *b*. Ces mêmes préfixes apparaissent dans le système objectif-déterminatif (5e) dans les fonctions *A*, *C*, *D* et y constituent la série *a*. Dans les systèmes patientif (2e) et subjectif (1er) les préfixes n'exercent que la fonction *D* et par conséquent constituent alors la série *c*. En outre les désinences verbales apparaissant dans les différents paradigmes qui unissent les systèmes syntaxiques de l'ojibwa. Les finales agentives *-₁iNi* || *-₁iN* et *-₁ikw* fonctionnent dans le groupe *T-a* du système agentif-déterminatif (6e) et du système patientif (2e) et les finales objectives *-₁yi* et *-₁a'* apparaissent dans le groupe *T-b* du système objectif-déterminatif (5e) et du système subjectif (1er). De plus les mêmes désinences verbales constituent la série *b* dans le système patientif (2e) et la série *a* dans les formes des prédicats dépendants du type subjectif (1er), quoique les formes de l'impératif et du prohibitif du même système contiennent une autre

série de désinences. Si on désigne les préfixes déterminatifs par *d*, les désinences agentives par *a*, les désinences objectives par *o*, les désinences caractéristiques des formes du prédicat dépendant par *p* et les finales de l'impératif et du prohibitif par *i*, on obtient le tableau suivant:

Les types:		6 ^e	5 ^e	2 ^e	1 ^{er}
La fonction	<i>A</i>	<i>a</i>	<i>d</i>	<i>a</i>	<i>p</i> (<i>i</i>)
„	<i>B</i>	<i>d</i>	<i>o</i>	<i>p</i>	<i>o</i>
„	<i>C</i>	<i>d</i>	<i>d</i>	<i>p</i>	<i>p</i> (<i>i</i>)
„	<i>D</i>	<i>d</i>	<i>d</i>	<i>d</i>	<i>d</i>

3. 6. Le système syntaxique de la langue ojibwa est presque identique au système de l'algonquin commun (cf. L. Bloomfield, *Algonquian* §§ 26—50). Ainsi la complexité de ce système résulte de l'évolution qui a eu lieu à l'époque proto-algonquin et sur laquelle nous sommes mal renseignés. Si on suppose que les systèmes des prédicats indépendants sont plus anciens que les systèmes des prédicats dépendants et que les systèmes des affixes, qui s'accordent avec le système des thèmes verbaux, sont plus archaïques que les systèmes, qui ne s'accordent pas avec ces thèmes, on peut poser l'hypothèse que le système agentif-déterminatif (6e) représente la couche la plus ancienne de la langue et que les autres systèmes se sont formés dans l'ordre de succession suivant: système objectif-déterminatif (5e), système patientif (2e) et système subjectif (1er). Les formations les plus récentes, comme l'impératif et le prohibitif, ne connaissent que le système subjectif (1er). Dans ce cas l'évolution de la langue passait des systèmes nominaux (6e et 5e) aux systèmes verbaux (2e et 1er) et des systèmes passifs (6e et 2e) aux systèmes actifs (5e et 1er). On a fini par distinguer d'une manière précise le groupe verbal du groupe nominal et par identifier la base de l'action intransitive (fonction *C*) avec le point de départ de l'action transitive (fonction *A*).

3. 7. Du point de vue de la forme des indices grammaticaux la langue ojibwa appartient au type concentrique comme les autres langues de l'Amérique du Nord à l'exception de quelques langues excentriques du Nouveau Mexique (le zuni), de l'Arizona (le hopi), de la Californie (les langues de la famille penutia comme le maidu, le miwok et le yokuts) et de la Colombie Britannique (le kwakiutl, le tsimshian, le nass et le haida). Abstraction faite de ces confins extrêmes du sud-ouest toutes les langues de l'Amérique du Nord sont concentriques (cf. ci-dessus 3. 1.) ce qui est d'autant plus caractéristique que ce type est presque inconnu en Amérique du Sud et qu'en dehors de l'Amérique il n'est représenté que par quelques langues caucasiennes, comme, p. ex. l'abkhaz et le dargwa, ainsi que par la langue basque. Un trait caractéristique, qui distingue l'ojibwa de plusieurs autres langues concentriques de l'Améri-

que du Nord, c'est l'absence d'affixe flexionnel du prédicat pour désigner le deuxième objet lequel est indiqué dans cette langue parfois par la forme du thème verbal. Par conséquent en ojibwa le plus souvent le deuxième objet nominal n'est pas régi par les affixes du verbe, mais apparaît en dehors de la structure concentrique de la proposition. En outre ce qui oppose en ojibwa les formes du prédicat dépendant aux formes du prédicat indépendant c'est la différence des types syntaxiques (1er et 2e en opposition aux 5e et 6e) et non pas les affixes de subordination qui fonctionnent dans plusieurs autres langue nord-américaines. En conséquence en ojibwa la subordination du prédicat dépendant est très vague et souvent elle doit être précisée par les conjonctions comme dans les langues du type excentrique. Ainsi le système syntaxique de la langue ojibwa, tout à fait concentrique, ne contient pas de traits qui apparaissent dans les représentants de ce type les plus développés.

Du point de vue de la cumulation des fonctions syntaxiques l'ojibwa appartient au type mixte qui est le plus caractéristique pour l'ensemble des langues de l'Amérique du Nord. Tous les six types syntaxiques analysés ci-dessus apparaissent dans les langues de ce continent, mais aucun d'eux ne prédomine sur les autres. Cet état de choses est très caractéristique des langues nord-américaines et caucasiennes vu que dans les autres parties du monde le système subjectif (1er) occupe partout une position dominante. Le système syntaxique de l'ojibwa et de l'algonquin commun se distingue des systèmes des langues des familles voisines par sa complexité extrême. Parmi les six types connus quatre types de constructions apparaissent en ojibwa; c'est là un cas exceptionnel. Les constructions des types agentif-déterminatif (6e) et objectif-déterminatif (5e), qui sont de la plus haute importance pour l'ojibwa, fonctionnent aussi dans quelques langues concentriques des familles siou (le dakota, le hidatsa) et tunica (le tunica, le chitimacha) de même que dans les langues excentriques de la Colombie Britannique (le tsimshian, le nass, le haida) et de l'Amérique du Sud (le tupi, le guarini).

4. Conclusion

Les langues appartenant au même type linguistique occupent le plus souvent un territoire compact qu'on peut appeler une province linguistique. La langue ojibwa appartient en même temps à trois provinces différentes. Du point de vue de la phonologie son territoire fait partie de la province atlantique occupée jadis par les langues aux systèmes phonologiques du type vocalique. Cette province s'étendait dans la partie orientale et méridionale de l'Amérique du Nord et avant tout dans l'Amérique du Sud le long de la côte de l'Atlantique et dans les bassins des fleuves

qui se jettent dans cet océan. Du point de vue de la morphologie l'ojobwa appartient à la province subarctique des langues dont les mots ont la structure polysynthétique dans le sens précisé ci-dessus. Cette province occupait la partie septentrionale de l'Amérique du Nord et les confins extrêmes du nord-est de la Sibérie. Enfin, du point de vue de la syntaxe l'ojobwa fait partie d'une vaste province linguistique qui comprend les langues de l'Amérique du Nord (à l'exception de la Californie) et celles du Caucase. La structure de la proposition dans les langues de ces régions est concentrique et mixte à la fois. Les indices grammaticaux du groupe verbal sont concentrés dans le prédicat et l'affixe syntaxique du groupe nominal fait partie du membre déterminé. Dans ce type concentrique la subordination du groupe verbal est exprimé également par la forme du prédicat. Dans les langues de cette province la cumulation des fonctions syntaxiques est mixte et aucun de six types de cumulation étudiés ci-dessus ne domine contrairement à toutes les autres provinces linguistiques du monde où le type subjectif (1er) l'emporte.

А. Н. САВЧЕНКО

Категория медиума в индоевропейском языке

Вопрос о категории медиума в индоевропейском языке остается еще открытым во всех отношениях. Не установлены полностью ни первоначальное содержание этой категории, ни выражавшие ее окончания. Важное значение для решения этой проблемы имеют указания Ю. Куриловича¹ и Х. Станга² на общность наиболее архаичных окончаний медиума, сохранившихся в некоторых индоевропейских языках, и окончаний перфекта. Предлагаемая вниманию читателей статья ставит своей целью обоснование и дальнейшее развитие выдвинутого ими положения.

Древнейшее значение медиума

I

В греческом и индоиранских языках медиум имел несколько различных значений. У одних глаголов формы медиума обозначали, что действие совершается субъектом для себя, в свою пользу или вообще — в каком-нибудь отношении к себе. У других формы актива выражали переходное действие, а медиума — непереходное. Некоторые глаголы в формах медиума имели взаимное значение, некоторые — возвратное. У многих глаголов формы медиума имели страдательное значение. Наконец, были и такие глаголы, у которых формы медиума не отличались по значению от актива. Такие значения отмечались исследователями и в хеттском медиуме³, а также в тохарском⁴. В итальянских и кельтских языках формы, восходящие к индо-

¹ *Les désinences moyennes de l'indoeuropéen et du hittite*, Bulletin de la Société de linguistique de Paris, t. XXXIII, 1932.

² *Perfektum und Medium*, Norsk tidsskrift for sprogvidenskap, B. VI, 1932.

³ См. И. Фридрих, *Краткая грамматика хеттского языка*, Москва 1952, стр. 84; E. H. Sturtevant and E. A. Hahn, *A Comparative Grammar of the hittite language*, New Haven 1951, p. 138.

⁴ J. Vendryes, *Les formes verbales en -r du tokharien et de l'italo-celtique*, Revue celtique, vol. 34, N 2, (Paris) 1913; p. 132; W. Krause, *Westtocharische Grammatik*, Band I, Heidelberg 1952, S. 23—24.

европейскому медиуму, получили, в основном, страдательное значение и именуются пассивом, но у депонентных глаголов некоторые исследователи обнаружили сходство в значениях с греческими и санскритскими *media tantum*⁵. Следы значений, свойственных греческому и санскритскому медиуму, отмечены и в готском пассиве⁶. Эти факты говорят о том, что такие значения были свойственны медиуму и в общиндоевропейском языке.

Однако, такое разнообразие и в некоторых случаях — неопределенность значений медиума не могли быть изначальными. Относительно первоначального значения медиума были высказаны различные мнения, но доказательства их были недостаточны. Предполагалось даже (а некоторыми и утверждалось), что окончания медиума первоначально не отличались по значению от соответствующих окончаний актива, будучи фонетическими вариантами последних; но поскольку существовали различные ряды окончаний, между ними постепенно стали развиваться семантические различия, не достигшие, однако, полной четкости⁷. Эта мысль подсказана была, по-видимому, пессимистическим отношением к проблеме медиума; современными данными она не подтверждается. Наблюдения недавнего времени показывают, что древнейшие окончания медиума существенно отличались от „первичных“ и „вторичных“ окончаний актива и не были вариантами последних⁸. А анализ значений медиума может привести к установлению первоначального значения, противостоявшего активу. В настоящей статье попытаемся сделать это по мере сил.

Индоевропейский медиум лучше всего сохранился в индоиранских, греческом, хеттском и тохарских языках. Анализ его значений на тохарском материале не дает нужных результатов вследствие того, что тохарские тексты немногочисленны и формы медиума в разных значениях представлены в них мало. Поэтому за материалом для исследования обращаемся к санскритскому, греческому и хеттскому.

По определению А. Мейе, „В индоиранском и греческом окончания среднего залога показывают, что субъект лично заинтересован в процессе“⁹.

⁵ J. Vendryes, *ibidem*; E. F. Claflin, *The nature of the latin passive in the light of recent discoveries*, American Journal of philology, v. 48, N 2, 1927 и др.

⁶ М. М. Гухман, *Развитие залоговых противопоставлений в древних германских языках*, докт. диссертация, 1954, стр. 159—189.

⁷ К. Brugmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik*, B. II, T. III, Strassburg 1916, S. 590; A. Meillet, *Remarques sur les désinences verbales de l'indoeuropéen*, Bulletin de la Société de linguistique de Paris, t. XXIII, 1922, p. 66; H. Hirt, *Indogermanische Grammatik*, Teil VI, Heidelberg 1934, S. 200.

⁸ Ch. Stang, *Perfektum und Medium*, Norsk tidsskrift for sprogvidenskap, B. VI; его же, *Das slavische und baltische Verbum*, Oslo 1942, S. 10—11; T. Burrow, *The sanskrit language*, London 1955, p. 315—316; J. Kuryłowicz, *L'apophonie en indoeuropéen*, Wrocław 1956, p. 41—42.

⁹ A. Meillet, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, Paris 1937, p. 244.

В отношении санскрита это определение полностью соответствует действительности. Здесь, действительно, данное значение медиума преобладает, и его можно считать основным. Этот факт обнаружили еще древнеиндийские грамматисты, назвавшие рассматриваемый залог *ātmanepadam*.

Однако, глаголы, имеющие только медиальные окончания, отклоняются от этого правила. Они, за немногими исключениями, имеют непереходные значения. Одни из них обозначают передвижения: *navate* 'идет', *tekate* 'идет' (но *tiknoti* 'идет, нападает, поражает'), *dhavate* 'течет', *gāhate* (в эпосе, по указанию О. Бётлинга и Р. Рота, а также У. Уитнея¹⁰, — также *gahati*) 'погружается, купается, проникает', *cyuvate* (в эпосе — также *cyuvati*) 'двигается, удаляется', *jarate* 'приходит в движение, приближается', *padate* 'падает, уходит, погибает', *plavate* (по требованию метрики, иногда также *plavati* Б. Р.¹¹) 'плывет', *jihate* 'выскакивает, идет вперед'. Другие — разные иные непереходные действия: *jarate* 'шумит, кричит, поет', *jahate* 'стремится, сопит, пыхтит', *dikṣate* 'посвящается, священнодействует', *vartate* 'поворачивается, вертится' (по требованию метрики — также акт. Б. Р.), *veṣṭate* 'вьется, прикрепляется', *śvanate* 'открывается, распространяется', *smāte* 'улыбается'.

Самую обширную группу *media tantum* составляют глаголы, обозначающие состояния: *āste* 'сидит, садится', *kakate* 'колеблется', *vyathate* (в эп. — также акт. У.) 'колеблется', *kāpate* 'соответствует, благоприятен', *vepate* (в эп. — также акт. У.) 'дрожит', *kācate* (в эп. — также акт. Б. Р.) 'является, светит, блестит', *dīpyate* (в эп. — также акт. У.) 'пылает, сияет, блестит', *dyotate* (в эп. — также акт. У.) 'светит, блестит', *bhandate* 'светит, сияет', *dhukṣate* 'зажигает, мучится, живет', *śete* 'лежит', *sacate* 'находится вместе с...', 'близок, принадлежит, следует', *sphayate* 'становится жирным, полнеет, увеличивается', *pyāyate* 'пухнет, полон, изобилует', *knūyate* 'влажен, воняет', *hlādate* 'освежается, охлаждается', а также глаголы, обозначающие психические состояния. Последние являются наиболее многочисленными. К ним относятся: *ihate* (в эп. — также акт. У.) 'желает', *kṛpate* 'страстно желает, тоскует, печалится', *modate* (по требованию метрики — иногда акт. Б. Р.) 'радуется', *bhāmate* 'гневается', *kṣamate* (в эп. — также акт.) 'терпит, спокоен, прощает', *manute*, *manyate* (в эп. — также акт.) 'думает, верит', *śrambhate* 'доверяет', *ślāghate* 'доверяет, льстит, прославляет', *śaṅkate* (в эпосе, очень редко, — также акт.) 'сомневается,

¹⁰ O. Böhtlingk und R. Roth, *Sanskrit-Wörterbuch*, Petersburg 1855—1875; W. D. Whitney, *The roots, verb-forms and primary derivatives of the Sanskrit language*, New Haven 1945. Последующие примечания к санскритским глаголам делаются по этим же источникам; если только по словарю Бётлинга и Рота, то с пометкой — Б. Р.; если только по указателю Уитнея, то с пометкой У.

¹¹ Начиная с Брахманов (см. B. Delbrück, *Syntaktische Forschungen*, B. V, Halle 1888, S. 230).

предполагает, подозревает', *ohate* 'рассматривает, обращает внимание' *ca-kame* 'любит'.

Из переходных *media tantum* некоторые также обозначают психические состояния или внешние проявления их: *arthate*, *arthayate* 'желает, стремится, просит', *lokate* 'видит, замечает', *bhalate* 'видит', *caste*, *cakṣate* (в эп. — также акт. У.) 'смотрит, видит, сообщает', *garhate* (в эп. — также акт. У.) 'бранит'.

Лишь немногие *media tantum* являются переходными и не выражают психического состояния; это *dayate* 'разделяет, владеет', *labhate* (по условиям метрики — также акт. Б. Р.) 'хватает, берет, находит', *ninsate* 'целует', *patyate* 'господствует', *bādhate* (по условиям метрики — также акт. Б. Р.) 'вытесняет, прогоняет, подавляет'.

Таким образом, в центре семантики *media tantum* находится значение состояния.

Правда, на основании этого факта нельзя еще сделать твердые выводы, потому что подобные значения имеют и некоторые *activa tantum*. Они также обозначают передвижения (напр. *jigāti*, *vrajati* 'идет', *dhanvati* 'бежит', *drāti* 'бежит, спешит'), другие непереходные действия (*gajati* 'ревет', *ṣvasiti* 'дует, дышит', *vāti* 'веет', *hasati* 'смеется и др.), состояния (*ṣaknoti* 'может', *jarati* 'становится слабым, приходит в упадок', *tr̥mpati* 'сыт, доволен', *tr̥syati* 'жаждет' и др.). Но следует обратить внимание на то, что глаголы, обозначающие психические состояния, среди *activa tantum* единичны: *dr̥pyati* 'безумствует', *vatati* 'понимает', *vanchati* 'желает', *venati* 'тоскует, стремится', *spr̥hanti* 'хотят, жаждут', *tus̥yati* (в эп. — также медиум) 'довольствуется, рад'.

Следует также отметить, что многие глаголы в активе и медиуме имеют одно и то же значение.

II

В отношении греческого медиума, по крайней мере — древнейшей эпохи, определение А. Мейе не подтверждается. Рассмотрим значения медиума в гомеровских поэмах.

В Илиаде и Одиссее переходные глаголы в медиуме принимают обычно непереходное значение. Напр., медиум от глагола *λείπω* 'оставлять' значит 'оставаться' (см. А 693, М 14, П 294, δ 495, ι 316 и др.), от *ἄλλομι* 'терять, губить' — 'гибнуть' (В 162, Δ 409, Ε 311, Ζ 223, А 693, λ 382, λ 629 и др.), от *πειράω* 'пробовать, испытывать' — 'пытаться' (В 73, Δ 5, Ε 279, Ν 457 и др.). Глагол *ἐλπώ* 'обнадеживать' в медиуме обозначает 'надеяться, полагать' (Ι 371, Κ 355, Ω 491—492, Υ 319—320, ι 419), *κῆδω* 'огорчать' — мед. 'огорчаться, печалиться' (Α 56, Β 27, Ζ 55, Ε 382, Ω 174), *χολώω* 'сердить, раздражать' — мед. 'гневаться' (Β 599, Ε 421, Φ 136, ι 480, μ 348), *τείρω* 'тереть, изнурять' — мед. 'быть отягченным, страдать' (Ε 153, Ε 352, Ε 797,

Θ 81, Φ 353, κ 78), πᾶλλω 'махать' — мед. 'трепетать, спотыкаться' (Ο 645, X 451—452), σεύω 'махать, гнать' — мед. 'гнаться, устремляться' (В 150, В 808, Е 438, Z 505, I 80, Е 227, Φ 227, δ 37, ε 51, μ 366 и др.), παύω 'прекращать, умирять' — мед. 'прекращаться, переставать' (В 430, Γ 433—434, ε 391, δ 102—103, μ 168, μ 400, ρ 359).

В тех случаях, когда лексическое значение глагола допускает и переходное значение медиума, и значение личной заинтересованности субъекта, предпочтение обычно оказывается первому. Так, медиум от глагола ἔχω 'держатъ' означает не 'держатъ для себя, в свою пользу', а 'держаться, удерживаться, воздерживаться' (τῆς ἔχετο στενάχων 'за нее он держался, стенав' ε 429, συ δ' ἴσχεο, πείθεο δ' ἡμῖν 'ты же удержишься, послушай нас' Α 214, ἔσχετο δ' αὐτοῦ νηῦς 'остановился сам собою корабль' μ 204—5, см. также В 246, Γ 85, Н 101—2, Е 206, Φ 345, Φ 379, Ψ 397, γ 284, δ 505, μ 328, μ 433, θ 182); глагол νέμω 'разделять, пасти' в медиуме значит 'пасти, кормиться, пользоваться, обитать', но не 'разделять, пасти для себя' (νέμονται 'пасутся' Ο 631, ὅφρα νέμῃαι 'чтобы ты пользовался' Γ 185, οἱ θ' Ὑρίην ἐνέμοντο 'которые обитали в Гирии' В 496, также Е 777, λ 185, ι 449); медиум от στρέφω и τρέπω 'поворачивать' значит 'поворачиваться, обращаться', но не 'поворачивать в свою пользу' (ἥτις αὐτοῦ στρέφεται 'которая вокруг него обращается' Σ 488, см. также Ω 5, ε 274, ο 23—24, Γ 422, Е 700, Z 336, К 45, N 279, δ 260, η 263, ι 12); от κυλίνδω 'катить' — 'катиться', а не 'катить для себя' (Λ 147, Λ 307, N 142, β 163, θ 81, λ 598); от ἵστημι 'ставить' — 'стать, стоять', а не 'ставить для себя' (В 558, Δ 212, Е 514, Н 136, Λ 171, Ψ 491, α 129, δ 25 и мн. др.). Подобное можно сказать и о глаголах κινέω 'двигать' (κίυντο φάλαγγες 'двигались фаланги' Δ 281, Δ 332—333, Δ 421), ἵημι 'пускать, бросать' (ἵετο δ' αἰεὶ Αἰνείαν κτεῖναι 'он все бросался убить Энея' Е 435, ἵετο θυμῷ 'устремился духом' N 386, также В 589, Δ 77, Π 383, Π 760—761, δ 823, β 327), πίμπλημι 'наполнять' (Α 104, I 679, Σ 50, Φ 16, δ 662, θ 16, θ 57, κ 248, ρ 436), φοβέω 'гнать' (ἥ περ οἱ ἄλλοι ἀτυζόμενοι φοβέοντο 'к которому и другие испуганные бежали' Z 41, также Λ 172, Φ 575), κλονέω 'гнать' (ὅθι πλείστοι κλονέοντο 'что многие бежали' Е 8, также Δ 302, Λ 148, Е 93—94), ὀρνυμι 'поднимать' (ὄρνυτο, ὄρτο 'поднялся' Γ 13, Γ 267, Γ 349, Δ 422—423, Н 162, Σ 203, Ψ 288, β 2, θ 343 и др., ὄρνυται 'встает' Е 532 и др.), ὀρμάω 'возбуждать, поднимать' (Γ 142, N 74, α 275), ἐγείρω 'возбуждать, поднимать' (В 41, В 52, К 124), κορύσσω 'возбуждать' (κορύσσεται 'поднимается' Δ 424, Δ 442, κορύσσετο 'вооружался' Н 206), θωρύσσω 'вооружать' (В 526, В 587, В 818, Е 737, Н 101), ἄπτω 'прикреплять' (ἥψατο γούνων 'припала к коленям' Ο 76, ὅπλων ἄπτεσθαι 'взяться за снасти' ο 288, ἄπτεσθαι νεῶν 'прийти к кораблям' В 152, также В 170, Θ 339, Υ 468, Ψ 666, κ 378), τανύω 'растягивать, простирать' (I 467—468, Ψ 32—33, Π 375, Z 83, δ 135, ι 298), ἐπείγω 'гнать' (мед. — 'торопиться' В 354, α 309, λ 339), σκεδάννυμι 'рассеивать, распространять' (В 850,

Н 451, Θ I, Λ 307—308, Υ 277, Ω 695, α 274, β 252, β 258, η 130), λέγω 'укладывать' (мед. 'лечь', лежать' Δ 131, Ζ 198, I 662, I 666, δ 305, δ 413, δ 453, ε 487, η 346 и др.), κοιμάω 'укладывать' (Α 476, I 713, δ 302, κ 479, μ 32 и др.), ἐρητύω 'удерживать' (I 462, I 635, Ο 3, Ο 367, γ 155), ἐρύκω 'удерживать' (α 197—198, δ 373, δ 377), πῆγνυμι 'втыкать, вбивать' (Ο 314—315, Χ 453), πλάζω 'относить, отгонять' (γ 251—252, ε 389), θέρμω 'нагревать' (Σ 348, Λ 666, θ 437), λαίνω 'нагревать' (ζ 156, κ 359, μ 175), τέρω 'улаживать, забавлять'.

Если бы основным значением медиума было совершение действия субъектом для себя, то в выражении, обозначающем 'улаживать душу', глагол τέρω мог бы иметь только медиальные окончания, но в действительности имеет активные: τῇ ὃ γε θυμὸν ἔτερπεν 'ею он улаживал свою душу' I 189, οἱ μὲν ἔπειτα πεσσοῖοι ... θυμὸν ἔτερπον 'они костями ... забавляли душу' α 107. Медиальные же формы обозначают 'тешиться, развлекаться' (Β 774, Ε 760, Λ 643, Τ 18, Μ 636, α 26, θ 91 и мн. др.).

Лишь единичные из таких глаголов имеют медиум со значением личной заинтересованности субъекта в процессе: τίθημι 'класть' (οἰκί' ἔθεντο 'поставили (себе) дома' Β 750, также Β 382, I 232—233, I 628, Κ 149, Λ 41, Μ 411, β 3, δ 761, δ 578, θ 52, ο 27, ρ 179, ρ 269, σ 5—6 и др.), βάλλω 'бросать' (мед. — 'набросить на себя (одежду, оружие)', ἐν θυμῷ, ἐνὶ φρεσὶ — 'бросить себе в душу, задумать' — Α 297, Δ 39, Ε 738, Κ 333, Λ 29, Ξ 49—50, Υ 195 и др.), δέω 'привязать' (ἐδήσατο καλὰ πέδιλα 'подвязал (себе) красиво сандалии' Β 44, Κ 132, α 96, β 4, ρ 2 и др.), καρτύνω 'усилить, укрепить' (ἐκαρτύναντο φάλαγγας 'укрепили (свои) фаланги' — Λ 215, Μ 415, Π 563).

Значение личной заинтересованности субъекта в процессе имеют в медиуме обычно те глаголы, у которых оно непосредственно вытекает из лексических значений: καλέω 'призывать' (Α 54, Α 270, Η 285 и др.), ἐννυμι 'надевать' (Κ 23, Ξ 350, Ξ 383, δ 308, ε 229), τίνω 'мстить' (Γ 351, α 268, γ 197, γ 206, ε 24, ι 479, λ 118 и др.), λέγω 'собирать' (Σ 413, Φ 27, Μ 793, δ 451), κρίνω 'выбирать, отбирать' (β 111, δ 530, δ 778), ὀπλίζω 'устраивать, готовить' (β 20, ι 291, κ 116, μ 292, π 453 и др.), τέμνω 'резать, рубить' (Σ 528, ε 243), ὀμόργνυμι 'вытирать (слезы)' (Β 269, λ 527, ρ 304), ἔλκω 'тащить, тянуть' (Α 194, Κ 15, π 294), εὕρισκω 'находить' (Π 472, ι 422), ἀφύσσω 'набирать воды' (δ 359, ι 85, κ 56), ὕδρεύω 'брать, черпать воду' (η 131, ρ 206), κεράννυμι 'разбавлять, наливать вино' (Δ 259—260, γ 332, γ 390, θ 470) и нек. др.

Некоторые глаголы могут иметь в медиуме оба значения: φέρομαι значит 'нестись' (πᾶν δ' ἤμαρ φερόμην 'весь день я несея' Α 592, см. также Α 798, Ο 628, Υ 172, Φ 120, η 253) и 'нести себе, получать' (ἱγλαὰ δῶρα φέροιο 'богатые подарки ты получишь' Δ 97, также Ω 581, β 410); λύομαι значит 'развязаться, ослабеть, кончиться' (πρῶτος ὑπ' ἀρνεῖοις λυόμεν 'я первый из-под

барана отвязался' ι 463, λύτο γούνατα 'ослабели колени' Φ 114, Φ 425, δ 703, λύτο δ' ἄγων 'кончилось состязание' Ω 1) и 'развязать, освободить своего, свое' (λύσασθαι φίλον υἱόν 'освободить милого сына (своего)' Ω 118, Ω 146, также Ξ 214, Φ 42, Ω 685, κ 385); ἀμύνομαι — 'защищаться' (ἦτ' ἂν ἀμυνάμην, εἴ μοι δύνάμεις γε παρείη 'я бы защитился, если бы сила была' β 62, также Μ 142, Ο 738) и 'защитить свое' (ἀργεῖοι δέ ... ἀνάγκη νεῶν ἡμύναντο 'аргее-яне же ... по необходимости защищали (свои) суда' Μ 178—179, также Μ 170); καίομαι — 'зажигаться, гореть' (πυραὶ νεκρῶν καίοντο 'горели погребальные огни' Α 52, также Κ 12, Φ 351, Ψ 192, ε 59) и 'зажечь для себя' (ἐνθα δὲ πῦρ κήαντο 'там огонь зажгли' Ι 88); χέομαι — 'литься, сыпаться' (Δ 526, Μ 470, Π 580, Φ 610) и 'сыпать для себя, на себя' (χεύατο καὶ κεφαλῆς ποσὶ (себе) на голову' Σ 24, также δ 523, ε 257, ε 487); πείθομαι — 'повиноваться' (Α 33, Γ 260, Ε 201, Η 121, Ι 704, δ 193, ζ 247, μ 222 и мн. др.) и 'убеждать в свою пользу' (καὶ μιν πείσεσθαι οἶω 'и надеюсь убедить' Α 427); ἄγομαι значит 'вести к себе, для себя' (Β 659, Γ 404, Δ 19; Ζ 455, δ 10, κ 35), но с префиксом κατὰ — 'прибывать' (ἐς δὲ Γεραιστὸν ἐννύχια κατὰγοντο 'в Герест ночью прибыли' γ 177—8, также γ 10, π 322).

Возратное и взаимное значения медиума бывают только у немногих глаголов, у которых они обусловлены лексически: λούομαι 'мыться', χρίνομαι 'намазываться', αλείφομαι 'натираться', καλύπτομαι 'накрываться', μίγνυμαι 'смешиваться', 'встречаться', ἀγείρομαι 'собираться'.

Страдательное значение медиальных форм довольно часто встречается в гомеровских поэмах, но оно — явно вторичное.

Наиболее показательны глаголы, имеющие только медиальные окончания. Если отделить небольшую группу депонентных глаголов, как τεκταίνομαι 'строить', ῥίομαι 'ограждать, защищать', δηλέομαι 'ранить, вредить, нарушать (клятву)', κέλομαι 'призывать, побуждать', πατέομαι 'съедать' и др., пять глаголов, обозначающих действие, совершаемое субъектом в свою пользу (δέχομαι 'получать, принимать', αἵνυμαι 'брат', ἄρμυμαι 'приобретать', λάζομαι 'хватать, брать', οἰνίζομαι 'приносить, наливать вино'), шесть глаголов взаимных (μάχομαι 'сражаться', μάρναμαι, δηρίομαι 'биться, браниться', δατέομαι 'делиться', ἄντομαι 'сходиться', ἡγερέθομαι 'собираться') и один страдательный (ἀπεχθάνομαι 'быть ненавидимым'), то media tantum имеют в основном непереходные значения. Они обозначают передвижения — νέομαι, νεῦμαι 'приходить, уходить', οἴχομαι 'уходить, удаляться', ἡγέομαι 'идти впереди, предводительствовать', νίσσομαι 'идти, ходить, уходить', φέβομαι 'убегать', χάζομαι 'отступать', ἄλλομαι 'прыгать, соскочить', ῥώομαι 'двигаться', ἔπομαι 'следовать', ἀλάομαι 'скитаться, блуждать', πέτομαι 'лететь, стремиться' и др., другие непереходные действия — πένομαι, πο- νέομαι 'трудиться, заниматься', μαντεύομαι 'предсказывать, прорицать', μυθέομαι 'говорить', τιτύσκομαι 'прицеливаться' и др., состояния — κεῖμαι 'лежать', ἵμαι 'сидеть', δύναμαι 'мочь', τέρσομαι 'сохнуть' и др., особенно —

психические состояния: βούλομαι, ἐέλδομαι 'хотеть', λιλαιόμαι 'хотеть, жажда', ἀράομαι 'хотеть, умолять, молиться', εὐχομαι 'желать, молиться, хвалиться', λίσσομαι 'просить', ἱλάομαι, ἱλάσκομαι 'умолять', γάνυμαι 'радоваться', ἄχυνυμαι 'печалиться', μύρομαι, ὀδύρομαι 'плакать, горевать', ὀλοφύρομαι 'оплакивать, горевать', χῶομαι 'волноваться, гневаться', σκύζομαι, ὀδύσσομαι 'сердиться', αἰδέομαι 'стыдиться, почитать', ἄζομαι, ὀπίζομαι 'бояться', ὀθομαι 'смущаться, заботиться', ἄγαμαι, θαῖομαι 'удивляться', ἔραμαι 'любить', μέδομαι 'думать, обдумывать, замышлять', πυνθάνομαι 'узнавать', ἐπίσταμαι 'знать', ἐμπάζομαι: 'обращать внимание', ὑπίσχομαι 'обещать', ὄσσομαι 'видеть, чуют, предчувствовать' и др.

Не все значения, свойственные media tantum, являются исключительной особенностью медиума. Подобные значения имеют и глаголы, бывающие только или преимущественно с окончаниями актива. Они также выражают передвижения — βαίνω 'идти', φεύγω 'бежать' τρέχω 'бежать, спешить', ῥέω 'течь', δουπέω 'упасть, свалиться' и др., другие непереходные действия — πνέω 'дуть, дышать', παπταίνω 'озираться' и др., состояния — βίωω 'жить', εὐδω 'спать' и др., психические состояния — δαίδω 'бояться', θαρσέω 'отваживаться', ἐθέλω 'хотеть', γηθέω 'радоваться' и др. Но значение состояния является древнейшим и основным значением медиальных глаголов. Глаголы, выражающие состояния, особенно психические, наиболее многочисленны среди media tantum. А среди activa tantum глаголы со значением психического состояния составляют небольшую группу, однородную в формальном отношении: почти все они образованы от имен при помощи суффикса *-je/-jo: αλγέω 'страдать' — от ἄλγος 'боль, горе', μῆνιω — от μῆνις 'гнев', φρονέω 'мыслить' — от φρήν 'грудная перепонка, душа', γελέω от γέλος 'смех', θαυμάζω 'удивляться' — от θαῦμα 'чудо' и т. д. Эти глаголы возникли в самом греческом языке. А в индоевропейском этот тип глагольных основ К. Бругман называет позднейшим слоем деноминативных глаголов¹². Действительно, судя по тому, какую продуктивность сохранил этот тип в отдельных индоевропейских языках, можно думать, что он стал продуктивным на последнем этапе развития языка-основы и, следовательно, не отражает древнейших залоговых значений.

Media tantum, обозначающие психические состояния, имеют в общем непереходные значения, но некоторые из них могут иметь при себе прямое дополнение: μη δ' ἄξοο θυῶρον Ἀρηᾶ 'не бойся яростного Ареса' — Е 830, ὀλοφύρεται υἱὰς ἀχαιῶν 'оплакивает сынов ахейских' — Λ 656, ὀδυρομένη φίλα τέκνα 'оплакивающая своих детей' — В 315, αἰδεῖσθαί θ' ἱερῆα 'почтить жреца' — Α 23, ἀλλ' Ἀχιλεὺς Βορέην ... ἀρᾶται 'но Ахиллес Борея ... молит' — Ψ 208. Они не являются и типичными переходными. Основное значение глагола ἀράομαι — 'хотеть, стремиться' (см., напр., Ν 286), ὀδύρομαι

¹² Grundriss der vergleich. Grammatik, В. II, Т. III, 1913, S. 204.

и ὀλοφύρομαι — ‘плакать, горевать’ (см. X 72, Ф 106). Все же медиальные окончания этих глаголов обусловлены, видимо, не тем, что они непереходны, а тем, что они выражают состояния. Прямое же дополнение при них выражает не объект действия, а причину состояния.

Б. Дельбрюк, сравнивая греческие и санскритские *media tantum*, заметил ряд фактов, свидетельствующих о том, что они выражали первоначально состояние. Напр., из двух глаголов, обозначавших ‘сидеть’, глагол **ēs-*, имевший только медиальные окончания, обозначал ‘удобно сидеть’, т. е. состояние субъекта, а *sed-*, имевший, по-видимому, окончания актива (скр. *sidāti*) — ‘садиться’, т. е. действие. В санскрите медиальный глагол *sevate* ‘оставаться, пребывать’ выражает состояние, а активный *kṣeti* ‘пребывать, жить’ первоначально обозначал ‘поселяться, овладевать’, т. е. действие¹³. То обстоятельство, что передвижения и другие непереходные действия выражались в греческом и санскрите при помощи не только *media tantum* но и *activa tantum*, он объясняет тем, что эти процессы могли осознаваться и как состояния, и как действия¹⁴.

Следует обратить внимание и на то, что большинство глаголов, имеющих окончания актива и медиума без различия в значении, обозначают ‘думать, говорить, приказывать’ и т. п.: φράζω ‘говорить, сообщать, указывать, думать, замечать’ и т. д. (медиум — А 83, Ψ 126, Ψ 453, α 294, δ 529, κ 453, τ 501 и мн. др., актив — К 127, θ 68, λ 22, τ 557 и др.), δίω ‘думать, предполагать’ (мед. — А 78, β 198, κ 380, акт. — А 170, А 204, А 427, М 66), λέγω ‘говорить’ (мед. — В 435, Ν 292, γ 240, акт. — В 222), εἶρω ‘говорить, спрашивать’ (мед. — Ε 755, α 135, α 284, γ 77, ι 402, κ 63, λ 542 и др., акт. — β 162, λ 137, ν 7, π 259 и др.), ἀγορεύω и ἀγοράομαι ‘говорить’, ἐπιτέλλω ‘приказывать’ (мед. А 295, Δ 301, Ι 68, Ι 252, Π 838, θ 40, μ 217 и др., акт. Ι 259), а также глагол μηχανάω ‘придумывать, замышлять’, который у Гомера встречается только с окончаниями медиума (Θ 177, Λ 695, γ 207, δ 822, π 134, φ 394 и др.), но у греческих авторов бывает и в активе. Значения этих глаголов могли осознаваться и как состояния, и как действия. Так же могли осознаваться и значения других глаголов, не различающихся по смыслу в активе и медиуме: ὁράω ‘смотреть, видеть’, λάμπω ‘светиться, сиять’, ἔκω ‘приходить’ и δίω ‘бежать’.

III

В хеттском языке основным значением медиума является непереходное. Таково значение *media tantum* *iya-* ‘идти’, *ar-* ‘стоять’ и *išduwa-* ‘становиться известным, обнаруживаться’, Глагол *nai-* в активе значит ‘направлять,

¹³ К. Brugmann und B. Delbrück, *Grundriss der vergleich. Grammatik*, В. IV, Т. II, 1897, S. 420—421.

¹⁴ Там же, стр. 422.

обращать', в медиуме — 'направляться, обращаться' (KUB V I, III 54, KUB XXXII 130, 27—30, Сун. II, 6—7); *zinna-* в активе — 'кончать', в медиуме — 'кончаться' (Ан. М. пр. Rs IV), *handai-* 'устанавливать, готовить' в медиуме — 'выявляться, определяться' (nu Kupanta ^DKAL-uas-pit A-HI-TI-SU arahza handaittat 'и ловкость Kupanta ^DKAL'а выявилась напротив (т. е. повернулась против него). Мад. Vs 56—57, также Ан. М. пр. II 32, Ан. М. пр. II 55—56, KUB XXXII 130); *nin(i)k-* 'поднимать' — мед. 'подниматься, выступать на бой' (nu man ^LUKUR kwiski niniktari ... 'если какой-нибудь враг выступает с войском ...' М. II — Таг. Rs 43—44, также Ин. хр. 12); *harp-* 'отделять, разделять' — мед. 'разделяться, ссориться' (Код. § 31), о животных — 'переходить к чужому стаду' (takku GUD. APIN. LAL ... haliyas harapta ... 'если бык ... в сарай (чей-нибудь) переходит ...' Код. § 66); *munna(i)-* 'покрывать, скрывать' — мед. 'скрываться, быть скрытым' (Анив. 13); *kars-* 'отрезывать, отделять' — мед. 'переставать' (nu 1-as 1-as I-NA E DINGIR-LIM sara sesuwanzi lebe karastari 'пусть они поочередно не перестают ночевать в храме' Ин. хр. 10, см. также Ин. хр. II, 14); *karp-* 'поднимать, совершать, заканчивать' — мед. 'подниматься, совершаться, заканчиваться' (maldanis-as mahhan karpiskittari kunkunuzzis 'подобно ... поднялся Кункунуци' Ул. стр. 19, GIM-anmakan arkuwar tiyawar karabtari ... 'но когда молитва заканчивается ...' Ж. рит. М. Rs IV 47—48); *lazziya-* (обозначаемый также идеограммой SIG) 'приводить в порядок' — мед. 'приходить в порядок, выздоравливать' (kwitmanas SIG-attari 'пока он выздоровеет' Код. § 10); *luluwa-* 'содействовать, двигать' — мед. 'расти, преуспевать, процветать' (Пр. IV 15); *aus-* 'видеть' — мед. 'являться, показываться', *irhai-* 'ограничивать, заканчивать' — мед. 'заканчиваться', *lag-* 'наклонять, сгибать' — мед. 'наклоняться, шататься', *pars-, parsai-, parsiya-* 'разбить, разделить' — мед. 'лопнуть, разбиться'.

Среди непереходных медиальных глаголов значительную группу составляют глаголы, выражающие состояния: *kis-* 'становиться', *ki-* 'лежать', *anda impai-* 'печалиться', *ishahruwa-* 'плакать', *dusk-* 'радоваться', *assiya-* 'быть милым, приятным', *ze-* 'кипеть, вариться', *dahusiya-* 'быть в подчинении', глагол, обозначаемый идеограммой IR, — 'покоряться, быть подданным'; *parkisk-* 'расти', *pangariya-* 'распространиться, стать частым', *maus-* 'падать', *nahsariya-* 'бояться', *irmaliya-* (обозначаемый иногда идеограммой GIG) 'болеть', *istark-* 'болеть', *hark-* 'приходить в упадок, разоряться, погибать', *asiwantes-* 'быть бедным', *kallares-* 'быть плохим, гибельным'. Первые двенадцать из этих глаголов встречаются в письменных памятниках только с медиальными окончаниями, остальные — преимущественно с медиальными, но в отдельных случаях с активными, без изменения значения.

Непереходны и в активе, и в медиуме глаголы *weh-* 'поворачиваться, обращаться', *haliya-* 'стоять на коленях', *karussiya-* 'молчать, относиться

спокойно'. Медиальный глагол *es-* имеет непереходное значение 'сесть, сидеть' и переходное 'занять, захватить'.

Взаимное значение имеют в медиуме глаголы *zahhiya-* 'сражаться', *sarra-* 'разделять, ломать' (мед. 'разделяться, расходиться'), *weriya-* 'призывать' (мед. — 'вступить в сношения, объединяться'), *kartimiya-* 'быть сердитым' (мед. — 'спорить'). Возвратное — *unniwa-* 'украшать' (мед. — 'украшаться'). Ряд глаголов имеют в формах медиума страдательное значение и некоторые — активное.

Примеров, в которых медиум имел бы очевидно значение совершения действия субъектом в свою пользу, не встречается, но в некоторых случаях это значение можно предполагать. Возможно, что именно вследствие такого оттенка значения глагол *usnesk-* 'покупать, нанимать' имеет медиальные окончания: *takku E-ir nasma ALU-an nasma ... kwiski usneskatta ...* 'если дом, или село, или ... кто-нибудь покупает ...' — Код. § 146; [*takku GALU. URU. LU-a*]n *dambubin kwiski usneskatta* 'если человека необученного кто-нибудь нанимает ...' — Код. § 147. Возможно, что такое же значение имеет медиум глагола *halzai-* 'звать' в предложении ([*DUMU. IA le assuli*])(?) *halzaitta* 'пусть никто не призывает в свою пользу моего сына' (X.-акк. бил. II, 60), если Ф. Зоммер и А. Фалькенштейн правильно перевели его¹⁵.

Глагол *nai-* 'направлять' имеет медиальные окончания не только в непереходном и страдательном значении, но и со словом, обозначающим глаза, в роли прямого дополнения: *nuzakan damedani IGI.HI.A-wa le neyattati* 'и не направляй глаза на другого' (М. II — Д-Т, D—I, 32—33); *nuzakan IGI.HI. A-wa etez A-Na Pittapara neyahhat* 'и я направил глаза на Питипара' — (Ан. М. пр., Rs III, 18—20). Можно предположить, что медиальные формы обусловлены в данном случае тем, что речь идет о своих глазах.

sarra- 'ломать' сохраняет в медиуме свое переходное значение в тех случаях, когда речь идет о нарушении клятвы или приказа: *Madduwattaskan A-NA A-BI PUTU. SI lingain sarrattat* 'и Мадувата нарушил клятву отцу Солнца' — (Мад. Rs 20); *nasta kwis kus NI-IS ILIM sarrada ...* 'кто эту клятву богам нарушит ...' (Пр. II, 10—11); *nasta uttar le kwiski sarratta* 'пусть никто не нарушит приказ' (X.-акк. бил. II, 49). Можно допустить, что это действие понималось как совершаемое субъектом в свою пользу.

Глагол *pidai-* 'убегать' имеет окончания актива, напр., *nussan zik Madduwatas anda A-NA A-BI PUTU.SI piddais* 'и ты, Мадувата, бежал к отцу Солнца' (Мад., Vs 3), но в значении 'искать убежища' — медиальные: *kwiswatakan SA KUR URU.Hatti LUhuyan za piddaiskittari* 'который беглец из страны Хатти у тебя ищет убежища ...' (Мад., Rs 64). Возможно, что медиальная форма здесь оттеняет лучшую заинтересованность субъекта.

¹⁵ Sommer und Falkenstein, *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattusili I.*, München 1938.

Следовательно, нельзя признать значение личной заинтересованности субъекта первоначальным значением медиума. Если бы было так, то это значение лучше всего сохранилось бы не в санскрите, а в хеттском языке, который, по всем данным, раньше индоиранских отделился от языкоосновы. Кроме того, трудно объяснить, как из этого значения могло бы развиваться непереходное. А. Маргулиес выразил мнение, что медиум в индоевропейском имел непереходное значение¹⁶, но он основывается только на том, что в индоевропейском не было специальных суффиксальных образований глагольных основ для выражения непереходности. Непереходное значение также не могло быть первоначальным, потому что, во-первых, не древних этапах развития индоевропейского языка в нем не было четкого различия переходности и непереходности глаголов¹⁷ и, во-вторых, из него вряд ли могло бы развиваться значение личной заинтересованности субъекта, поскольку категория переходности-непереходности не изживалась в индоевропейском, а, наоборот, развивалась. Разнообразие и противоречивость рассмотренных фактов, а также многочисленные факты отсутствия четкой семантической дифференциации между медиумом и активом наиболее вероятно можно объяснить как результат распада и различных видоизменений какого-то иного, более древнего значения. Изложенные выше наблюдения над особенностями греческих и санскритских *media tantum* говорят о том, что это было значение состояния.

Окончания медиума

Главным затруднением в реконструкции индоевропейских окончаний медиума является несоответствие хеттских медиальных окончаний той системе „первичных“ и „вторичных“ окончаний, которая согласно свидетельствуется формами греческого и индоиранских языков. Поэтому прежде всего нужно отметить, что особенная общность глагольных форм между греческим и индоиранскими языками, отличающая эти языки от других индоевропейских, является, по-видимому, результатом длительного взаимодействия между собой тех индоевропейских диалектов, из которых развились эти языки, после обособления их от остальных диалектов. В отношении же хеттского языка есть основания полагать, что он вместе с прочими малоазиатскими раньше других отделился от индоевропейского и сохранил более древние окончания медиума. О более раннем отделении малоазиатской группы от общиндоевропейского языка свидетельствуют такие факты, как сохранение в хеттском системы двух родов — активного и пассивного, отсутствие в именном склонении множественного числа окончаний на *bh* и на *m*, широкое

¹⁶ Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, B. 58, 1930, S. 116.

¹⁷ См. А. В. Десницкая, *Из истории развития категории глагольной переходности*, сб. Памяти ак. Л. В. Щербы, изд. Ленинградского университета, 1951.

распространение гетероклитических именных основ, отсутствие в системе глагола аориста и перфекта, иное образование местоименных падежных форм, чем в других индоевропейских языках¹⁸, особенно — употребление основы мест. 2 лица ед. ч. **te* (*ze-k*) в значении именительного падежа, а не косвенных, сохранение в некоторых положениях 'ларингального' согласного, а также то, что носители малоазийских языков предшествовали грекам в районе Эгейского моря. В хеттских окончаниях медиума обращает на себя внимание то, что они не разделяются на „первичные“ и „вторичные“ и некоторые из них соответствуют более архаичным санскритским окончаниям: 2 л. ед. ч. *-ta* и скр. *-thās*, 3 л. ед. ч. *-a* и вед. *-a* (*aduha* 'доил').

Окончание 1 лица ед. числа медиума наиболее правильно восстановлено Ю. Куриловичем в виде *-Ha*¹⁹. Основанием для этой реконструкции, с моей точки зрения, является сравнение хетт. *-ha-ri*, греч.-индо-ир. **-ai* (скр. *-e*, греч. *-μῃ*) и зап.-тохар. *-ma-r*. В гр.-индо-ир. **-ai* конечное *i* является показателем настоящего времени, так же как и в 'первичных' окончаниях актива **-mi* **-si* **-ti*. В греч. *-μῃ* и тох. *-ma-r* согл. *m* перенесен из окончания актива.

Окончание 2 лица ед. ч. восстанавливаем, также в согласии с Ю. Куриловичем²⁰, в виде **-tHa* или **-tHā*, исходя из сравнения хетт. *-ta*, скр. *-thās*, зап.-тох. *-ta-r*, вост.-тох. *-tā-r*, др.-ирл. *-the-r*, греч. (пасс. аорист) *-θης*. В окончаниях греч. аориста *-θεν*, *-της* и т. д. гласный *ē* мог возникнуть под влиянием параллельного аориста на *-ην*, *-ης* и т. д. Греческое и индоиранское „первичное“ **-sai* легко объясняется как контаминация 2 л. актива **-si* и 1 л. медиума **-ai* и должно быть признано более поздним образованием. „Вторичное“ **-se/so* (лат. *-re* гр. *-σο* авест. *-ha*) имеет такое же происхождение, как и окончания 3 лица **-to* **-nto*, о которых — ниже.

Из двух хеттских окончаний 3 лица ед. ч. *-ta* и *-a* более древним является последнее. Окончание *-a* есть также в ведийском аористе *a-duha* 'он доил', *āiṣa* 'он управлял, владел', в др.-ирл. форме 3 л. пассива *canar*, *berar* и венетской *tola-r*, которая, по Э. Клэфлин, означает „приносит, посвящает“²¹, по Г. Боллингу — 'получил'²². Его нельзя объяснить какой-либо аналогией или какими-либо иными, вторичными процессами; оно, по-видимому, является древнейшим индоевропейским. А 'первичное' **-tai*, представленное только греческим и индоиранскими языками, есть такое же позднейшее образование, как и 2 л. ед. ч. **-sai*.

¹⁸ См. А. Савченко, *Некоторые вопросы развития местоимений в индоевропейском языке*, *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, t. VI, 1959, s. 15—16.

¹⁹ J. Kuryłowicz, *L'apophonie en indo-européen*, Wrocław 1956, p. 42. Знаком *H* обозначаю „ларингальный“ согласный.

²⁰ Там же, стр. 41—42.

²¹ E. F. Claflin, *Venetic tolar, Old Irish canar*, *Language*, 1936, vol. 12, N 1.

²² G. M. Bolling, *Venetic inscription N 169 (Conway)*, *Language*, v. 12, N 2.

Гораздо шире распространено в индоевропейских языках окончание *-to (греч. -το, скр. -ta, хетт. -ta-ri, тох. -tä-r, лат. -tu-r, фриг. -to). Его, а также 3 л. множ. ч. *-nto и 2 л. ед. ч. *-se/so У. Петерсен считает древнейшими индоевропейскими окончаниями медиума²³. Но это положение опровергается тем, что окончания 3 лица ед. ч. *-to, *-nto имеют не только медиальное значение.

В хеттском окончание -ta служит показателем 3 лица ед. ч. в обоих залогах: в активе претерита (*esta* 'был', *kwen̄ta* 'убил') и медиуме обоих времен (*arta*, *arta-ri* 'стоит', *arta-t* 'стоял'). В венетском окончание -to применяется в форме аориста актива (*zonasto* 'подарил', *zoto* 'дал', *vhaχsdo* 'сделал') в старославянском — также (дать, помѣть). В греческом гомеровском языке окончания -σο, -το, -ντο, закрепившись в значении прошедшего времени и опатива, в отношении залога не получили строго определенного значения. У большинства глаголов они бывают в формах, имеющих совершенно определенное активное значение и в настоящем времени — „активные“ окончания; бывают они также у глаголов *activa tantum*, которые в настоящем времени вообще не имеют медиальных окончаний. А. Мейе уже обратил внимание на то, что глагол φημί 'говорить', который в настоящем времени имеет только окончания актива, в прошедшем употребляется у Гомера обычно в форме φάτο²⁴. Возьмем еще некоторые примеры.

Глагол τίκτω „рождать, производить“, имеющий только активное значение и в настоящем времени — только окончания актива, в прошедшем времени употребляется преимущественно в форме τέκετο, например, τὸν ρ' ὑπὸ Πεiriφῶω τέκετο κλυτὸς Ἰπποδάμεια В 742 'его родила от Пирифа славная Гишподамия'; τοὺς μοι Λαοφῶω τέκετο X 48 'их мне Лаофоя родила', хотя встречается и форма τέκε: X 234, X 353, γ 489.

В значении 'родить' в прошедшем времени употребляются также формы γείνατο, γενοντο, ἐγεῖναο: θεὰ δὲ σε γείνατο μήτηρ A 280 — 'тебя родила богиня-мать'; τὸν υἱὸν γείνατο Δ 399 — 'сына родил' (также Δ 476, E 63, E 800, E 896, E 324, Φ 85, δ 13, ζ 25, η 57, б1 и др.). Здесь „медиальные“ вторичные окончания имеют активное значение, в то время как формы настоящего времени γίγνομαι, γίγνη и т. д., обозначенные медиальными первичными окончаниями, имеют медиальное же значение 'рождаться'.

Активный глагол ἐρύω 'рвать, вырвать, схватить, тащить' в аористе имеет обычно „медиальные“ окончания, например, ἐρύσσατο δὲ ξίφος ὄξυ Δ 530 'выхватил острый меч'; καὶ τὸν μὲν ... ἐρύσσατο ... Φοῖβος Ἀπόλλων E 344 'и его ... схватил Феб Аполлон'; также E 456, X 306, γ 470, хотя в отдельных случаях бывает и с окончаниями актива: δ 577, δ 780 и др.

²³ W. Petersen, *The personal endings of the middle voice*, Language, 1936, vol. 12, N 3.

²⁴ A. Meillet, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, Paris 1922, p. 208.

То же самое наблюдается в глаголах κομίζω 'радушно принимать, ухаживать' (ἐνθα με σίντιες ἄνδρες ἄφαρ κομίσαντο πεσόντα Α 594 'там меня синтии тотчас приняли упавшего', также Θ 284, ζ 278); δάμνημι 'покорять, одолевать' (ἤ μάλα σ' οὐ βέλος ὡκὺ δαμάσσατο Ε 278 'если тебя быстрая стрела не одолела'; ἐπεὶ δαμάσσαντό γ' ἀχαιοὺς Κ 210 'после того как они победили ахейя') и διώκω 'преследовать, выгонять' (διώκετο 'преследовал' Φ 602, διώκετο 'выгонял' σ 8).

Глагол αἰρέω 'брать' имеет в аористе то активные (Α 197, Θ 256, Π 306, Φ 102, Φ 508), то медиальные окончания. Последние бывают не только в тех случаях, когда можно предполагать в глаголе медиальный оттенок значения 'себе', 'для себя', например, καὶ δεῖπνον ἔλοντο Β 399, Θ 53 'и приняли обед', εἴλετο δὲ σκήπτρον Β 46 'взял посох', но и тогда, когда этот оттенок явно отсутствует: ἀπὸ γὰρ μένος εἴλετο χαλκός Γ 294 'потому что отняла медь (нож) жизненную силу'; ἐκ δ' εἴλετ' ἰδὼν Δ 116 'вынул стрелу (из колчана)'; μὴ τις δαναῶν ταχυπόλων ... ἐκ θυμὸν ἔλοιτο Ε 316—317, Ε 345—346 'чтобы кто-нибудь из быстроконных данаев не вынул дух'; κόρυθ' εἴλετο φαίδιμος Ἴκτωρ Ζ 472 'снял шлем славный Гектор'; θεράποντες ἀπ' ὤμων τεύχε' ἔλοντο Η 122 'слуги сняли с плеч доспехи' (у Менелая).

Глагол φιλέω 'любить' в аористе, наряду с активными окончаниями, имеет и „медиальные“ с тем же значением: ἔξοχα γὰρ μιν ἐφίλατο Πάλλας Αθήνη Ε 61 'особенно любила (его) Паллада Афина'; δὴ Κρονίδης περὶ πάντων φίλατο παῖδων Υ 304 'которого Кронид любил больше всех детей'.

„Медиальные“ вторичные окончания с активным значением имеют глаголы ἔχω, ἀνέχω 'держатъ, поднимать' (αὐτίκα δ' ἀσπίδα μὲν πρόσθ' ἔσχετο Μ 294 — 'тотчас стал держать перед собой щит'; ὁ δ' ἀνέσχετο μείλιον ἔγχος Τληπόλεμος Ε 655—656 'Тлеподем же поднял ясеневое копье'); τιταίνω 'натягивать' (αἶψ' ἐπὶ Τυδεΐδῃ ἐτιταίνετο καμπύλα τόξα Ε 97, 'тотчас на Тидеида натянул выгнутый лук'; Τυδεΐδῃ ἐπὶ τόξα τιταίνετο Λ 370 'на Тидеида натянул лук'); ἐναίρω 'убивать' ('Ἰδομενεὺς δ' ἄρα Φαῖστον ἐνήρατο Ε 43 'Идоменея же Файста убил'; Μηριόνης δὲ Φέρεκλον ἐνήρατο Ε 59 'Мерион же Ферекла убил'; также λ 519); ῥαίνω 'сыпать, брызгать' (ῥαίνοντο δὲ νέρθε κονίη Λ 282 'сыпали снизу пылью').

Глагол στενάχω 'стонать' по своему значению мог относиться либо к media tantum, либо к activa tantum. Как показывают его „первичные“ окончания, он закрепился в греческом языке как активный. Тем не менее „вторичные“ окончания у него медиальные. П. Шантрэн отметил в презенте 3 примера актива (28 — в причастии) и в имперфекте — 13 примеров с окончаниями медиума²⁵.

Глагол βαίνω 'идти, взойти' также является активным, но „вторичные“ окончания у него то активные, то медиальные, без какого-либо различия.

²⁵ P. Chantraine, *Grammaire homérique*, Paris 1953, II, p. 174.

Примеры медиальных: ὥς ἄρα φωνήσας ἀπεβήσето А 428 'сказавши это, ушла'; Ἡὼς μὲν ῥα θεὰ προσεβήсето μακρὸν Ὀλυμπον В 48 'богиня Эос пришла на великий Олимп'; Ἀντήνωρ περιχαλλέα βήсето δίφρον Г 262 'Антенор взошел на прекрасную колесницу'; также Е 352, Е 745, Z 288, К 529, Е 229, Ψ 212, γ 481, δ 521. Примеры активных: βῆ δὲ μετ' Αἴσηπον καὶ Πήδασον Z 21 'пошел за Эсепом и Педасом'; также Θ 220, Θ 229, α 424, α 441, δ 528, δ 657, δ 674 и др.

То же самое можно сказать о глаголе δύνω 'погружаться, входить'. Примеры медиальных: ἐδύсето Ἴλιον ἱρὴν Ф 515 'вошел в священный Илион'; также О 345, Γ 379, β 388, γ 487, γ 497, δ 425, δ 570, ε 337, ζ 321 и др. Примеры активных: ἡέλιος δ' ἄρ' ἔδυ ε 225 'солнце зашло', также Z 19, Λ 63, Π 340, Т 366—367, ε 322 и др.

П. Шантрэн отметил глагол στέφω 'увенчивать, окружать', который в аористе имеет последовательно медиальную форму ἐστέφαντο (5 примеров)²⁶.

Такое же явление, но в более слабой степени, обнаружил Л. Рену в Ригведе²⁷.

Следует отметить, что окончания *-so, *-to, *-nto только в индоиранских и греческом языках, будучи „вторичными“, выражают прошедшее время. В латинском они применяются в настоящем, а в хеттском и тохарских — в обоих временах.

Эти факты свидетельствуют о том, что окончания, называемые вторичными медиальными, на древнейших этапах развития индоевропейского медиума не были ни вторичными, ни медиальными. Можно вполне согласиться с А. Мейе в том, что окончания *-so, *-to, *-nto первоначально были фонетическими вариантами окончаний *-s, *-t, *-nt и не отличались от последних по значению²⁸. Впоследствии они стали включаться в систему форм медиума, но окончание -to попало и в формы актива. В греческом сохранились следы первоначанной нейтральности этих окончаний по отношению к залогу.

Индоевропейское окончание 1 лица множ. числа отражается в греч. -μεθα (гомер. -μεσθα), скр. -mahe, тох. -mtä-r, а также хетт. -wasta. Как видно из гомер. -μεσθα, это окончание *-mes (то же, что и в активе) с соединенной частицей *-dha. Так же образовано и хетт. -was-ta: -was есть разновидность соответствующего окончания актива -wen²⁹.

²⁶ Там же.

²⁷ L. Renou, *La valeur du parfait dans les hymnes védiques*, Paris 1925, p. 108.

²⁸ A. Meillet, *Remarques sur les désinences verbales de l'indoeuropéen*, Bulletin de la Société de linguistique de Paris, 1922, t. 23, p. 66.

-was -wen, -mes/mos *Lingua Posnaniensis*, t. VIII, 1960.

²⁹ Об отношении хетт. -was к -wen а также к индоевр. -mes/mos см. А. Савченко, *Проблема происхождения личных окончаний глагола в индоевропейском языке*, *Lingua Posnaniensis*, t. VIII, 1960.

Окончание 2 лица множ. ч. правильно восстановлено У. Петерсеном на основании сравнения „вторичного“ санскр. *-dhvam* и хетт. *tum-a* в виде **-dhum* ³⁰.

Сложен вопрос об окончании 3 лица множ. ч. Греч. „первичное“ *-vται* и скр. *-nte* представляют собой такое же образование по образцу соответствующего окончания актива, как в единственном числе *-tai* и *-te*. Хетт. *-nta-ri*, тох. *-ntä-r*, лат. *-ntu-r*, „вторичное“ греч. *-vτο* скр. *-nta* восходят к индоевр. **-nto*, которое, как показано выше, первоначально не было медиальным. Нужно обратить внимание на итальянскую и кельтскую безличную форму (умбр. *ier* ‘идут’, *ferar* ‘понесут’, оск. *sakrafir* ‘пусть принесут в жертву’, брет. *nem queler* ‘меня не увидят’, *ez consacrer* ‘тебя посвящают’). Х. Циммер ³¹ и Ж. Вандриес ³² не без основания предположили, что эта форма первоначально имела значение 3 лица множ. числа. Действительно, из последнего наиболее естественно могло развиваться безличное значение. Такая форма 3 л. множ. ч. медиума с элементом *-r* в окончании есть в индоиранских языках, напр., скр. *gere*, ав. *sōire* ‘лежат’, скр. *duhre* ‘доют’. В санскритском медиуме перфекта это окончание свойственно всем глаголам (*caḥvire* ‘сделали’, *bibhyire* ‘боятся’). Окончание **-r* можно признать древнейшим показателем 3 лица множ. ч. медиума. Из этой формы, вероятнее всего, оно распространилось на другие и стало дополнительным показателем медиума, присоединяемым к окончаниям (лат., кельт., тох. *-r*, хетт. *-ri*).

Окончания двойственного числа нельзя восстановить за недостатком материала.

Таким образом, древнейшие индоевропейские окончания медиума восстанавливаются в следующем виде:

единственное число	множественное число
1 лицо <i>*-Ha</i>	<i>*-mes/mos-dha</i> (<i>*-vos-dha</i>)
2 лицо <i>*tHa</i> (<i>-tHā</i>)	<i>*-dhum</i>
3 лицо <i>*-a</i>	<i>*-r</i>

Окончания 1 и 2 лица ед. числа и 3 л. множ. числа совпадают с соответствующими окончаниями перфекта актива. Окончание 1 лица множ. ч. отличается от соответствующего перфектного только присоединением частицы **-dha*.

Трудами Я. Вакернагеля ³³, П. Шантрена ³⁴ и Л. Рену ³⁵ установлено,

³⁰ Language, v. 12, N 3, p. 165.

³¹ Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, B. 30 (10), 1890, S. 237.

³² Revue celtique, v. 34, N 2, 1913, p. 140.

³³ Studien zum griechischen Perfektum, Göttingen 1904.

³⁴ Histoire du parfait grec, Paris 1927.

³⁵ La valeur du parfait dans les hymnes védiques, Paris 1925.

что перфект выражал первоначально состояние. Это и дало основание Ю. Куриловичу³⁶ и Х. Стангу³⁷ связывать генетически медиум с перфектом.

Изложенные выше факты, свидетельствующие о том, что и медиум первоначально имел значение состояния и окончания его, за исключением двух, совпадали с перфектными, подтверждают положение Ю. Куриловича и Х. Станга об общности происхождения медиума и перфекта.

На основании упомянутых исследований автором этих строк была высказана мысль, что древнейшими грамматическими категориями индоевропейского глагола были категории действия и состояния, причем от последней произошел перфект³⁸. Это нужно понимать в том смысле, что один и тот же процесс мог осознаваться и как действие, и как состояние, и в зависимости от этого выражался разными глагольными формами. Приведенные выше факты показывают, что и медиум образовался на базе категории состояния.

Формирование медиума

Последний вывод заставляет уточнить выдвинутый нами тезис о значении медиума. Из него следует, что понятие состояния было значением не самого медиума, а предшествующей категории, из которой он развился. Существование медиума как залога началось с того времени, как стало перерождаться это значение и переходить в другие.

Формирование медиума происходило в процессе расщепления категории состояния на две, из которых одна приобретала залоговое значение, а другая — видовое. Внешним отличием перфекта от медиума и других глагольных форм, кроме окончаний, является корневая огласовка *o* вместо *e*. С нее, по-видимому, и началось различие этих двух категорий. В дальнейшем медиум получил и другое отличие — окончание **-a* в 3 лице единственного числа. Оно могло возникнуть под влиянием форм 1 и 2 лица ед. ч., оканчивавшихся на этот звук. Перфект же сохранил соответствующую форму без окончания, как видно из хеттского языка, в котором 3 лицо ед. ч. презента спряжения на *-hi* выражено чистой основой, снабженной показателем презента *-i* (*sak-i*), и тохарских, в которых претеритум, восходящий к перфекту, имеет форму 3 л. ед. ч. без окончания (*tāka*). Греческая форма на *-e* (*oĩde*) и санскр. на *-a* (*veda*) представляют собой, вероятно, тематическую основу, проникшую в нетематическое спряжение перфекта. Кроме того, к окончанию 1 лица множ. числа медиума была присоединена частица **-dha*. Эти различия между медиумом и перфектом возникли еще до отделения малоазийских диалектов от индоевропейского языка.

³⁶ *Les désinences moyennes de l'indoeuropéen et du hittite*, Bulletin de la Société de linguistique de Paris, t. XXXIII, 1932.

³⁷ *Perfektum und Medium*, Norsk tidsskrift for sprogvidenskap, B. VI, 1932.

³⁸ См. Вопросы языкознания, 1955, № 4, стр. 118.

Древнейшее различие в значении между медиумом и перфектом состояло в том, что медиум имел основы настоящего времени и аориста, выражавшие состояние как длящееся, или недлящееся, законченное. Основа же перфекта, как видно по ее огласовке, была именной и, естественно, не обозначала, как протекает состояние. Следы этого различия лучше всего можно наблюдать в языке Гомера.

Напр., медиум *πείθεται* обозначает 'убеждается, повинуется', *ἐπίθето* — 'повиновался', а перфект *πέποιθε* — 'доверяет, полагается': οἱ περ ἐμεῖο ὀπλότεροι γεγάασι, πεποιθασίν τε βίηφι 'они моложе меня, полагаются на силу' Δ 325, λαοῖσιν καθύπερθε πεποιθότες 'полагаясь на людей наверху' М 153; в медиуме состояние выражено как протекающий или закончившийся процесс, в перфекте — как неподвижное. Медиум *ἵσταται* значит 'становится, стоит', *ἵστατο* — 'стал, стоял', а перфект *ἔστηκε* — 'стоит, находится': Ἰδομενεὺς δ' ἐτέρωθεν ἐνὶ κρήτεσσι θεὸς ὥς ἔσθηκε 'Идоменеус же с другой стороны среди критян, как бог, стоит' Γ 230—231. *Πειράομαι* означает 'пытаюсь', *πεπείρημαι* — 'я опытен'. В медиуме этих глаголов есть также оттенок значения перехода из одного состояния в другое, чего нет в перфекте. Более заметен этот оттенок значения в глаголах *ὀρνυμαι*, *γίγνομαι*, *ὀλλυμαι* *σῆπομαι*, *πήγνυμαι*. *ὀρνυμαι* значит 'поднимается, возбуждается', *ὄρτο* — 'поднялся', т. е. переход из одного состояния в другое, а *ὄρωρε* — 'находится в возбужденном состоянии, устремляется' и т. п. (τοῦ εἶνεκα νεῖκος ὄρωρεν 'из-за которого вражда возбуждена' Н 374, πόλεμος δ' ἀλίσστος ὄρωρεν война упорная происходит' В 797), т. е. определенное, устойчивое состояние. *Γίγνεται* имеет значение 'рождается, возникает', *γέγονε* или *γέγαε* — 'есть, существует' (οἱ περ ἐμεῖο ὀπλότεροι γεγάασι 'они моложе меня суть' Δ 325). *Ὀλλυται* обозначает 'погибает, пропадает', т. е. переход в небытие, *ὄλωλε* — 'является погибшим, не существует', т. е. состояние небытия: ἀπὸ τέ σφισιν ὕπνος ὄλωλεν 'у них сон пропадает (т. е. отсутствует)' К 186. *Σήπεται* обозначает 'становится гнилым', *σέσηπε* — 'является гнилым (καὶ δὴ δοῦρα σέσηπε νεῶν 'и дерево кораблей уже гнилое' В. 135). *Πήγνυται* — 'втыкается, вонзается', *πέπηγε* — 'воткнул, вонзен'. Таким образом, медиум, благодаря своей глагольной основе, выражал состояние как процесс, а перфект, имевший именную основу, — как факт.

В связи с дальнейшим развитием понятий действия и состояния в мышлении индоевропейский язык утрачивал способность выражать процесс в одном и том же глаголе и как действие, и как состояние. Глаголы постепенно разделялись по своим лексическим значениям на глаголы действия и глаголы состояния. В глаголах действия начинала различаться переходность и непереходность. Это отразилось прежде всего на значении медиума.

Глаголы состояния сохраняли преимущественно медиальные окончания и становились *media tantum*. В глаголах же действия происходила постепен-

ная трансформация семантики медиальных форм: значение состояния сменялось значением непереходным. Но поскольку различие переходности и непереходности в ту эпоху не достигло еще четкости и понятие непереходности было расплывчатым, к нему присоединялось и понятие возвратности, т. е. направленности действия на самого деятеля. А возвратность, в свою очередь, сливалась с направленностью действия в пользу деятеля. Склонность сочетать в одной глагольной форме значения непереходности, возвратности и направленности действия в пользу субъекта сохранилась в славянских и балтийских языках и впоследствии, при образовании нового залога — возвратного. Основным значением этого залога, как видно по его показателю — винительному падежу возвратного местоимения (ст.-слав. *сѧ*, лит. *si*), была направленность действия на субъект его, но вместе с тем он выражает и непереходность (русс. *двигает* — *двигается*, *катит* — *катится* и др.), а в литовском языке — и направленность действия в пользу субъекта (напр., *aš nusipirksiu tymo balnelį, pasibalnosiu bėrą žirgelį* 'я куплю себе сафьянное седло, оседлаю себе гнедого коня' — нар. песня). С этими значениями всегда сочетается и взаимное.

В связи с отходом медиума от категории состояния в нем стали применяться и новые окончания, не имевшие раньше отношения к нему, — **-se/so*, **-to*, **-nto*.

Перфект же, по-видимому, в течение некоторого времени еще сохранял значение состояния и, по существу, не был еще перфектом. Назовем его протоперфектом.

Таково было положение в период отделения малоазийских диалектов от индоевропейского языка. После отделения их стали происходить изменения в протоперфекте. К его значению состояния в большинстве индоевропейских диалектов стал присоединяться оттенок предшествующего действия, и постепенно он стал приобретать видовое, результативное значение, стал перфектом. Но в хеттском языке спряжение на *-hi*, восходящее к протоперфекту, не обнаруживает никаких следов этого значения. Вероятно, в нем (и во всей малоазийской группе) происходило в протоперфекте не видоизменение значения состояния, а полная утрата его, и вместо перфекта образовалось особое спряжение презента актива.

Примечание. Эта статья была сдана в редакцию в 1960 году и поэтому я не мог воспользоваться в ней интересными наблюдениями И. Гонды, изложенными в его статье „Reflections of the Indo-European medium“, напечатанной в IX томе журнала „Lingua“ (1960).

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

Ан. М. пр.	<i>Анналы Мурсили пространные.</i>
Анив.	<i>Ритуал Анивиани.</i>
Ж. рит. М.	<i>Жертвенный ритуал Муватали</i> (M. Witzel, <i>Hethitische Keilschrifturkunden</i> , Fulda 1924).

Ин. хр.	<i>Инструкция храмовой службы.</i>
Код.	<i>Хеттский кодекс законов.</i>
KUB	<i>Keilschrifturkunden aus Boghazköi</i> , Berlin 1921 и след.
М. II — Д.-Т.	<i>Договор Мурсили II с Дупи-Тесуп.</i>
М. II — Тарг.	<i>Договор Мурсили II с Таргаснали.</i>
Мад.	<i>Мадувата.</i>
Пр.	<i>Военная присяга</i> (<i>Zeitschrift für Assyriologie</i> , B. 35 (1), 1924, Heft 3).
Сун.	<i>Хеттский фрагмент договора Сунасура</i> (<i>Zeitschrift für Assyriologie</i> , B. 36 (2), 1924.
Ул.	<i>Песнь об Уликуми</i> (<i>Journal of Cuneiform Studies</i> , vol. V, N 4, 1951; vol. VI, N 1, 1952.
Х.-анк. бил.	<i>Хеттско-аккадская билингва.</i>

Hibernica

I. A Remark on Keltic Sandhi

It seems clear that neither lenition nor eclipsis, both playing an important part in Irish grammar, can be considered merely as an inherited phonetic phenomenon. Owing to the loss of final vowels and nasals the prehistoric phonetic conditions of lenition and eclipsis¹ have been suppressed, to be replaced by grammatical or even lexical conditions. Thus e. g. we find on the one hand oppositions like Mod. I. a) *an bhean*: b) *an capall*: c) *an chapail*, with a): b) opposition of gender and b): c) op-

¹ Sometimes *gemination* is considered, on a par with lenition and eclipsis, as a third variety of external sandhi. It is scarcely necessary to stress the fact that it only serves to denote the absence of lenition. The graphemes *t, d, tt, dd* having adopted new values in *intervocalic* positions, viz. *d, δ, t, d*, the graphemes *tt, dd* are also used to render the initial phonemes *t* and *d* occurring after a preceding final vowel.

Lenition finds a counterpart in the so-called sandhi *-h*. Phonetically it is justified e. g. after the feminine possessive adjective *a* or after the article *na* (gen. sing. fem., nom. and acc. plur.). As after such elements initial consonants remain unchanged, the *h* has been interpreted as a sign parallel to the absence of lenition and has spread in this new function. Thus we have in Mod. I. *a haon* "1" and *a hocht* "8" because of *a dó* "2", *a trí* "3" without lenition; *ní haill liom* "I do not wish" because of *ní maith liom* "I do not like", and so on, cf. Lewis-Pedersen pp. 120—121 where all the pertinent categories are enumerated.

Another interesting although more special detail is the sandhi *-t*, phonetically developed from *d + h* in cases like Mod. I. *an t-éan* "the bird", *an tsíl* "of the seed", *an tsúil* "the eye" (**sindos* + vowel, or **sindā*, **sindā* + *s*). Now in Mod. I. we find the change *s > t* after *aon* "one", *lán* "full", e. g. *aon tseomra* "any room", *lán tsásta* "fully satisfied". The reason of the treatment is to be looked for in the fact that *aon* and *lán* lenite a following consonant. In the case-forms where the article *an* lenites the initial of the noun (gen. sing. masc., nom. sing. fem.) we meet also the change *s > t* (*an tsíl*, *an tsúil*). Hence this change is considered as being parallel to lenition and is introduced after *aon*, *lán* functioning like the first member of a compound and leniting the following initial. The influence of the article was favoured chiefly by the final *n* of the words in question.

position of case; on the other hand, differences like *le Pol* „with Paul“: *do Phol* „to Paul“: *in bPol* „in Paul“, where the treatment of the initial consonant of the noun depends on the individual preposition.

The problem we are interested in is the following: which part of the Keltic, especially Irish, sandhi is to be historically explained on purely phonetic grounds, and which other facts are to be considered as a morphological extension of phonetic changes? When examining the pertinent material, e. g. as it is presented by Thurneysen in his *Handbuch des Alt-irischen* 1909, pp. 141—145, 147—149, one is struck by the distinction made between categories where the change of the initial is consistent and obligatory, as e. g. in the groups *article + noun*, and other categories where lenition or eclipsis seem to be governed by the degree of syntactic or semantic cohesion, e. g. in the groups *noun + adjective* (or *genitive*). Now it is easy to understand that the modification of the initial consonant might have been *secondarily* introduced as a morphological exponent in some cases only: viz. to stress the semantic cohesion of the two members of a word-group e. g. O. I. *mo thol cholnide* „my fleshly desire“, *genitiu chintig* „the genitive of a definite“. On the other hand, it would be difficult to account for a *bifurcation of phonetic treatment* of groups *noun + adjective* (or *genitive*) merely on the basis of the *degree* of juncture uniting the two members. Only *presence* or *absence* of juncture, warranted by phonetic features, may be considered as responsible for such a double treatment.

The original *phonetic* layer of the Keltic sandhi must be looked for in groups characterized by *phonetic* and not by syntactic features. The original *phonetic* changes have taken place in word-groups representing *stress-units* i. e. consisting of a proclitic element plus a full word.

The typical cases of Keltic (Irish) sandhi correspond to a large extent to this pattern. According to Thurneysen *op. cit.* p. 28 the article, the possessive pronouns, the prepositions and the preverbs, the infixed pronouns, the copula, and (frequently) the conjunctions² are to be considered as proclitics. On account of the accentual unity of the stress-group the initial consonant of the full word is treated in all such cases just as in the word-interior. *A fortiori* internal sandhi is to be assumed as strictly phonetic in all *compounds*. Juncture is thus implied by double stress, and lack of juncture by unity of stress.

Therefore the correct formula is: lenition or eclipsis originally occur only after elements which being proclitic never function as minimum free forms, i. e. after which *no pause can be made*.

All other examples of lenition or eclipsis, which are not simple

² Add: the interjection *a* preceding the vocative.

phonetic corollaries of the unity of stress, are to be explained *functionally* (morphologically), either by syntactical or semantic considerations.

On the other hand, lack of lenition or eclipsis after an unstressed preverb (*ro·gab*) is *morphological* too. Between such a preverb and the following verbal root proclitic elements may be inserted which entail the initial change of the verb, e. g. *ro-m·gab* ($g = |\gamma|$). It is the absence of a preceding leniting element (-*m*, -*t*, etc.) in *ro·gab* that accounts for the lack of lenition of *g*-. The contrast between *for-dom* (+ lenited verb-form) and *for* (+ unlenited verb-form) is equal to *ro-m* (+ lenited verb-form): *ro*- (+ unlenited verb-form).

Just as in the theory of I. E. vowel-gradation one must distinguish between a first fundamental layer of vocalic *alternation* and a secondary layer of *apophonic functions* (in word-formation and inflexion), so in the investigation of the origin of Keltic sandhi we are obliged to look first for the firm rock of merely phonetic changes. Only such a procedure will permit us to delimit neatly the much more important and interesting syntactic and semantic aspects of the sandhi.

Our task will be therefore to trace the external sandhi existing between *stressed* words back to the internal sandhi characteristic of stress-units, and at the same time to justify the spread of external sandhi functionally.

The chief types represented are: noun + determination (adjective, apposition, genitive), determination + noun, verb + determination (object, subject, adverbial determination).

1) noun + adjective (or apposition)

The sandhi (lenition, eclipsis) inside a stress-unit like Mod. I. *an maith* gives rise to a declension characterized not only by desinences but also by the initial (gen. *an mhaith* etc.). To underline the concord with the determined noun such doubly characterized forms of the adjective may be used as adjuncts immediately following the substantive. A genitive like Mod. I. *an bhuachaill mhaith*, where the aspiration of *m*- agrees with that of *b*-, is therefore necessarily younger than *an bhuachaill maith*. No argument may be alleged to prove the aspiration of *maith* as a phonetic fact, a direct phonetic explanation being valid only for the genitives *an bhuachaill* and *an mhaith*. What is more, the treatment of the adjective does not depend on the lost desinence (i. e. on the original theme) of the noun but only on its case, number, and gender. Thus e. g. in the genitive Mod. I. *an ghníomha mhaith* "of the good deed" the fact that the ending of *gníomha* has been consonantal (*-ous) has no importance whatever. The aspiration of *mhaith* is phonetically (but only *indirectly*) to be explained by the article.

From the chronological point of view an indefinite genitive like

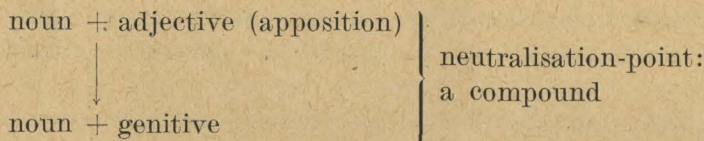
buachaill mhaith "of a good boy", entailed by *an bhuachaill mhaith* "of the good boy" is to be regarded as *tertiary*:

$\left. \begin{array}{l} \text{I (gen.) } an\ mhaith \\ \text{II (gen.) } an\ bhuachaill\ mhaith \\ \text{III (gen.) } buachaill\ mhaith \end{array} \right\}$	

Since the cohesion between noun and apposition is looser than the cohesion between noun and adjective (the agreement in grammatical gender not being compulsory, etc.), it is only natural that the rules of sandhi are more rarely applied in the former case. Example: Mod. I. *Muire Mháthair* "Mary Mother".

2) noun + genitive

Whereas the normal form of the adjunct is the adjective, whose primary function is to determine the preceding noun, the latter may also be determined by a genitive; the genitive may therefore be called a secondary form of the adjunct. The syntactical hierarchy of the two forms may be represented by the following diagram:

i. e. in compounds with a first nominal member the syntactical opposition between adjective and genitive is cancelled.

This hierarchy accounts for the introduction of the sandhi proper to adjectives into groups consisting of *noun + genitive*³. E. g. Mod. I. *deoch bhainne* "drink of milk", *fir cheoil* "musicians", etc. The genitives with affected initial must be considered, just like the corresponding adjective adjuncts, as *expressive* in comparison with the older, unaltered forms. The syntactical bond between the noun and the following genitive is rendered closer by the additional device of lenition or eclipsis. From the chronological point of view, however, a construction like *deoch bhainne* is, although prehistoric, relatively late; the constructions *noun + adjective with affected initial* have set up the model for *noun + genitive with affected initial*.

The chief point to retain is that the sandhi-changes of the genitive are not due to the case-form of the genitive itself but to the case (number,

³ The difference in the form of subordination (*agreement* of the adjective, *government* with the genitive) depends on the part of speech (adjective: substantive) and does not in any way influence the sandhi which depends only on the case-form of the preceding noun.

gender) of the determined noun. In our opinion this proves a continual spread of sandhi as a grammatical device: the expressive initial change of the adjective adjuncts has been interpreted as an additional morph of syntactical subordination, and has afterwards been applied to the genitive in exactly the same conditions as in the case of the adjective, e. g. as lenition after a masculine noun in the gen. sing., after a feminine noun in the nom. sing., etc.

3) noun + genitive of a proper name

The initial consonant of a proper name in the genitive case undergoes lenition: Mod. I. *scoil Phádraig, hata Mháire, muintir Chorcai*. "Lenition of a proper name which occasionally occurs in Mid. I. after a non-leniting case has in Mod. I. become general (the old rule remains only in surnames: *O'Domhnaill, Mac Domhnaill*, gen. *Ui Dhomhnaill, Mic Dhomhnaill*)", Lewis-Pedersen p. 136.

The generalization of lenition may be a counterpart of the lack of such in partitive genitives, e. g. Mod. I. *mo chuid bídh* "my (share of) food", *an iomarca cainte* "too much talk". Without trying to solve this question in detail one may suggest a differentiation between the partitive and the possessive genitive, the latter being represented chiefly by personal names. Cf. the English difference between the Saxon and the prepositional genitive.

We witness here a further propagation of external sandhi, which assumes a new syntactical function: in (*hata*) *Mháire* the lenition is independent of the case, number, and gender of the determined noun, it serves to denote the particular value of the genitive (possessive).

4) noun + genitive of a phrase-noun

In Mod. I. the initial consonant of a phrase-noun in the genitive case is lenited. At the same time the first noun of the phrase is not inflected. We find not only *Scoil Ghort an Choirce* "Gortahork School", where the lenition *Ghort* may be explained by the feminine gender of *scoil*, but also, with a masculine noun, *teanga mhuintir na hÉireann* "the language of the people of Ireland". The introduction of the nominative in the place of the genitive would lead to a distribution *Ghort, mhuintir* (after a gen. sing. masc., a nom. sing. fem., etc.) and **Gort, *mhuintir* (after other case-forms). But owing to the loss of inflection it is lenition that becomes the *only exponent* of the genitive value of *Ghort, mhuintir*. Therefore it is introduced after every case-form of the leading member.

This seems to be the final stage of the evolution of initial sandhi. In phrase-nouns like..... *Ghort*....., *mhuintir*..... it has become an *autonomous* morph, independent both of the desinence (which does not exist) and of the case, number, and gender of the preceding word.

5) numeral + noun

According to the I. E. rule the cardinal numerals "2", "3", "4" are declined in O. Irish. The following noun undergoes an initial change only after certain case-forms (whereas an adjective lenites all forms of a following substantive, thus functioning as the first member of a compound): lenition after the nom. acc. gen. of *dá, di* "two" or after the neuter form of "3" and "4", justified in the end by forms like **d(u)uō, *d(u)uai*⁴, **trī, *q^etuorā*; eclipsis after the gen. of "3", "4"⁵.

The syntactic bond between the numeral and the following noun is based on the relation of *presupposition* (or *predictability*). A secondary like an adjective, a cardinal or ordinal numeral, and certain pronominal forms *presuppose* a following noun which they determine. The sandhi changes of the initial consonant of the noun stress the syntactical bond by reinforcing the inflectional element of the noun *presupposed* by the inflectional element of the secondary. The bond of presupposition is stronger than the relation of agreement (or government) existing between a noun and a *following* adjective (or genitive). Therefore the initial consonant of the noun following an inflected secondary is affected much more regularly than the initial consonant of an adjunct or genitive following the determined noun. The difference between the two syntactical relations, presupposition and subordination, is thus reflected in the sandhi.

Inflected secondaries preceding the noun are in O. I. the following:

a) The cardinal numerals "2", "3", "4"; "1" (*oin*) in the meaning "the same"

b) The ordinal numerals (they may also be used uninflected)

c) The pronominal forms *cach* "every", *nach* "any", *alaile* "a certain"; *uile* "whole", *sain* "different". — Thurneysen *op. cit.* pp. 220—221.

6) the numerals 5 and 7—10 plus noun

It is a well-known fact that an adjective adjunct *may* be placed, and certain very frequently occurring adjectives *must* be placed, before the respective noun. In such a case the adjective is treated like the first member of a compound, e. g. Mod. I. *seanbhean* "old woman" < **seno-benā*. It is therefore difficult to draw a sharp line between old groups consisting of adjective + noun and the corresponding compounds (Pedersen *Vgl. Gramm. d. Kelt. Spr.* II p. 113).

This coincidence of the two categories enables us to account for the eclipsis caused by the cardinal numerals "7", "9", "10" (hence also "8")

⁴ The dual form after "2" came to be regarded as a singular in Mod. I. and by analogy this singular form occurs after the numerals up to "6", with lenition (Lewis-Pedersen p. 190).

⁵ When used in the genitive case not only the numerals "3" and "4" but also "5" and "6" eclipse the initial consonant of the noun, e. g. O. I. *na sé-mbo* "of the six cows".

and the lenition after "5" (in O. I.). Cf. Mod. I. *seacht gcipini* "seven matches", *ocht mbliana* "eight years", *naoi mbó* "nine cows", *deich gearca* "ten hens". It is the treatment of *compounds*, not of *word-groups* consisting of numeral plus noun, which underlies this kind of sandhi. The cardinal numerals "5", "7", "8", "9", "10" being treated like *uninflected* adjectives, their position (immediately before the determined noun) explains the spread of internal sandhi (obligatory in compounds) inside such word-groups. Just as the type **senā benā* undergoes the treatment of compounds becoming **seno-benā*, in the same way a group like **noyin boyes* follows the pattern of a compound like **noyin-q'ennos* "nine-headed" etc. The reason why *naoi mbó* continues to function as a group, whereas *seanbhean* becomes *formally* a compound by forming a stress-unit, is easy to understand. There is an opposition between groups *noun + adjective* and compounds *adjective + noun*. No such contrast exists for the nexus *cardinal numeral + noun*, because the reverse order simply does not occur. And as the status of compound may be acquired only by opposition to a living syntactical group, the construction *naoi mbó* preserves the character of a word-group. Whereas "2", "3", and "4" have special compound forms in O. I. (*dé-*, *tri-* or *tré-*⁽¹⁾, and *ceth(a)r-*), no such special forms exist from "5" upwards⁶.

7) personal verb + noun (or adverb, adverbial determination)

The lenition of the predicate-noun and of the subject after certain forms of the verb "to be" is based on the *proclitic nature* of the copula. Our interest is therefore directed not towards the extension of lenition inside the copula but towards the introduction of lenition after other finite verbs. According to Lewis-Pedersen p. 138 there are in later O. I. and in Mid. I. numerous instances of lenition of the *grammatical object* after *full* verbs, whereas lenition of the *subject* is much rarer. Also postverbal lenition of adverbs, not existent in the Würzburg Glosses, occurs later in O. I. Examples of the type *to·glúaset chombairt* "they abort offspring"; *cita·biat chluasa* "which ears perceive"; *con·toat chucai* "who turn to him", and so forth, admit only one explanation:

The *morphological conditions* of lenition, viz. certain personal endings (denoting voice, tense, mood, person, and number) found their model in the corresponding personal formes of the copula which, as we have seen, gradually extended its leniting influence during the old period. Thus *cách* as object is lenited in the Würzburg Glosses after the verbal forms which correspond to the leniting forms of the verb "to be" (Lewis-Pedersen p. 138)⁷.

⁶ The lenition in compounds like Mod. I. *seacht-fhillte* "sevenfold", *an Deich-threabh* "the Ten Tribes" represents of course a later development. Cf. *nónbar*, *dechen-bar* < **noym*, **dek̃m* + **uīro-* (?).

⁷ Thurneysen, however, considers the respective instances as graphical blunders (*op. cit.* p. 143).

Lenition, phonetic in groups consisting of *copula* + *nominative* (or genitive, cf. Thurneysen *op. cit.* p. 156), encroaches upon the constructions (*transitive*) *verb* + *accusative*, the difference of case-form being appreciated only as a variation conditioned by the verbal root ("is": any transitive verb).

As regards *function* the following syntactical relations may be distinguished:

a) *verb* + *adverb*, corresponding as regards syntactical closeness, only *approximately* to *noun* + *adjective*; b) *verb* + *subject*, comparable to *noun* + *apposition*; c) (*transitive*) *verb* + *object*, to be compared to *noun* + *geneticus obiectivus* and similar close-knitted groups with genitive (Lewiss-Pedersen p. 136, § 235b), e. g. *do tabairt chomairle* "to give advice".

The latter case (c) is a syntactical relation of presupposition, closer than a) or b).

Since the syntactical linkage uniting a transitive verb and the following object is closer than the bond between verb and subject or even between verb and adverb, one is prepared both for a chronological priority and for a much higher rate of lenition in the first case. This expectation seems to find confirmation in the texts.

There is, moreover, at least one appreciable difference in the spread of sandhi between the nominal and the verbal groups. Thus in the Wb Glosses we already find examples of lenited postnominal adjectives, though not yet postverbal lenition of adverbs. Linkage by agreement (adjective) proves stronger than linkage by selection (adverb).

The above facts (1—7) are intended to prove that all kinds of sandhi occurring between *stressed* words are to be explained on merely syntactical (or semantic) grounds. The phonological phenomena, underlying these facts only indirectly, are to be looked for in *stress-units*. The basic idea has been that *phonemically* there is only one kind of juncture between two stressed words like e. g. a noun and a following adjunct, and its *conditioned variants* cannot give rise to two morphologically different constructions like *noun* + *lenited adjective* and *noun* + *not lenited adjective*. The former construction is to be accounted for by the tendency to stress certain syntactic relations. And the types *an bhuachaill* (ending *-ī) *mhaith* and *an ghníomha* (ending *-ous) *mhaith* are in an *equal* measure not phonetic.

It may safely be assumed that this hypothesis, if it proved to be correct, would be valid not only for Irish but for Keltic in general.

Although the phonetic aspect of the Gaelic sandhi is different from the Brittonic one, the parallelism in the development of the two branches of Keltic must be explained by a common starting-point. According to what has been said above, the common basis is to be looked for:

1) in the *rigid word-order* whose rules may be established by a comparison of Irish and Welsh;

2) in the existence of important *unstressed grammatical implements* (article, prepositions, conjunctions, etc.) which permit to elucidate the origin of external sandhi as being an extension of the internal one.

II. The simple and the conjunct endings of the verb

Two interpretations have been proposed to account for the O. I. contrast *berid*: *-beir*, *ber(a)it*: *-berat*, etc. Although both are at first glance plausible, they are not compatible with each other. The older, adopted also by Thurneysen *op. cit.* p. 327, traces this opposition back to the difference between the primary and the secondary endings of the I. E. verb, whereas Pedersen (cf. Lewis-Pedersen pp. 281—284) inclines towards explaining the simple endings, or at least part of them, by suffixation of subject pronouns, e. g. O. I. *berid* < **bheret is*, *ber(a)it* < **bheront ei*.

The chief objection to be raised against Pedersen's explanation is the following: If the function of the hypothetic pronominal elements had been to reinforce the desinence, then there should not exist any difference of treatment between simple and compound verbs, the necessity of an expressive reinforcement of the ending being in both cases exactly the same. In compound forms we should expect either the same enlarged ending as in the simple forms or else an *infix* pronominal element. The complete lack of the latter proves that the opposition *berid*: *-beir* cannot be reduced to the addition of a *subject pronoun* (agreeing with the subject of the sentence). In the English version of Pedersen's grammar (Lewis-Pedersen) his hypothesis is restated in a more moderate form (p. 283): "I. *berid*..... could come from **bhereti*..... but also from **bheret is*, *ber(a)it* < **bheronti* (or **bheront ei*)". But owing to the above objection only the first explanation (**bhereti*, **bheronti*) is acceptable. Therefore, at least in the fundamental form of the paradigm (3rd p. sing.) and in the corresponding plural O. I. continues the I. E. opposition between primary and secondary endings.

Can from the standpoint of I. E. the simple and conjunct endings be considered as allomorphic variants conditioned only by the lack or the presence of preverbs? No. Such a superficial view would easily lead astray the linguist, making him look for imaginary correspondences in older I. E. languages and try to establish a relation between compound verbs and the function of the *injunctive* (I. E. **bheret*). Moreover, such a view would not be correct because a *direct non-conditioned* opposition between the primary and the secondary endings does exist in O. I. inside the simple verbs, viz. between the indicative and the imperative:

	indicative	imperative
1st p. plur.	<i>berm(a)i</i>	<i>beram</i>
2nd p. plur.	<i>*beirthe</i>	<i>berid</i>
3rd p. plur.	<i>ber(a)it</i>	<i>berat</i>

The endings of the imperative (plur.) are identical with those of the conjunct inflexion (*do·beram*, *do·berid*, *do·berat*) and with the secondary endings of I. E. Now we know that except in the 2nd p. sing. the paradigm of the imperative consists of forms of the I. E. injunctive (= imperfect minus augment). And whatever the origin of the 3rd p. sing. imperfect *-bered* or *-berad* (probably mediopassive **bhereto* replacing the original form **bheret*), it is identical with the corresponding form of the imperative: *berad*, *fridoirced*. Both in the imperfect and in the imperative the velar timbre (*-ad*) is secondary (Thurneysen *op. cit.* p. 335 and 349).

The decisive fact elucidating the historical distribution of O. I. simple and conjunct endings is in our opinion the *difference of stress* between the imperative and all the other personal forms. In the imperative the accent falls on the (first) preverb: *tlaibred* "let him give" against *do·bleir* "he gives"; with an infixed pronoun, however, we have *du-m'lem se* "protect me" just like *du-m'leim se* "you (thou) protect me".

This difference in accentuation suggests a chronological difference. In the imperative the coalescence of *preverb + verb* must have taken place earlier (before the fixation of the stress on the first syllable) than in the other moods where the preverb remained proclitic just as e. g. in Germanic. We may therefore assume an original contrast between *tlober* + secondary endings in the imperative and *to* (.....) *ber* plus primary endings in the present indicative. Hence the following structural opposition:

theme (*stress-unit*)

imperative	<i>ber</i> (+ secondary endings)	<i>tlober</i> (+ secondary endings)
present indicative	<i>ber</i> (+ primary endings)	<i>ber</i> (+ primary endings)

There are two different themes (stress-units) in the imperative, one only in the present indicative.

The secondary coalescence of *to*(.....)*ber* > *tobler* gives rise to new compounds (*tobler*)⁸. The structural opposition between the two moods undergoes an essential change:

theme (*stress-unit*)

imperative	<i>ber</i> (+ secondary endings)	<i>tlober</i> (+ secondary endings)
present indicative	<i>ber</i> (+ primary endings)	<i>tobler</i> (+ primary endings)

The difference between the themes of the imperative and the indicative of compound verbs becomes one of stress (*tlober* : *tobler*), with

⁸ All forms containing an infixed pronoun become stress-units at this stage only.

tobler representing the *phonemically marked* accentuation i. e. a subtype of *tlober*. This means that *tobler* adopts the inflexions of *tlober*, the difference of endings between the two moods being suppressed and replaced by the difference of stress. In this way *tobler* + primary endings becomes *tobler* + secondary endings. This rule "composition entails secondary endings" covers henceforth both the old compounds (stressed on the initial syllable) and the deuterotonic new compounds. The *secondary* endings of I. E. become conjunct endings in Irish.

A morphological consequence of the association of the secondary desinences with verbal compounds was their restriction in simple forms; contrasting with the compound forms certain simple forms which had never known primary endings (e. g. the *s*-preterite), replaced *-t* by *-ti* and so forth on the pattern of the present. E. g. present *-āti*, *-īt* (conjunct): *-āti*, *-īti* (simple) = preterite *-āst*, *-īst* (conjunct): *-āsti*, *-īsti* (simple).

One is led to the conclusion that the O. I. distribution of simple and conjunct endings is to be regarded as due to an older opposition between *prototonic* and *deuterotonic* verbal forms or rather between a more archaic and a more recent layer of verbal compounds. The fact that the imperative was the only form belonging to the archaic, prototonic, layer, gave rise to a structural relation which became decisive for the further development, viz. during the period of the secondary coalescence of preverbs with verbal forms other than the imperative.

The functional difference between the two series of desinences was lost in O. I. except in the above-mentioned case of imperative versus present indicative. Still, this detail together with the difference of stress between *tlaibred* and *doibleir* gives us an insight into the prehistoric development, whereas in the British group no pertinent structural detail has survived to permit a reconstruction of the past stages.

III. The deponential (mediopassive) endings

The original identity of the mediopassive (or medial) and the perfect endings in I. E. is proved by the chain *Hittite mediopassive* — *Hittite conjugation in -hi* — *I. E. perfect*. Cf. BSL 33, 1932, p. 1 ff.; NTS 6, 1932, p. 29 ff.; Proceedings of the VIII International Congress of Linguists p. 236. The lack of an opposition between active and mediopassive desinences in the I. E. perfect, excluding an influence of the active endings on the mediopassive ones, makes it probable that it is chiefly in the perfect that the original form of the latter has been preserved untouched. Greek and Indo-Iranian, together with the Hittite *hi*-conjugation and the Hittite mediopassive, contribute to the reconstruction of a series of inflexional elements with intransitive or medial value:

1st p. sing.	Hittite	- <i>ha</i> , Greek and Indo-Ir.	- <i>a</i>
2nd "	"	"	- <i>ta</i> , Greek - <i>θα</i> , Sanskrit - <i>tha</i> , Iranian - <i>θa</i>
3rd "	"	"	- <i>a</i> , Greek - <i>ε</i> , Indo-Ir. - <i>a</i>
3rd "	plur.	"	- <i>r</i> , Sanskrit - <i>ur</i> , Iranian - <i>ar</i> .

The medial character of the *r*-ending is not quite certain. In Vedic the *r*-element appears not only in the mediopassive, alone or combined with other inflexions (-*re*, -*ire*, -*rire*, -*rate*, -*rata*, -*ranta*, -*rām*, -*ratām*, -*ran*, -*ram*), but also, in the form -*ur*, as an active ending. This is already an *Indo-Iranian* feature cf. Grundriss d. ir. Phil. I, 1, p. 66:

- GA_v. *ādarā* "they made": Vedic *ādthur*
 AV. *hyāra* "they would be": Vedic *syūr*
 AV. *jamyārāš* "they would come": Vedic *gamyūr*.

The use of -*r* as an active ending seems, however, to be limited. In Vedic it is employed:

- 1) In the imperfect of reduplicated presents, e. g. *á-ju-hav-ur*.
- 2) " " " " verbs in -*ā*, e. g. *á-y-ur* (< *yā*) and of several others (*vid*, *cakṣ*, *diviṣ*, *duh*, *mṛj*).
- 3) In the unthematic aorist e. g. *á-d-ur*, *á-nai-ṣ-ur*, *á-pāv-iṣ-ur*.
- 4) In the optative e. g. *diviṣ-y-úr*, *bhāv-ey-ur*.

The possibility of an extension of the use of -*r* as an active desinence is only a phenomenon attendant upon its disappearance as the mediopassive counterpart of the active -*nt*, and upon the change of the status of the perfect, originally associated with the mediopassive and only afterwards with the active voice of transitive verbs.

In Hittite the active (transitive and intransitive) value of -*r* is due to the merging of both conjugations in the plural number.

The fundamental difference between Greek and Indo-Iranian on one side, Italo-Keltic and Tokharian on the other, centres in the treatment of the relation between the active and the medial endings.

As a rule, only transitive verbs admit both series of endings, the active and the medial. According to what has been said above about the original form of the latter, we may establish a relation between:

	active	and	mediopassive
1st p. sing.	- <i>m</i>		-(<i>h</i>) <i>a</i>
2nd " "	- <i>s</i>		- <i>t(h)a</i>
3rd " "	- <i>t</i>		- <i>e/o</i>
3rd " plur.	- <i>nt</i>		- <i>r</i>

Differences in the form of the mediopassive between Greek and Latin etc. result from independent transformations of the second series under the pressure of the first.

A decisive detail to be recalled here is the *zero-function* of the *-t* of the 3rd p. sing. active denoting the *lack of a pronominal subject and the lack of number* (plural, dual). It is this fact that renders possible the proportion:

-t (active): *-o* (mediopassive) = *-nt* (active): *-nto* (mediopassive), the latter desinence replacing an original *r-form*.

Taken at its face-value the relation *-t : -o = -nt : -nto* does not seem correct, the transition from *-nt* to *-nto* not being identical with the change from *-t* to *-o*. Only when taking into account the zero-function of *-t* do we obtain an irreproachable proportion (zero: *o = nt : nto*).

In a similar way we obtain *-t : -o = -s : -so*.

The mediopassive desinence *-to* (3rd p. sing.) is posterior to *-nto*, being due to *-nt : -t = -nto : -to*⁹. As a matter of fact the ending *-o* instead of *-to* is still indirectly attested in several archaic verb-forms of the RV, cf. BSL 33, l. c. As regards *-so*, it has become general in Iranian whereas in Sanskrit the old ending *-tha* survived under an enlarged form (*-thās*). For the 1st p. sing. in Indo-Iranian see *L'apophonie en indo-européen*, 1956, p. 42.

But the general tendency of bringing the mediopassive into a proportional relation to the active voice follows the formula:

$$-s, -t, -nt : -so, -to, -nto.$$

The same is true for the primary endings, cf. Sanskrit *-si, -ti, -nti : -se, -te, -nte*.

In Greek we have not only *-σο, -το, -ντο*, and *-σαι, -ται, -νται*, but even *-μαι*.

Such is the incomplete solution both of Greek and of Indo-Iranian. Non-conformity of the medial desinences to the above formula is to be considered as archaism, rarely as obscure innovation (e. g. Greek *-μᾶν*).

To understand the formation of the mediopassive in Italic and Keltic, we start from the following system:

	active	middle
3rd p. sing.	<i>-t</i>	<i>-o</i>
3rd p. plur.	<i>-nt</i>	<i>-r(o)</i>

The full form *-ro*, parallel to the *-o* of the singular, is indirectly attested by the Vedic mediopassive ending *-ran* < *-ra + nt* just as the corresponding 3rd p. sing. *-at* is to be explained by *-a + t* (*áduhat* < **áduha*, *áduhtran* < **áduhra*).

1) The first stage of the Italo-Keltic development is identical with what occurs in Greek and Indo-Iranian:

⁹ The proportion *t : o = nt : nto* bears upon the central category of voice, whereas *nt : t = nto : to* concerns the more marginal category of number.

$$a) t : o = nt : nto$$

$$b) nt : t = nto : to$$

As regards the 2nd p. sing. Latin *-eris* makes us assume **(e)so* (+ *s*) which is younger than the Keltic *t*-ending. Cf. the analogous difference between Iranian and Sanskrit.

Decisive for the further development in Italo-Keltic is the fact that in the first stage the archaic endings *-o* of the 3rd p. sing. and *-r(o)* of the 3rd p. plur. seem to have survived side by side with the younger ones (*-to*, *-nto*)¹⁰.

2) The coexistence of *-o* and *-to* in the 3rd p. sing., with the latter form gradually evicting the archaic *-o*, engenders a new relation:

$$a) t : t + o = nt : nt + r(o)$$

i. e. the desinence *to* being interpreted as the addition of the still existing desinence *o* to the active ending *t*, the same pattern of expressive innovation is applied in the plural, hence $nt + r(o) > ntr(o)$.

$$b) nt : t = ntr(o) : tr(o)$$

We thus obtain the fundamental endings of the Italo-Keltic mediopassive: O. I. *-labrathar*, *-labratar* < *-tro*, *-ntro*. As regards Italic let us quote Sommer's opinion (*Handbuch d. lat. L. -u. F. -lehre*³, 1914, p. 492): „Auf die gleiche Grundform lassen sich die osk. -umbr. Personen zurückführen: marrucin. *ferenter* „ferentur“ aus **-ntro* mit Apokope über *-ntr* wie lat. *ager* aus **agr(o)*, osk. *uincter* aus *-tr(o)*“. As to the Latin endings *-tur*, *-ntur*, as well as the Umbrian *-ntur* (*emantur*), it is certainly preferable to explain them by *-tr*, *-ntr* than to have recourse to *-to* + *r*, *-nto* + *r*. The latter form could not be explained by any proportion, and to admit contamination (Sommer *op. cit.* p. 493¹¹) seems to us rather a poor expedient.

The spread of the *r*-element to other personal forms, chiefly to the 1st p. sing. and plur. (to the 2nd p. plur. only in Keltic) is to be explained in the several languages of the Italo-Keltic group on the basis of the fundamental forms of the paradigm: *-tr(o)*, *-ntr(o)*.

It is scarcely necessary to observe that the mediopassive endings have been transformed independently in Keltic and in Italic. Such a view is recommended by the difference between *-(n)tro* supposed by O. I. and *-(n)tr* probably supposed by Latin. But the common feature uniting the two groups and opposing them to Greek and Indo-Iranian is the conflation of the active endings *-t*, *-nt* with mediopassive *-r(o)*.

¹⁰ Judging by the Vedic mediopassive forms *áduhat*, *ádukran* (for **áduha*, **áduhra*) this statement may be true also for prehistoric Indo-Iranian.

¹¹ *-ntro* > *-nter*, then *-nter* + *-nto* > *-ntur*.

The Hittite material is ambiguous. The basic mediopassive endings *-(t)ari* and *-antari* contain a final *-i* which, like the final *i* of the desinences *-ḫati*, *-ati*, *-waštati*, *-tumati*, *-antati* (besides *-ḫat*, *-at*, *-waštat*, *-tumat*, *-antat*) represents a secondary enlargement. Cf. also the present of the *ḫi*- conjugation: *-ḫi*, *-ti*, *-i*, with secondary *i*-vocalism, from *-ḫa*, *-ta*, *-zero* plus *i*¹². This being the case, the original form of the endings *-(t)ari* and *-antari* must have been *-(t)ar*, *-antar*, i. e. either *-(t)or*, *-ntor* or *-(t)r*, *-ntr*.

We do not feel authorized to express an opinion on the argumentative value of Phrygian *αδδακετορ*.

In summing up let us stress the primary importance of two facts underlying the transformation of the I. E. mediopassive (medial) paradigm in the different historical languages:

1) The tendency to establish a constant formal relation between the active voice and the mediopassive.

2) The *zero-value* of the 3rd p. sing. active, rendering possible morphological proportions between the two series (totally different in I. E.).

If the *r*-ending of the Italo-Keltic *passive* is identical with the medial *-r(o)* discussed above, the following possibility must be taken into account: the plural ending *-r(o)*, displaced in Italo-Keltic by *-ntr(o)*, has been limited to the strictly passive use e. g. O. I. *canar* < **kan-ro* (*-ar* < *r* < *ro*; simple ending *-ir* probably < **roi*). Outside Keltic this desinence is attested only in the subjunctive of the old Italic dialects (Umbrian *fer-a-r* "feratur" = O. I. *berar*, etc.). But the (partial) displacement and the limitation of *-r(o)* by *-ntr(o)* leads to a relation between mediopassive *-ntr(o)* and passive *-r(o)* i. e. to the proportion plur. *-ntr(o)*: plur. *-r(o)* = sing. *-tr(o)*: x. Hence $x = r(o)$, which means identity of the singular and the plural forms of the 3rd p. of the passive¹³.

A new plural of the passive and a new singular with a dental element introduced from the active voice are represented by O. I. *mór(a)itir*, *mórt(a)ir*; *móρθ(a)ir*, etc. (Thurneysen *op. cit.* p. 344).

Another theoretical alternative would be to consider the passive *-r* as an originally *active* ending comparable to Indo-Ir. *r* in Vedic *á-y-ur* etc. The semantic development of the 3rd p. plur. ("they") > indefinite form ("one") would be easy to understand. Such an explanation would, furthermore, be favoured by the infixed *accusatives* of the 1st and 2nd persons in

no-m'charthar "I am loved" *no-n'carthar* "we are loved"
no-t'charthar "thou art loved" *no-b'carthar* "you are loved"

¹² The *i* is probably also secondary in the endings *-ueni*, *-teni* of the present plural.

¹³ The rejection of the characteristic of the plural number (*-nt-*) means at the same time the rejection of *-t-* which denotes only the lack of (plural or dual) number.

and the indefinite meaning of O. I. *tiagar* "let one go", *rigthir* "one will go" etc. (Lewis-Pedersen p. 309).

There are, however, serious objections to be formulated against such a hypothesis. We cannot prove that in Italo-Keltic the *r*-ending has ever been used outside its original sphere, the perfect and mediopassive. In the O. I. preterite the ending *-atar* is due to the merging of the I. E. aorist and perfect. The infixed pronouns can be interpreted as nominatives as well as accusatives. The coincidence of the two cases, the replacement of **ego* by *me* and of **te* by *tu* already belongs to the common Keltic period (Thurneysen *op. cit.* p. 267, Lewis-Pedersen p. 215). The interpretation of *-m-*, *-t-*, *-n-*, *-b-* as nominatives is moreover imposed by nominal constructions like *intain... bertar drognimi* (nominative!) *essib* "when evil deeds are put away from them" (Lewis-Pedersen p. 309).

As the desinence *-r(o)* is neutral in regard to number, its use with the infixed nominatives "we", "you" (*no-n'carthar*, *no-b'carthar*) is regular. It is only in the 3rd p. (plur.) that owing to the lack of an infixed element a special form became necessary to differentiate the two numbers:

$*bher-et(i) : *bher-ro(i) = *bheront(i) : bheront-ro(i)$ (>*bertar*, *bertair*).

The zero-function of the ending *-eti* of the 3rd p. sing. must again be taken into account.

The last innovation, viz. the re-formation of the 3rd p. sing. (*carthar*) is to be accounted for by the proportion:

$carait : caraid = cartair : carthair$.

The preservation of the old ending *r* without a preceding dental (*berair*) is due chiefly to the difference of vowel-timbre existing between **bheronti* (*berait*) and **bhereti* (*berid*).

Przejawy leksykalizacji w *Postylli Reja*

Przez termin leksykalizacja rozumiem wyrazowe odstępstwa od normy graficznej, gramatycznej, semantycznej, słownikowej czy frazeologicznej. Zwykle są to wyrazowe archaiczne pozostałości po dawniej funkcjonujących normach, albo też zapożyczenia z obcych języków czy też z gwar rodzimych, nie dostosowane należycie do norm w danej epoce języka funkcjonujących. Szczególnie bogaty materiał do zjawiska leksykalizacji znajdujemy w znanych przysłowiach, które w zamkniętej formie przechowują dawne zjawiska językowe, już dziś w języku nieżywotne. Również wśród nazw osobowych i miejscowych przechowuje się mnóstwo form zleksykalizowanych, nie tylko w stosunku do norm słotwórczych, ale też graficznych, gramatycznych i słownikowych. W badaniu przejawów leksykalizacji chodzi o wydobywanie odpowiedniego materiału, ilustrującego odstępstwa od normy panującej, o wyjaśnienia przyczyn tych odstępstw na tle systemu, chronologii i geografii języka, też o wyjaśnienie funkcji stylistycznej tych przejawów. Problem leksykalizacji należy przede wszystkim do historii języka i do stylistyki, ale wywodzi się z historycznej gramatyki i dialektologii, które określają rozwój norm językowych.

Dla przykładu spróbuję przedstawić niektóre przejawy leksykalizacji zebrane w *Postylli Reja*. Ograniczam się do jednego autora i do jednego dzieła, żeby ułatwić sobie wybór materiału, ale to dzieło ogromnych rozmiarów (370 stron folio drobnego druku), zawierające około 420 000 wyrazów, daje dostateczną podstawę do określenia opozycji wyrazów i form zleksykalizowanych w stosunku do powszechnej normy. Bardzo pomocnym środkiem w tym badaniu są zestawienia statystyczne¹.

W zakresie grafiki. Przy normalnym jak dzisiaj rozróżnianiu w piśmie głosek *i* — *y*, np. *czynić* ca 200 r., wyjątkowo *czinić* 1 r., stale *ić*, *ile*, *imie*, itp., odmienna jest pisownia spójnika łącznego *y* 7544 r., wyjątkowo *j* 20 r., *i* 9 r., co dopiero Knapski zmienił na *i*. Być może litera *y*

¹ Por. W. Kuraszkiewicz, *Szkice o języku Reja*, *Odrodzenie w Polsce* III 1. Warszawa 1960, s. 113—360.

w rękopisach bardziej wyraźna od *i* lepiej się nadawała do wyróżnienia spójnika jako osobnego wyrazu i tę właściwość graficzną utrzymmano w drukach XVI w., pomimo nagłosowego *i* w wyrazach, np. *ile*, *idę* itp.

Głoska *j* przed samogłoską pisana jest normalnie przez *i*, przed spółgłoską i w wygłosie przez *y*, np. *iesli* 550 r., *moia* 54 r., *moiey* 53 r., *woysko* 44 r., *dostoyny* 26 r. itp. Tylko w niektórych obcych wyrazach utrzymuje się pisownia odmienna. Np. wyraz *reyestrá* 10 r., wyjątkowo *reiestrow* 325v/35, ma literę *y* chyba przez podobieństwo kształtu do łacińskiej *g*. Imię *moizesz* 111 r., *Moizeszow* 19 r. ze stałą pisownią przez *i* można by czytać *Mojizesz*, jak np. *poimał*, ale nie pozwala na to rytmika 13-sylabowych wierszy w *Wizerunku*, np. *Niechayże iedno o to Moizeszá spytáią* 183/450, *Iesli Moizesz wymyslał kiedy co tákiego* 183/453 itp. Widocznie litera *i* w tym wyrazie jest przeniesiona z tekstów łacińskich. Podobnie tradycją pisma łacińskiego tłumaczy się odmienna pisownia w imieniu *Jozeph*, *Jozephá* 41 r., wobec normalnej np. *fábula*, *fálá*, *figura* itp. Por. też *exekucia* 8 r. wobec *książę* 180 r. itp.

W zakresie fonetyki. Najbardziej interesujące przykłady leksykalizacji dotyczą rozwoju *a* ścieśnionego, samogłosek nosowych i wymiany *a/e*. Np. w wyrazie *vpádek* poprawne *á* wystąpiło tylko 10 r. wobec analogicznej wymowy *vpadek* 120 r., ponieważ w formach zależnych są częste poprawne formy: *vpadku*, *vpadkowi* itp. 225 r. wobec wtórnych z *á* 11 r. Odwrotnie w przykładach: *dział*, *rozdział* albo *stárzec* formy N sg. rozszerzyły rdzenne *a* czy *á* w przykładach zależnych *działu*, *rozdziału* albo *stárcá* itp.

W zakresie rdzeni czasownikowych oboczność *á* w formach bezokolicznika i rozkaznika wobec *a* w innych formach utrzymuje się w różnych wyrazach w różnym zakresie. Duży tekst *Postylli* pokazał tę właściwość choćby w śladach jeszcze w 42 rdzeniach czasownikowych. Niektóre czasowniki lepiej zachowują starą wymowę *á* w rozkazniku, np. *bácz*, *rácz*, inne lepiej w bezokoliczniku niż w rozkazniku, np. *pokáráć*, *okázáć*. Zależało to od częstotliwości użycia tych form w języku codziennym.

Oto liczbowe zestawienie wahania pisowni *á* — *a* w poszczególnych formach wymienionych czterech czasowników:

Lp.	Rdzenie czasowników	Bezokolicznik		Rozkaznik		Inne formy	
		<i>á</i>	<i>a</i>	<i>á</i>	<i>a</i>	<i>á</i>	<i>a</i>
1.	-bácz- -bacz- (obáczyć)	29	143	191	23	0	225
2.	rácz- racz- (ráczyć)	0	0	142	4	12	2600
3.	-kár -kar- (pokáráć)	31	7	2	6	3	często
4.	-káz -kaz- (okázáć)	205	74	5	9	5	często
	W innych 38 rdzeniach	145	296	6	64	stale <i>a</i>	

Oboczność ta widoczna jest w 6 rdzeniach tematów na *-i*, np. *baczyć*, *chwalić*, *nakarmić*, *spalić*, *pástwić się*, *raczyć*, oraz w 36 rdzeniach tematów na *-á*, np. *ubłagać*, *rozdać*, *obdążyć*, *rozdrążyć*, *wzgąrdzić*, *naćwagać*, *zgrążyć*, *jadać*, *objasnić*, *objawiać*, *pokarać*, *okazać*, *przekazać*, *pokrapiać*, *latać*, *złamać*, *pomagać*, *odnawiać*, *przypadać*, *parać się*, *przypatrzyć się*, *opasać się*, *zasadać*, *posiadać*, *skakać*, *oskarżać*, *rozstawić*, *przysparzać*, *wstawać*, *doświadczać*, *przysparzać*, *otwierać*, *uwagać*, *władać*, *obracać*, *poznać*. W niektórych czasownikach tematów na *-i* widać uogólnienie *á* we wszystkich formach koniugacyjnych, np. *zdarzyć*, *wzgąrdzić*, *objasnić*, *zjawić*, *pążyć*, *osadzić*, *oskarżyć*, *postawić*, *doświadczyć*, podczas gdy w tematach na *-á* te same rdzenie pokazują jeszcze wahania *á* — *a* w bezokoliczniku i rozkazniku. W tematach na *-á* ogólna jest tendencja do uogólnienia wtórnych form z rdzennym *a* w bezokoliczniku i rozkazniku pod wpływem liczniejszych form zależnych czasu teraźniejszego i przeszłego. Odwrotną tendencję do wprowadzania rdzennego *á* do praesens i praeteritum wedle infinitiwu i imperatiwu widać zaledwie w śladach, w przykładach wyjątkowych, np. *ubłagało*, *podawa*, *objasniało*, *objawia* itp., wyraźniej tylko w czasowniku *raczyć*, *raczył* 12 r. pod wpływem licznych przykładów rozkaznika *rącz* 142 r. W jednym tylko rdzeniu *pád-* nastąpiła leksykalizacja odmiennej formy, mianowicie formy bezprzedrostkowej *pádać*, *páda*, *pádala* itp. mają uogólnione *á*, być może pod wpływem czasownika *pásć* — *pádnę*, natomiast formy przedrostkowe *upadać*, *przypadać* uogólniły *a* 40 r. w bezokoliczniku i rozkazniku ze śladami tylko *á* 7 r. w bezokoliczniku. Naturalnie w całej masie czasowników rdzenne *á* lub *a* jest już uogólnione w całej odmianie, zarówno w tematach na *-i*, jak na *-á*.

W zabytkach staropolskich XVI wieku występuje zleksykalizowana forma *nie masz* (non est) z *á* jasnym w opozycji do form *masz* — *nie masz*, *ma* — *nie ma* (habes — non habes, habet — non habet) z *a* ściętnym. Np. w *Postylli* Reja bardzo często występują formy: *masz* około 500 razy, *nie masz* 52 r., *ma* 648 r., *nie ma* 106 r., natomiast *nie masz* (non est) 97 razy. Podobnie w dzisiejszych gwarach: *on mo* (habet), ale *jego n i ma* (non est).

W *Postylli* również widoczna jest opozycja *a* — *á* w rozkaznikowych formach twierdzących wobec zaprzeczonych czasownika *dać*. Np. normalnie *day* 38 razy, *dayże* 38 r., *daymy* 2 r., *daycie* 7 r., wobec zaprzeczonych *nia day się*, *nie day że* 24 r., *nie daymy* 6 r., *nie daycie* 261 v/47. To samo widać w *Wizerunku*, np. *day* 14 r., *dayże* 5 r., ale *nie day się* 4 r., *nie dayże* 3 r. Wprawdzie nie widać tej opozycji w innych dużych tekstach XVI wieku, np. w *Żywocie Józefa* i w *Psalterzu* Reja, u Laterny, w *Skargi O jedności*, w *Czechowica Epistomium*, ani też u Mączyńskiego, bo wszędzie już uogólniono *a* ściętnie z form twierdzących, ale w *Postylli* oraz w *Wizerunku* opozycja ta nie ulega wątpliwości.

Oba te zjawiska są archaizmem z doby staropolskiego akcentu inicjalnego, kiedy się skracaly samogłoski poakcentowe niekońcowe. Mianowicie w połączeniach: *nile dajże, nile dajmy, nile dajcie* akcent przesunięty na przeczenie w XII—XIII w. spowodował skrócenie następującej samogłoski *ā*, z czego potem w XVI wieku powstała wymowa: *nie dājże, nie dājmy, nie dājcie* z jasnym *ā*. Podobnie połączenie *nie ma-že* (non est) poprzez stadium *nile mā-že* z akcentem inicjalnym później skróciło się na *niemāž*, z czego *niemāsz*, albo *niemā*. Por. ukraińskie *ne m'aje, nem'a*, francuskie *il n'y a pas*².

W zakresie wahań *ā — a* wskażę jeszcze dwa przykłady leksykalizacji, których geneza nie jest łatwa do wyjaśnienia. Przyimki *nā, zā* i przedrostki *na-, zā-* w połączeniu z czasownikami i tworami odczasownikowymi mają zawsze *ā* jasne, np. *nā ten czas, zāwsze, nāzbyt, zāprawdę, zāsię, zāż; nābrał, znāleźć, nāuczyć, zāślubić, zāpisać; nādetość, nādęty, nāleżenie, nāśladowanie, nāśladowca, zāstępa, zāłożon, zāschły, zābijacz, zāchowawiciel, zākrytość* itp. w bardzo licznych przykładach. Natomiast przedrostki te w starych połączeniach z formami imiennymi mają zawsze *a* ścieśnione, np. *naczynie, nabożny, najemny, najemnik, nakład, nałog, nabożeństwo, namiot, namowa, napoj, naprāwdā, naprawcā, nasienie, narod* itp., też *nań, nacz, naprzod, ale nā zađ; zacnie, zacny, zacz, zabobon, zachod*, też *zachodźca, zagrodnik, w zakāzie, zakład, zakon, zakonny, zakonnik, zamek, zamiana, zamiar, zamieszka, zaponki, zastuga, zastępa, zawistny, zawięciwy, zazdrość* itp., również spójniki: *zali, zasz* (tj. *zaż*), *āza, āzali, āzasz, āzaży*. Widocznie te twory już dawno zostały zleksykalizowane, były mniej żywotne jako derywaty imienne niż odpowiednie derywaty czasownikowe, i nie kojarzyły się bezpośrednio z odpowiednimi przyimkami czy tworami czasownikowymi. Są jednak interesujące wyjątki od tej zasady. Stale jest *a* ścieśnione w formach czasownikowych: *nāleżeć, nāleży, nāleżało, nāleżący* 85 r., też *zależeć, zależy, zależało* 22 r., *przynależy, przynależało*, zamiast spodziewanego *nā-, zā-*. Odwrotnie, regularnie pisana jest *nādziejā* — 512 r., wyjątkowo tylko *nādziejā* 7 r., też *nāukā* 720 r., wyjątkowo tylko *naukā* 10 r. Być może twory czasownikowe *nāleży, zależy* są pożyczkami czeskimi, bo w języku czeskim również wyjątkowo te czasowniki mają przedrostki *na-, za-* długie, np. *nāležeť, zāležeť*, podobnie jak rzeczowniki: *nāleze, nālezece, nālevka, nāvyk*, wbrew jednak czasownikom: *nālevāti, nālezāti, nālezavec, nāvykati, nālexti, nāličiti, nāliti* itp. — *zālēxti, zālēvati, zālēpiti* itp. Wyrazy *nādziejā, nāukā* być może wyjątkowo żywiej kojarzyły się z cza-

² Por. też A. Brückner, *Słownik etymologiczny*, s. 332. Szczegółowiej to zjawisko skracania samogłosek poakcentowych niekońcowych rozpatruję w pracy *Ślady akcentu inicjalnego w staropolszczyźnie*. Księga ku uczczeniu prof. T. Lehra-Splawińskiego (w druku).

sownikami *nádziewać się, náuczyć* i od nich przejęły *ná-*. Również w języku czeskim jest tu *a* krótkie: *naděje, naučný, nauka, jak naučiti*.

W zakresie samogłosek nosowych stara iloczasowa oboczność krótkiej nosówki w bezokoliczniku i rozkazniku wobec długiej w innych formach pokazała się w *Postylli* jeszcze w 13 rdzeniach, np. *oblędzić, wyciągąć, pogledać, odlećdzć, rzędzić, rozsędzić, dosięgąć, dostępić, poświęcić, wytęrcić, wętpić, rozwiędzć, żędąć*. We wszystkich tych jednak czasownikach już jest daleko posunięty proces wyrównania rdzennego *ą* długiego wedle form praesens i praeteritum. Tylko w czasowniku *rozwiędzć* 12 r., *rozwięz, rozwięzysz* 4 r. utrzymuje się stan stary, bo przykłady *rozwiądzć* 1 r., *rozwiążcie* 1 r. są wyjątkowe, ale już ten sam rdzeń z innymi przedrostkami ma połowę form analogicznych z *ą* w bezokoliczniku. W jednym rdzeniu zaznaczyła się wyraźnie opozycja tematów na *-i* wobec tematów na *-á*, np. *odpędzić, wypędzić* obok *wypądzć, przypądzć*, ale już z uogólnionym *e* czy *ą* w całej odmianie. Zleksykalizowaną postać mają również zaimki *się, cie* przy czasownikach, podczas gdy 89 r. obok *mię* 56 r. już się wyrównywa do *mię, cie, się* po przyimkach.

Wygłosowe *-e* Rej często rymuje z *-e*. Pomimo częstych form *niebożatko* 60 r., wyjątkowo też *niebożetá* 85 v/10 stale występuje forma V sg. *nieboże* 12 r. z końcowym *-e*, tak samo w *Wizerunku* stale *nieboże* 30 r. Nie jest to zatem objaw zatury nosowości wygłosowego *-e*, ale zleksykalizowana postać V sg. przymiotnika *niebog*, paralelna do żeńskiej formy *niebogo* 308 v/51.

W zakresie wahań *'a||e* po spółgłoskach wargowych, np. *biádá* 10 r. — *biedá* 21 r. w tym samym znaczeniu, *dowíádowác się* 5 r. — *dowiedowác się* 7 r., *powiádác* 202 r. — *powiedác* 955 r., *odmiátowác* 13 r. — *odmietowác* 9 r., mamy w różnych wyrazach stosunki różne, ale nie jest to żywy proces fonetyczny, tylko ściąganie się zleksykalizowanych form małopolskich z mazowieckimi w języku Reja. Wyraz *jedło, jedla, w jedle* (obok *jedzenie*), rymujący się w *Wizerunku* do *bydło* 12/221, 16/449, 26/335, jest prawdopodobnie czechizmem, por. *jídlo, jídelny*. Odstępstwa od normy fonetycznej w słownikowych zapożyczeniach, np. *pražen czego, straž, wzminka, powyszeność* itp., tutaj pomijamy.

Wyraz *książe* zwykle jeszcze rodzaju nijakiego, np. *to zacne książe, aby go byli wzięli zá książe á zá Hetmana sobie* 343/23, *książetá kapłańskie mówiły* 41/38, bywa już również używany w rodzaju męskim, np. *iż on Duch zły á obłudny książe światá tego* 114 v/45, *oni książetá kápłańsey* 195/15.

W zakresie fleksji warto wymienić następujące przeżytki, czy formy zleksykalizowane: *w Pánie Bodze* 304/16 obok *w Pánu Bodze* 303/40, też *w Pánu Bogu* 3 r.; *o nędznym człowiecze* 10 v/13; *po światu* 38 r. (por. *po wszytkiemu światu* 8 r., *po wszemu światu* 3 r., *po wszem światu*) obok *po świecie* 7 r.; *w woysce* 167/11; *zimie* 2 r.; *bráciey swey, przed iną*

bracia swą 273/35, *bracia miła* wobec normalnych już: *nędzni bracia* *musieli* 45v/47; *do god* 15 r.; *zżywa sąsiad swych* 168v/6; *wstąpił do piekłów* 98/4; A pl. *dni, ludzi* 40 r., np. *między ludzi poważne* już obok *ludzie* 8 r.; dualis przy rzeczownikach: *ręce, oczy, uszy*, np. *z ręką twoich* 15 r. obok *z rąk* 19 r., *na rękę* 26 r., *z obiema rękoma* 329/16 obok *rękami* 11 r., *oczyma* obok *okoma* 332/18. Brak jeszcze początkowego *n* w formach zaimkowych *jim, ja, jimi*, częsta forma A sg. *ji* 150 r. Zwracają uwagę formy częstotliwe: *ochędożać* 348v/24, *umocnia* 99/2, *będziecie wjeździć* 276v/18, *będą wjeździć* 276v/17, 23. Dwa czasowniki mogą mieć trojaki przyrostki wielokrotne: *obaczować, obaczywać, obaczwać*; *rozpamiętując* 89v/3, *rozpamiętywając* 2 r., *rozpamiętawał* 90/1, 5. Zleksykalizowany i resztkowy charakter mają rozkazniki na *-iż* (pisane *-isz*) w tematach zakończonych jedną spółgłoską, np. *chodzić* 3 r. — *chodź* 3 r., *idzie* 5 r. — *idź* 60 r. — *idźże* 4 r., *ochędożyć* 79/47 — *uchędoż* 198v/49, *uchędożże* 87/51, *ráczyż* 14 r. — *rácz* 100 — *ráczże* 27 r., *strzeżyć* 4 r. — *strzeż* 8 r. — *strzeżże* 205/5, *podnieść* 227/41 — *podnieś* 2 r., *podziż* 5 r. — *podz* 6 r. itp. Widocznie w tych rozkaznikach z tematem na jedną spółgłoskę podtrzymało się końcowe *-i* dzięki staremu zrostowi z partykułą *-ż*; w całej masie podobnych czasowników już nie ma końcowego *-i*. Przy tematach z dwoma spółgłoskami wiele czasowników utrzymuje końcowe *-i* niezależnie od zrostu z partykułą, np. *pomni* 40 r. — *pomniż* 6 r., *przeczi* 6 r. — *przecziż* 286/21 itp.

Również zleksykalizowana, ograniczona tylko do kilku wyrazów jest końcówka *-m* w 1 pl. wobec normalnej *-my*: *będziem* 23 r., szczególnie często w formie posiłkowej (18 r.) bezpośrednio przed bezokolicznikiem, wobec *będziemy* 40 r., *możem* 2 r. — *możemy* 100 r., wyjątkowo też *padniem* 13v/25, *przystąpię* 94/50.

Przejawy leksykalizacji w zakresie słowotwórstwa, semantyki, składni i frazeologii w *Postylli* wymagają jeszcze wielu żmudnych badań materiałowych. Tu zwrócę jeszcze uwagę na kilka tylko wybranych szczegółów. Wśród licznych u Reja deminutiwów zwraca uwagę rozkład treści uczuciowej w poszczególnych formach wyrazów *dziecie* i *bydlę*. Wyrazu *dziecko* zupełnie brak w tak wielkich utworach, jak *Postylla* i *Zwierciadło*, wyjątkowo tylko użył go Rej 1 raz w *Wizerunku*: *odszedł i dziecká onego* 126/76. Natomiast często powtarzają się wyrazy *dziecie* i *dzieciátko* Post. 49 r. — 81 r., Wiz. 20 r. — 6 r., Zw. 33 r. — 8 r. Otóż wyraz zdrobniały *dzieciátko* najczęściej występuje w formie N sg. i A sg., zamiast wyrazu *dziecie*, który widocznie nie był dostatecznie wyraźnie nacechowany uczuciowo, natomiast liczne formy zależne *dziecięcia, dziecięciu, z dziecięciem* nie potrzebowały już dodatkowego wzmocnienia uczuciowego. Np. w Post.: *to święte dziecie* 4 r., *błogosławione dziecie* 2 r., *ślachetne dziecie* 38v/9, ale *to małe dzieciátko* 6 r., *malutkie dzieciátko* 3 r., *malutkiego dzieciátká* 127/49, *to święte dzieciátko* 10 r., *wdzięczne one dzieciátko* 40/17, *błogosławione dzieciátko* 19/53 itp.

Podobnie *bydle* — *bydlatko* Post. 13 r. — 7 r. Wyraz zdrobniały *bydlatko* występuje głównie w formie N, A sg. 6 r. obok niezdrobniałego *bydle* tylko 2 r., natomiast w przypadkach zależnych jest tylko *bydlecią*, *bydleciem*, *bydletą*, *bydletom* 12 r. w funkcji zdrobniałej. Wyjątkowo tylko wystąpiły przykłady: *ony bydlatką* 19v/7, *jakie bydle albo jakie żwirze* 331v/29. Tylko w postaci zdrobniałej występują wyrazy: *sirotką* 20 r., *Żydoweczką*, *szczurek*, *podstępek*. Wyraz *owieczką* w *Postylli* bardzo częsty, 173 r., jest zwykle przenośnią jako synonim do wyrazu *duszycką* 39 r. W *Wizerunku* i w *Zwierciadle* *owieczką* jest zwykłym zdrobnieniem do *owca*; natomiast oprócz *duszyck* 9 r. występuje w tych tekstach *duszyca* 12 r. jako zdrobnienie wyrazu *dusza* z przydawkami: *uboga*, *niewinna*, *roztropna*; również w tych tylko tekstach występuje wyraz *duszka* w przenośnym znaczeniu 'żona, kobieta', np. *páni duszką* — *Venus chytra* Wiz. 85/252.

Charakterystyczną cechą stylu Reja, szczególnie w *Postylli*, są częste powtarzania wyrazów dla celów wzmocnienia uczuciowego oraz przesadnie liczne szeregi wyrazowe i zdaniowe, najczęściej tautologiczne, nacechowane uczuciowo. Np. powtórzenia: *A tak obącz się obącz nędzny człowiecze* 8 r., *A tu już obącz a pilnie obącz i rozumiej* 188v/17, *długo a długo oczekawa* 172v/41, *żadny a żaden nigdy nie był opuszczon* 175/36, *dziwnych a dziwnych rozkoszy* 222/45, *jawnie a jawnie na nas wołają* 189v/14, *A czymże nędzniku a czymże masz zapłacić* 248v/29, *idko tysiącami a tysiącami jest samolówek zasądzono na człowieka bogatego* 264/4, *wielkie a wielkie okrucieństwá* 350v/35, *wszystkich a wszystkich kazał wezwąć* 237v/19, *wszędę a wszędę pismá wołają* 85v/25 itp. Otóż niektóre z takich wyrazów o treści uogólniającej, wyłączającej, wskazującej powtarzają się dla celów ekspresywnych dosyć systematycznie, z powodu braku możliwości ich zdrabniania, np. *wszędę a wszędę* powtórzone jest w *Postylli* 30 r.

Podobnego charakteru jak powtórzenia są też przesadnie liczne połączenia szeregowo wyrazów dla celów ekspresywnych. Np. *poznasz a obaczysz* 8 r., *aby się uznali a obaczyli* 6 r., *obaczyć a lepiej zrozumieć* 4 r., *ani złoto ani żadne bogactwo ani tu ani tam nas nie wykupi* 7v/39, *iz nie innego nigdy nie jest ani będzie ani miłszego ani płátniejszego u niego* 187v/7, *które złaczenie pospolite jest tak wiernym jako niewiernym, prawdziwym i fałszywym krześcijanom* 92/20, *wszystki rzeczy widome i niewidome na ziemi i na niebie* 150v/40, *moc związania i rozwiązania wiernych i niewiernych na świecie* 118v/3, *iz nikt iny jedno ja sam mogę opátrzyć a náprawić wszystko złe i dobre wasze* 205v/1, *otóć kładę śmierć i żywot a złe i dobre jeśli będziesz strzegł słów moich a wolej mojej* 85/49, *abyś wszystkie przygody twoje szczęście i nieszczęście twoje dobre i złe twoje poruczał Pánu twemu* 124/42, *uczeń się też ty słuchaczu jako prawdę rozeznąć masz i jako wierzyć masz i co tobie złego i dobrego na tym należy* 347/45. *Jeśliże się w tym nie ucieczemy do ro-*

zumu, á iż sobie ná pámieć nie przywiedziemy spraw á dziwnych postępów Páná swego, przecz on á dla czego co czynić á sprawować raczy. A k temu iż sobie nie wspomoniemy onych wdzięcznych świętych á nigdy nieomylnych obietnic á zaślubow jego, iż on cośkolwiek złego i dobrego ná d wiernym swoim kiedykolwiek spráwić á okázáć raczy 354/24 itp. Często powtarzane te same połączenia szeregowo zwykle są nieodwracalne, więc już zleksykalizowane, np. tylko w jednym porządku (przy spójniku á) występują szeregi: grzech á upadek 7 r., márny á omylny 8 r., mędek á bogacz 5 r., mędek á wymyślacz 4 r., mocny á nieomylny 6 r., nauka á postanowienie 9 r., płacz á ná rzekánie 4 r., prawdziwy á nieomylny 6 r., próśba á modlitwa 5 r., ráda á náuka 24 r., ráda á pomoc 7 r., ręka á opieká 7 r., serce á sumienie 7 r., słowo á obietnicá 21 r., słowo á rozkázanie 4 r., święty á chwalebny 5 r., wierny á nieomylny 4 r., wierny á wieczny 4 r., z wody á z Duchá świętego 20 r., wola á opátrność 16 r., wola á postanowienie 36 r., wola á przeżrzenie 29 r., wola á rozkázanie 48 r., wszechmogący á dobrotliwy 4 r., wymysł á wynalázek 15 r., zły á swowolny 13 r. itp. Niektóre z podobnych szeregów powiązanych, choć zwykle występują w ustalonej kolejności członów, mogą wystąpić wyjątkowo w odwróconej kolejności członów, co mogło mieć szczególny wydźwięk ekspresywny, np. w kolejności zwykłej cześć á chwála 58 r. — w kolejności odwróconej chwála á cześć 3 r., droga á gościniec 9 r. — gościniec á droga 3 r., dziwy á znáki 6 r. — znáki á dziwy 3 r., jáwnie á jáśnie 49 r. — jáśnie á jáwnie 3 r., krol á mocarz 8 r. — odwr. 2 r., láska á miłosierdzie 93 r. — odwr. 1 r., láskawie á miłościwie 24 r. — odwr. 3 r., láskowy á miłościwy 14 r. — odwr. 1 r., márny á swawolny 6 r. — odwr. 2 r., męka á śmierć 23 r. — odwr. 6 r., miłosierdzie á opatrność 6 r. — odwr. 3 r., miły á wszechmogący 13 r. — 2 r., moc á gwałt 5 r. — 2 r., náuka á przykład 5 r. — 2 r., náuka á wymysł 8 r. — 4 r., nędzny á mizerny 31 r. — 2 r., nędzny á omylny 12 r. — 1 r., nędzny á ubogi 12 r. — 1 r., nędzny á upadły 44 r. — 1 r., opieká á obroná 9 r. — 4 r., opieká á opátrność 19 r. — 5 r., pewny á nieomylny 13 r. — 1 r., pismo á náuka 7 r. — 1 r., pokój á miłość 3 r. — 1 r., pokorny á uniżony 19 r. — 1 r., przyście á zjáwienie 11 r. — 2 r., rádość á pociechá 25 r. — 10 r., serce á wiára 9 r. — 5 r., słowo á nauka 38 r. — 6 r., spráwa á postępek 19 r. — 1 r., spráwa á tajemnicá 10 r. — 6 r., straż á opieká 11 r. — 2 r., śmierć á upadek 4 r. — 1 r., świątobliwość á spráwiedliwość 5 r. — 1 r., święty á błogosławiony 24 r. — 2 r., święty á miłościwy 9 r. — 2 r., święty á nieomylny 19 r. — 4 r., święty á niewinny 24 r. — 5 r., święty á przebrany 4 r. — 2 r., święty á wierny 18 r. — 4 r., ubogi á nędznik 3 r. — 1 r., ubogi á prostaczek 4 r. — 1 r., wesele á rádość 6 r. — 3 r., wiára á nádziejá 14 r. — 1 r., wiára á stáłość 31 r. — 5 r., wierny á krześcijański 10 r. — 1 r., wierny á prawdziwy 17 r. — 3 r., wierny á przebrany 10 r. — 2 r., wola á náuka 30 r. — 7 r., wszechmogący á miłościwy 7 r. — 2 r., záplátá á pociechá

7 r. — 3 r., *zły á niewierny* 5 r. — 2 r., *zły á omylny* 5 r. — 1 r., *zły á uporny* 11 r. — 2 r. itp. Podobnie jest przy spójniku *i*, *ani* itp. Pomijam tu wiele szeregów, w których opozycje cyfr kolejności nie są tak wyraziste, np. *opatrność á przeżrenie* 5 r. — 4 r., *sąd á sprawiedliwość* 4 r. — 4 r., *słowo á wola* 4 r. — 4 r., *stałe á wiernie* 3 r. — 3 r., *wierny á niewinny* 5 r. — 4 r. itp. W szeregach ustalonych zwykle pierwszy wyraz ma zakres szerszy, a treść węższą, natomiast drugi wyraz o charakterze wyjaśniającym czy podkreślającym ma treść bogatszą, do danego kontekstu bardziej dopasowaną. Wyrazy pierwsze w szeregach stałych, o treści bardziej ogólnikowej, zwykle mają bardzo wysoką częstotliwość w tekście, natomiast wyrazy drugie, wyjaśniające, bardziej wyspecjalizowane pod względem znaczenia, występują w tekście rzadziej. Można też stwierdzić, że połączenia szeregowie i powtórzenia wyrazowe są szczególnie częste w prozie Reja, natomiast rzadsze w jego wierszach, gdzie dobór słów jest staranniejszy, a wskaźnik częstotliwości wyrazów niższy. Jednak i w *Wizerunku* bywają szeregi tautologiczne, np. *Doławając káżdemu zacności á sławy* 4/167, *Ipokrátes on Mędrzec á Philozoph dawny* 1v/1, ale są rzadko powtarzalne, ilościowo ustępują przed szeregami przeciwnymi, np. *Jedny przywołując k cnotám á drugie w łotrostwo* 3v/139, *Kiedy kto prawdę niszczy á fałszu używa* 2v/67.

Ogólnie mówiąc badanie problemu leksykalizacji w zakresie grafiki i gramatyki jest zagadnieniem ubocznym, marginesowym, zwykle te przejawy są opisywane jako wyjątki od wyraźnej normy. Natomiast jest to problem pierwszorzędnej wagi we frazeologii i stylistyce, np. w badaniu fraz, zwrotów i wyrażen metaforycznych, eliptycznych, peryfrastycznych, porównawczych, przysłowiowych; w badaniu szeregów związanych, nieodwracalnych, tautologicznych i uzupełniających, przeciwnych i wyłączających; w badaniach etymologicznych i semantycznych, w badaniu zapożyczeń z obcych języków i gwar, także w badaniach nazw osobowych i miejscowych.

DANUTA BUTTLER, TERESA IGLIKOWSKA,
HALINA KURKOWSKA, HALINA SATKIEWICZ

Polskie terminy z zakresu leksykologii i leksykografii

Zakres tematu naszej pracy określony jest zakresem znaczeniowym terminów *leksykologia* i *leksykografia*. Najzwyczajniejsza definicja *leksykologii* powtarzająca się w wielu źródłach polskich i obcych to 'nauka o słownictwie, tj. o wyrazach i związkach wyrazowych danego języka'. Definicja ta jest zbyt ogólnikowa, by mogła dostatecznie poinformować o przedmiocie badawczym tego działu językoznawstwa. W definicjach szczegółowych jako jedno z najważniejszych zadań leksykologii wymienia się badanie znaczeniowej strony jednostek leksykalnych, a więc jako część, i to główną, leksykologii traktuje się semantykę. *Słownik warszawski* pod hasłem *leksykologia* podaje: 'nauka o znaczeniu i używaniu wyrazów'. Objaśnienie to powtarza i uzupełnia nowo opracowywany *Słownik języka polskiego*: *leksykologia*: 'dział językoznawstwa badający wyrazy pod kątem ich znaczenia i użycia; nauka o słownictwie; teoretyczna podstawa leksykografii'. W przytoczonych definicjach słowników polskich dodatkum słusznym, ale wymagającym wyjaśnień, są wyrazy *używanie*, *użycie*. Należy im tu przypisać zarówno znaczenie 'faktu występowania wyrazu w jakimś kontekście', jak i znaczenie 'posługiwania się wyrazem przez wszystkich użytkowników języka lub przez jakąś ich grupę'. Leksykologa interesuje nie tylko użycie wyrazu jako każdorazowa aktualizacja jego wartości semantycznej, ale także pytanie, kto danego wyrazu używa.

Niektóre źródła jako jeszcze jeden teren badawczy leksykologii wskazują etymologię. Wydaje się to słuszne. Tak np. choćby zagadnienie swoich i obcych elementów słownictwa jest niewątpliwie zagadnieniem leksykologicznym. Sumując można stwierdzić, że podstawowe problemy leksykologii to problemy znaczenia wyrazów i połączeń wyrazowych, zasięgu ich używalności i ich pochodzenia.⁷

Zakres terminu *leksykografia* jest ściśle określony i ulega niewielkim stosunkowo wahaniom w terminologii lingwistycznej różnych krajów. Podkreśla się powszechnie użytkowy, praktyczny charakter tej dyscypliny,

choć włącza się do niej także, zwłaszcza ostatnio, i część teoretyczną. *Leksykografia* to 'opracowywanie słowników', 'technika opracowywania słowników' czy wreszcie najszerszej również i 'teoria, metodologia słownikarstwa'.

Spośród zagadnień terminologicznych objętych zakresem dyscyplin wymienionych w tytule artykułu przedstawiamy tylko fragment odnoszący się do warstw leksykalnych wyróżnionych pod kątem zasięgu i pochodzenia wyrazów i związków frazeologicznych, a więc do tej części leksykologii, na której się opiera praktyka słownikarska w doborze i kwalifikowaniu haseł. Zadanie nasze rozumiemy jako próbę rozejrzenia się w tradycji terminologicznej polskiej, wskazania pewnych niezgodności i chwiejności w używaniu poszczególnych terminów, zwrócenia uwagi na „puste miejsca“ w terminologii i wreszcie wysunięcia pewnych propozycji własnych, które oczywiście mają charakter dyskusyjny. Podstawę materiałową artykułu stanowią zasadniczo prace polskie (ogółem ok. 200 pozycji), literatura obca została wyzyskana w skromniejszym zakresie, ponieważ stanowi tylko tło porównawcze naszych rozważań.

Zasadniczy zręb leksykalny języków, które osiągnęły wysoki stopień rozwoju, stanowi warstwa *słownictwa ogólnego*. W naszym wypadku chodzi tu o słownictwo ogólnopolskie, czyli to, którym się posługują wykształceni Polacy — użytkownicy ponaddzielnicowej odmiany polszczyzny, zwanej językiem ogólnopolskim. Oczywiście ogromna część słownictwa ogólnopolskiego jest wspólnym dobrem wszystkich członków narodu (część tę można by wyodrębnić nazwą *słownictwo powszechne*). Wyrazów *chleb*, *cztery* czy *pisać* używają wszyscy Polacy, wyrazy i wyrażenia takie, jak *środek lokomocji* czy *kontynuować*, są elementami leksykalnymi, ogólnopolskimi, choć społeczny zasięg ich występowania jest znacznie węższy. Omawiany termin ma w językoznawstwie polskim wieloletnią tradycję i nie budzi chyba zastrzeżeń.

Ale trudności następuje już termin, którym by należało nazwać słownictwo nieogólnopolskie. Określenia *słownictwo regionalne* czy *słownictwo gwarowe*, nasuwające się przez symetrię do opozycji: język ogólnopolski — język regionalny czy język ogólnopolski — gwary, nie obejmowałyby całego zakresu, który chcemy im przyporządkować. Pierwsze z nich — *słownictwo regionalne* — ograniczałoby ten zakres do leksyki występującej tylko na pewnych terytoriach, pomijając np. słownictwo grup społecznych. Drugie — *słownictwo gwarowe* — budzi zastrzeżenia podobne. Gwara to przede wszystkim geograficzna odmiana języka i nie należy określać tą nazwą tych odrębności w mowie grup społecznych, które polegają wyłącznie na odmiennym od ogólnego słownictwie. Termin *słownictwo gwarowe* nie jest dogodny i z tego jeszcze względu, że, przynajmniej w rozumieniu potocznym, zawiera odcień ujemnej oceny popraw-

nościowej. Tymczasem w obręb słownictwa „nieogólnego“ wchodzi także elementy leksykalne, nie pozostające w sprzeczności z normą, np. terminy używane wyłącznie w gronie specjalistów.

Terminem, który by stanowił opozycję do słownictwa ogólnego, mogłoby się stać wyrażenie *słownictwo środowiskowe*. Propozycja ta nie jest bez zarzutu. Wyraz *środowisko* odnosimy częściej do grup zawodowych i społecznych niż do grup ludności określonych terytorialnie. Poza tym i w słownictwie ogólnym istnieją również pewne ograniczenia środowiskowe. Mimo tych zastrzeżeń rozszerzenie terminu *słownictwo środowiskowe* na wszystkie warstwy leksykalne poza ogólnopolską wydaje się wyjściem najlepszym. W językoznawstwie zachodnioeuropejskim słownictwu ogólnemu przeciwstawia się niekiedy *partykularyzmy*. Trudno się opowiadać za tym określeniem już z tego choćby względu, że *partykularyzm* ma dość rozpowszechnione znaczenie pozajęzykoznawcze.

Język ogólnopolski istnieje w dwu formach, mówionej i pisanej. Słownictwo obu tych postaci jest w ogromnym zakresie wspólne, ale nie- trudno wskazać na takie wyrazy i związki wyrazowe, których rodzimym żywiołem jest tekst pisany, i takie, które się pojawiają przede wszystkim w mowie żywej. Do tych warstw leksykalnych stosuje się określenia *słownictwo książkowe* i *słownictwo potoczne*. Drugiemu z tych określeń warto poświęcić nieco uwagi. Nasuwa się mianowicie zagadnienie, czy należy kłaść znak równości między słownictwem odmiany mówionej języka ogólnopolskiego a słownictwem potocznym. Wbrew dotychczasowej tradycji terminologii polskiej celowe wydaje się wprowadzenie tu dokładniejszych rozróżnień. Ich podstawę stanowiłby bezsporny chyba fakt silnego oddziaływania słownictwa środowiskowego, zwłaszcza słownictwa gwar miejskich, na mówioną polszczyznę współczesną. Czy nie dobrze by więc było zarezerwować termin *słownictwo potoczne* dla leksyki języka mówionego, mieszczącej się w ramach normy poprawnościowej, a wydzielić za pomocą odrębnego terminu te elementy środowiskowe, które przeniknęły do języka ogólnego, ale nie zyskały w nim jeszcze całkowitej aprobaty? To nowe stosunkowo nawarstwienie leksykalne polszczyzny mówionej można by nazwać *słownictwem slangowym*. Spośród znaczeń terminu *slang*, używanego zresztą w literaturze obcej w sposób mało precyzyjny, na czoło zdaje się wysuwać znaczenie mowy żywej, stojącej poniżej poziomu wzorowego języka mówionego, odznaczającej się swoistym dowcipem w tworzeniu nowych wyrazów i nadawaniu nowych znaczeń wyrazom obiegowym, wyrastającej z chęci odświeżenia środków ekspresji i z oporu przeciw językowemu konwenansowi¹. Żywiołem rodzimym wyrazów

¹ Por. np. T. Grzebieniowski, *Słownictwo angielskie poza sferą angielszczyzny wzorowej*, Kwartalnik Neofilologiczny, R. IV, z. 4, Warszawa 1957, s. 284.

i wyrażen slangowych (takich jak *lipa*, *lipny*, w *krótkich abcugach*) jest swobodna rozmowa, silnie zabarwiona emocjonalnie, często żartobliwa.

Zakres znaczeniowy terminu *słownictwo slangowe* niecałkowicie by odpowiadał wartości terminu *wiech*, wprowadzonego przez prof. Doroszewskiego. W skład słownictwa slangowego wchodziłyby wyrazy i wyrażenia wiechowate upowszechnione w języku przeciętnego inteligenta. Do terminu *wiech* jeszcze wrócimy.

Proponowane tu wyróżnienie dwu poziomów języka mówionego ma częściowo oparcie w praktyce leksykograficznej. W nowo opracowywanym *Słowniku języka polskiego* oprócz kwalifikatora *potoczne* stosuje się kwalifikator *pospolite*, odpowiadający, jak się zdaje, swym zakresem słownictwu slangowemu.

W obrębie słownictwa środowiskowego zasadnicze linie graniczne oddzielają leksykę *środowiskowo-terytorialną*, *środowiskowo-zawodową* i *środowiskowo-społeczną*. Pierwsze z tych określeń stosowałyby się do jednostek leksykalnych o zasięgu występowania ograniczonym do pewnego obszaru, obejmowałyby więc zróżnicowaną geograficznie warstwę słownictwa ludzi wykształconych, słownictwo gwar wiejskich i słownictwo gwar miejskich. Zanim przejdziemy do szczegółowego omówienia terminów z tego zakresu — kilka uwag o ostatniej z wymienionych tu warstw. Termin *gwara miejska* zyskuje sobie powoli prawo obywatelstwa w polskiej literaturze fachowej. Jego stosunek do terminów *argot*, *slang* i *wiech* został m. in. sprecyzowany w nowym zarysie *Stylistyki polskiej*². Tu tylko jak najkrócej streścimy zamieszczone tam wywody. [*Argot* jest od terminu *gwara miejska* szerszy, oznacza bowiem także każdy język specjalny grupy zawodowej czy społecznej³. Toteż ze spotykanego tu i ówdzie określenia *argotyzm* na oznaczenie wyrazu lub związku wyrazowego gwary miejskiej należałoby chyba zrezygnować, choć nie mamy tu do dyspozycji żadnego jednowyrazowego terminu. *Slang* nie zastąpiłby terminu *gwara miejska*, ponieważ obok zbieżnego znaczenia „mowy nie-wykształconej ludności miast“ ma, podobnie jak *argot*, znaczenie „języka specjalnego“, a najczęściej oznacza, o czym już była mowa, „niższą« od potocznej warstwę ogólnego języka mówionego”. Przeciwnie terminowi *wiech* przemawia niewątpliwie silne poczucie warszawskości *wiechu*, na ogół rezerwują go więc językoznawcy (wbrew intencji jego twórcy) dla warszawskiej gwary miejskiej. Za uogólnieniem określenia *wiech* na wszyst-

² H. Kurkowska i S. Skorupka, *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa 1959, s. 99—100.

³ „W gruncie rzeczy [argot] — pisze J. Vendryes — jest to tylko inna nazwa języka specjalnego i dlatego jest tyle argots, ile jest wyspecjalizowanych grup [...]. Wszystkie grupy społeczne, wszystkie zawody mają swoje argot“ (*Język*, Warszawa 1956, s. 237).

kie gwary miejskie przemawiałoby to, że łatwo od niego urabiać derywaty (*wiechowcy* czy mniej zręczne: *wiechizm*), które by z pewnością się przydały.

W tradycyjnej terminologii leksykologicznej w związku ze słownictwem terytorialnych odmian polszczyzny pozostają trzy podstawowe terminy: *provincjonalizm*, *regionalizm* i *dialektyzm*.

Najdłuższą tradycję ma pierwszy z nich — *prowinjonalizm*, który spotykamy w literaturze XIX w., w o wiele szerszym jednak znaczeniu niż dziś. Mickiewicz pisze: „wielcy poeci starożytni i nowocześni używali i używają *provincjonalizmów*, to jest wyrazów i wyrażeń od ogólnie przyjętego książkowego stylu różniących się“ (*O krytykach i recenzentach warszawskich*). Dla autorów stylistyk z początku naszego stulecia *provincjonalizmem* jest każdy wyraz lokalny przeniesiony do literatury. W *Słowniku warszawskim* pod hasłem *provincjonalizm* znajdujemy objaśnienie: „wyraz albo wyrażenie właściwe tylko pewnej okolicy kraju, prowincji”. Podobnie pojmowali ten termin językoznawcy rosyjscy XIX w., dla których *provincjonalizmem* było to wszystko, czego nie używano w stolicy⁴. W wieku XX dopiero następuje zwężenie zakresu omawianego terminu w związku z precyzyjniejszym wyodrębnieniem geograficznych odmian językowych. W artykułach Nitscha i Danysza na temat odrębności dialektu kulturalnego Poznania, Krakowa i Warszawy (*Język Polski* II) obok określeń *wyrazy partykularyistyczne*, *lokalne* pojawia się *provincjonalizm* już w znaczeniu odrębności fonetycznych, morfologicznych i słownikowych w mowie ludzi wykształconych różnych dzielnic. Tę właśnie wartość semantyczną wiąże się z omawianym terminem dość powszechnie w pracach późniejszych. O niezupełnym jeszcze jego ustabilizowaniu świadczy używanie go np. przez Skwarczyńską w znaczeniu wyrazu należącego do „specyficznego słownictwa tzw. języków środowiskowych, specjalnych (zawodowo-technicznych), określonych regionalnie“⁵.

Obok *provincjonalizmu* występuje termin *regionalizm*; przez większość badaczy używany z nim wymiennie. Istnienie takich oboczników terminologicznych nie jest korzystne. Nasuwa się więc kwestia wyboru jednego z nich albo ich zróżnicowania. Za *provincjonalizmem* przemawia dłuższa tradycja, za *regionalizmem* brak skojarzeń wartościujących. A może właśnie (jak np. proponowali Gaertner i Doroszewski) należałoby takie skojarzenia wyzyskać i rozgraniczyć te terminy w ten sposób, że jako *provincjonalizmy* określałoby się regionalizmy oceniane pod kątem normy ujemnie.

Termin *dialektyzm* to na gruncie polskim nabytek dwudziestowieczny. Używany jest w literaturze fachowej powszechnie, ale definiowany rzadko ze względu na przejrzystość swej struktury, oczywisty związek z dialektem.

Por. W. Winogradow, *Język Puszkina*, Moskwa — Leningrad 1935, s. 390.

⁵ S. Skwarczyńska, *Wstęp do nauki o literaturze*, Warszawa 1954, t. II, s. 293.

Lecz pojmowanie terminu *dialekt* nie jest bynajmniej jednoznaczne. Tradycyjnie odnosi się on do geograficznej i ludowej (wiejskiej) odmiany języka, ale w nowszej literaturze spotykamy się dość często z określeniami *dialekt zawodowy*, *socjalny* itp. i w związku z tym, zwłaszcza w pracach literaturoznawczych, z włączaniem do dialektyzmów nie tylko „właściwych, to znaczy etnicznych dialektyzmów, ale także prowincjonalizmów, słownictwa grup społecznych, zawodowych, żargonów — ze względu na ich zbliżoną funkcję w utworze literackim”⁶. Najszerzej rozpowszechnionemu pojmowaniu *dialektyzmu leksykalnego* odpowiada definicja, określająca go jako „wyraz lub związek wyrazowy gwary wiejskiej”. Definicja ta pomija sprawę tła językowego, na którym te wyrazy i wyrażenia występują. Jeżeli dialektyzmem jest słowo gwarowe w swoim żywiole rodzimym — gwarze, to jak określić dialektyzmy przeniesione do języka ogólnego dla celów stylistycznych, wprowadzone do utworów literackich czy wreszcie uzupełniające luki w słownictwie ogólnym jako nazwy rzeczy, realiów wiejskich? Niektórzy badacze słusznie dodają tu do terminu podstawowego odpowiednie przydawki, a więc używają zestawień: *dialektyzm stylistyczny* i *dialektyzm rzeczowy*. Warto by może wśród dialektyzmów stylistycznych wyróżnić *dialektyzmy stylizacyjne* jako językowe (zwłaszcza leksykalne) elementy dialektyzacji utworów literackich.

Z dialektyzmami stylizacyjnymi wiąże się sprawa nowotworów opartych na podstawie gwarowej. Ich rodzajom i funkcjom w języku literatury wiele uwagi poświęcił Budzyk, nie wprowadzając jednak odrębnych terminów. Neologizmy stylizowane „na ludowo“, tworzone za pomocą gwarowych elementów słowotwórczych, występują raczej sporadycznie; można więc określać je opisowo, np. wyrażeniem: neologizm o kształcie dialektyzmu czy neologizm w funkcji dialektyzmu, zależnie od tego, czy się akcentuje formę wyrazu, czy jego funkcję w wypowiedzi. Jeśli opisywany materiał „domagałby się” jakiegoś na to zjawisko terminu, to mogłoby nim być wyrażenie *dialektyzm funkcjonalny* (por. niżej wzmiankę o terminie *archaizm funkcjonalny*).

Na zakończenie rozważań dotyczących słownictwa gwar miejskich, prowincjonalizmów, regionalizmów i dialektyzmów warto się zastanowić nad możliwością objęcia ich terminem nadrzędnym, „kopułowym”. Mogłoby nim być dość rozpowszechniony w literaturze naukowej obcej *lokalizm*.

Poza lokalizmami w leksyce środowiskowej wyróżnić możemy warstwę słownictwa środowisk związanych wspólnotą zawodu i warstwę słownictwa grup społecznych, które łączy inna więź niż zawodowa. Obie te warstwy silnie się wzajemnie przenikają, toteż często wyłania się potrzeba ogarnięcia

⁶ M. R. Mayenowa, *Poetyka opisowa*, Warszawa 1949, s. 104.

ich terminem wspólnym dla przeciwstawienia słownictwu terytorialnemu. Ponieważ sam przedmiot badawczy jest mało opracowany, nie dziwi różnorodność stosowanej tu terminologii. Tak np. Milewski posługuje się terminem *wyraży charakterystyczne* (w opozycji do wyrazów powszechnych), Mayenowa i inni mówią o *słownictwie środowiskowym* (używają więc tego wyrażenia w znaczeniu węższym od proponowanego przez nas). Klemensiewicz — o *słownictwie specjalnym*.

Ten ostatni termin — *słownictwo specjalne* — częściej bywa stosowany do terminologii, którą się posługują specjaliści w różnych dziedzinach nauki i techniki w pracach teoretycznych i praktyce zawodowej. Terminologia specjalna ogromną falą wpływa dziś do słownictwa ogólnego w związku ze wzrostem znaczenia nauki i techniki. W obrębie słownictwa środowiskowo-zawodowego pozostaje ta część terminologii, którą się posługują wyłącznie albo niemal wyłącznie specjaliści. W każdym środowisku zawodowym wytwarza się również słownictwo przeznaczone na codzienny użytek, powstające pod wpływem chęci szybkiego, oszczędnego w słowa porozumiewania się w toku wykonywanej pracy. Dla tej mówionej, potocznej warstwy słownictwa zawodowego proponujemy określenie profesjonalizmy, dość rozpowszechnione w literaturze fachowej, zwłaszcza radzieckiej. Naszkicowany tu podział leksyki zawodowej jest praktycznie realizowany w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją W. Doroszewskiego, gdzie terminologię specjalną opatruje się skrótem odpowiedniej specjalności, a profesjonalizmy kwalifikatorem *środowiskowe*.

Słownictwo środowiskowo-społeczne nie ma żadnej niemal terminologii szczegółowej, co się oczywiście wiąże z jego znikomym dotychczas opracowaniem. Wobec całkowitego niemal braku prac monograficznych trudno tu nawet o propozycję. Wisiałyby one w próżni i mogłyby się okazać nieprzydatne w praktyce.

Na zakończenie tej części rozważań — kilka słów o słownictwie języków tajnych. Termin *słownictwo żargonowe* (*żargonizmy*), którym się posługują szczególnie badacze obcy, ze względu na jego silne zabarwienie pejoratywne proponujemy ograniczyć wyłącznie do leksyki środowisk ocenianych ujemnie, a więc np. do słownictwa przestępców.

Innym oprócz przedstawionego rodzajem podziału słownictwa na warstwy wyodrębnione pod kątem rozpowszechnienia wyrazów jest jego klasyfikacja chronologiczna.

Przegląd polskich terminów wiążących się z chronologizacją słownictwa pozwala stwierdzić ich dużą stosunkowo różnorodność. Jest to jednak nie bogactwo, lecz nadmiar, wynikający z braku jednolitej tradycji terminologicznej, z istnienia wielu swoistych systemów nazw, tworzonych doraźnie przez różnych autorów. Także i terminy podstawowe — *archaizm* i *neologizm* — są mało precyzyjne wskutek swej wieloznaczności.

Ich „nieostrość“ wynika z kilku przyczyn, m. in. z braku obiektywnych, stałych kryteriów, na których podstawie można by dostatecznie ściśle wyodrębnić grupę zjawisk leksykalnych mieszczących się w pojęciach *archaizm* i *neologizm*, z użycia terminu *archaizm* poza językoznawstwem i teorią literatury w różnych dziedzinach wiedzy o sztuce, z rozbieżności „językoznawczej“ i „stylistycznej“ tradycji użycia obu terminów i wreszcie z krzyżowania się stanowiska poznawczego z normatywno-oceniającym (szczególnie w klasyfikacji neologizmów).

Ze względu na ograniczone rozmiary artykułu szczegółowiej przedstawimy tylko terminologię dotyczącą „starej“ warstwy słownictwa. Wyraz *archaizm* nawet w swym wyspecjalizowanym, językoznawczym znaczeniu nie jest wolny od dwuznaczności, ma bowiem dwie tradycje użycia. Według jednej z nich *archaizmem* jest każde stare zjawisko językowe, nietypowe dla współczesnego systemu języka. Tak należy rozumieć ten termin w tytule cyklu artykułów Nitscha, poświęconych pewnym zjawiskom gramatycznym: *Archaizmy i nowotwory języka potocznego*⁷. W innych natomiast publikacjach termin ten występuje w znaczeniu węższym, leksykologicznym; takie jego stosowanie jest zwłaszcza charakterystyczne dla prac teoretycznoliterackich, w których archaizmy są omawiane w rozdziałach poświęconych stylistycznemu wyzyskaniu środków leksykalnych. Większość autorów, aby uniknąć nieporozumień, używa terminów złożonych: *archaizm słownikowy*, *leksykalny* czy *wyrazowy*.

Przejdźmy z kolei do kryteriów, które są stosowane w celu stwierdzenia archaiczności wyrazu. Niektórzy autorzy posługują się kryterium chronologicznym, ustalając pewną granicę czasową i kwalifikując słowa wcześniej używane jako archaizmy. „Do archaizmów — pisze Klemensiewicz — zaliczam wyrazy, których użycie znają ubiegłe epoki rozwojowe języka polskiego po schyłek XVIII w.“⁸. Trudno jednak o jakąś uniwersalną cezurę chronologiczną, zawsze będzie ona miała wartość względną, tj. ustaloną każdorazowo w stosunku do jakiegoś stanu językowego uznanego za współczesny.

Operowano także innymi kryteriami. Galle np. pisze: „Archaizmami zwiemy takie wyrazy, które [...] obecnie [...] nie są już zrozumiałe“⁹. Kryterium to jest jednak zawodne, gdyż wiele archaizmów należy do biernego zasobu leksykalnego; są to więc często wyrazy zrozumiałe, choć nie używane.

Ogólnie przyjętym sprawdzianem archaiczności wyrazu jest fakt przerwania ciągłości jego użycia. „Archaizm leksykalny — pisze np. Skwar-

⁷ Język Polski I.

⁸ Z. Klemensiewicz, *O niektórych osobliwościach języka Wyspiańskiego*, Język Polski XII, s. 54.

⁹ H. Galle, *Stylistyka i teoria literatury*, Warszawa 1917, s. 40.

czyńska — jest z punktu widzenia językowego słowem wycofanym ze współczesnego obiegu językowego¹⁰.

Czy jednak termin *archaizm* należy stosować do wszystkich nie używanych wyrazów starych? Nie będzie sprzeczna z polską tradycją terminologiczną propozycja, aby nazwę *archaizm* zarezerwować tylko dla wyrazów, które znikły z języka zastąpione bardziej współczesnym odpowiednikiem znaczeniowym. Trzeba wobec tego ustalić, jak należy traktować grupę słów nie używanych, zanikłych wraz z rzeczą czy pojęciem, do których się odnosiły. Skwarczyńska odmawia takim słowom prawa do miana archaizmów¹¹. Inni natomiast autorzy (np. Gaertner¹², Doroszewski¹³) używają terminu *archaizmy rzeczowe*. Wydaje się, że można by dokonać wyboru między dwiema możliwościami: upowszechnieniem terminu *archaizm rzeczowy*, przyjętego w pewnych polskich środowiskach językoznawczych, lub nazwy *historyzm*, która ma tradycje międzynarodowe, jest stosowana np. w językoznawstwie radzieckim i niemieckim. Rozróżnienie *archaizmu* i *historyzmu* ważne jest dla leksykografii; większość słowników kwalifikator *dawne* rezerwuje tylko dla pierwszego z nich.

Z kolei do wyrazów współcześnie używanych, wartościowanych jednak jako „stare“, zaliczymy składniki stałych połączeń frazeologicznych, nie występujące poza nimi, niezdolne do tworzenia związków luźnych (np. *zbić z pantafelku*), i wyrazy o bardzo ograniczonym zakresie funkcjonowania, np. niektóre elementy słownictwa kultowego, urzędowego itp. (w formułach prawnych lub w tekstach modlitw).¹⁴ Grupa wyrazów starych, tradycyjnie używanych, jest niejednakowo traktowana przez różnych autorów. W *Stylistyce polskiej* Kurkowskiej i Skorupki zaliczono ją do archaizmów¹⁴, natomiast Szober w *Życiu wyrazów* odróżnia archaizmy, czyli wyrazy stare, „odświeżone przez świadomą wolę pisarzy“, od *przeżytków leksykalnych*, przechowywanych przez pewne wyrażenia i zwroty¹⁵. *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*¹⁶ operuje terminem *konserwatywizm*. Wydaje się, że byłoby celowe wyodrębnienie za pomocą osobnego terminu tej grupy wyrazów również i w leksykologii polskiej. Być może do tej funkcji stosowny byłby termin *tradycjonalizm* lub Szoberowski *przeżytek*.

Operując kryterium ciągłości użycia wyrazu, musimy wydzielić

¹⁰ S. Skwarczyńska, *op. cit.*, s. 289.

¹¹ Ibidem, s. 189.

¹² H. Gaertner, *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, Lwów — Warszawa 1938, s. 120.

¹³ W. Doroszewski, *Z zagadnień leksykografii polskiej*, Warszawa 1954, s. 74.

¹⁴ H. Kurkowska i S. Skorupka, *op. cit.*, s. 69.

¹⁵ S. Szober, *Życie wyrazów*, Kraków 1929, s. 17 i n.

¹⁶ *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, Berlin 1925, s. 89.

jeszcze jeden typ wyrazów: słowa nie używane przez młode i średnie pokolenie użytkowników pewnego języka, ale nadal należące do czynnego zasobu leksykalnego ludzi starszego pokolenia. W polskiej terminologii na ogół nie wyodrębniano tej kategorii wyrazów, dokonuje się natomiast tego wyróżnienia w praktyce słownikowej, opatrując wyrazy tego rodzaju kwalifikatorem *przestarzałe*. Jest to niewątpliwie celowe, trudno bowiem na jednej płaszczyźnie stawiać np. wyrazy *śmiara* i *kajet* czy *subiekcja*.

Zajmijmy się z kolei kwestią różnic między tradycją użycia terminu *archaizm* w literaturze językoznawczej i w publikacjach stylistycznych. Dla językoznawcy podstawowym sprawdzianem przynależności wyrazu do warstwy archaizmów będzie fakt, że przestał on być używany w języku ogólnym. Za archaizmy więc w sensie językoznawczym można uznać np. stare wyrazy zachowane w gwarach lub na peryferiach polskiego obszaru językowego. W stylistyce natomiast zasadnicze znaczenie ma inne kryterium: istnienie w języku odpowiedników znaczeniowych „starego” wyrazu, należących do słownictwa ogólnie używanego, neutralnego, umożliwia to bowiem owemu wyrazowi „staremu” pełnienie różnorodnych funkcji stylistycznych. Archaizmami więc w rozumieniu „stylistycznym” są wyrazy celowo wskrzeszone. Próba usunięcia dwuznaczności, wynikającej ze współistnienia językoznawczej i stylistycznej wartości znaczeniowej terminu *archaizm*, jest tworzenie terminów wtórnych, odnoszących się do archaizmów o funkcjach stylistycznych. Najczęściej stosowany termin — *archaizm literacki* — jest mało precyzyjny ze względu na swą wieloznaczność. Wprawdzie używa się go zwykle w znaczeniu ‘wyraz dawny występujący w dziele literackim’, ale np. Z. Klemensiewicz pisze: „Nieraz dzisiejszy dialektyzm zgadza się z literackim archaizmem [...]. Ten sam wyraz w ustach chłopca z *Wesela* trzeba uznać za dialektyzm, ale w ustach Stańczyka — za archaizm”¹⁷. Tu *archaizm literacki* — to ‘wyraz dawny języka literackiego’. W innym jeszcze znaczeniu termin ten występuje u Nitscha: „O wiele mniej ważna jest sprawa literackich archaizmów Mickiewicza. Wielekroć się podnosi [...] wielki wpływ zwłaszcza Kochanowskich i Trembeckiego”¹⁸. A więc tym razem *archaizm* — to ‘wyraz dawny, utrwalaony w tradycji literackiej’. O wiele stosowniejszy od przytoczonego terminu byłby ostatnio popularyzujący się *archaizm stylistyczny*.

Z kolei trzeba wspomnieć o próbach dalszego zróżnicowania w obrębie kategorii archaizmów stylistycznych. Gaertner operuje terminem *archaizmy charakterystyczne*, tj. służące do charakterystyki środowiska lub postaci historycznych¹⁹. Z. Stieber wyróżnia *archaizmy tradycyjne*,

¹⁷ Z. Klemensiewicz, *O niektórych osobliwościach języka Wyspiańskiego*, Język Polski XII, s. 54.

¹⁸ K. Nitsch, *Z zagadnień języka Mickiewicza*, Język Polski XIX, s. 138.

¹⁹ H. Gaertner, *op. cit.*, s. 121.

tj. „przekazane nie przerwana tradycją literacką“, występujące np. jako składniki stylu podniosłego, i *archaizmy intencjonalne*, użyte w tekstach „świadomie i umyślnie archaizujących“²⁰. Przydatność takiego rozgraniczenia zdaje się nie ulegać wątpliwości, można by zgłosić jedynie pewne zastrzeżenia co do formy samych terminów. Dyskusyjny wydaje się zwłaszcza termin *archaizmy intencjonalne*, bo przecież i archaizmy grupy im przeciwstawianej są używane z określoną intencją; z drugiej strony można by mówić o tradycyjności użycia, np. w powieściach historycznych, pewnych archaizmów zaliczonych do grupy „intencjonalnych“. Do wyodrębnienia kategorii archaizmów, których zadaniem jest stwarzanie w dziele literackim „atmosfery dawności“, przydatny byłby termin *archaizmy stylizacyjne*. *Archaizm stylistyczny* byłby więc terminem nadrzędnym, odnoszącym się do wszystkich starych elementów leksykalnych, pełniących jakąkolwiek funkcję stylistyczną (np. występujących w funkcji wyrazów poetyckich), termin zaś *archaizm stylizacyjny* można by zarezerwować dla tej grupy archaizmów stylistycznych, których funkcją jest odtwarzanie języka minionych epok.

Wspomnijmy jeszcze o wyrazach pełniących funkcję archaizmów, w istocie zaś będących tworam i sztucznymi lub przynajmniej anachronicznymi w stosunku do epoki, którą rzekomo reprezentują. Terminy odnoszące się do tego typu wyrazów mają zabarwienie ujemnie wartościujące, nie zawsze pożądane (*anachronizm*, *pseudoarchaizm*), albo też są niezręczne strukturalnie, kilkuczłonowe (dialektyzm, neologizm o kształcie archaizmu albo w funkcji archaizmu). Dlatego warto tu przypomnieć o udanej, naszym zdaniem, próbie znalezienia ogólnej nazwy dla wszystkich takich „pozorowanych“ archaizmów, o terminie *archaizm funkcjonalny* użytym w pracy Cieślakowej, Misza i Skubalanki²¹.

Przechodzimy do końcowej części naszych rozważań, odnoszącej się do elementów obcych w słownictwie. Zaczniemy od terminu nadrzędnego, który by obejmował wszystkie elementy obce w języku. W starszej literaturze naukowej polskiej terminem takim był *barbaryzm* ogarniający swoim zakresem terminy szczegółowe, takie jak *germanizm*, *latynizm* itp. Jednak nawet u tych samych autorów *barbaryzm* oznacza również zwykle mało przyswojony element obcy, oceniany pod kątem poprawności językowej negatywnie. Wreszcie w rozumieniu literaturoznawców *barbaryzm* jest stylistycznym odpowiednikiem zapożyczenia językowego, słowem obcym pełniącym funkcję stylistyczną w utworze literackim. Już z tego

²⁰ Z. Stieber, *Kilka uwag o archaizmie językowym w polskiej literaturze pięknej*, Zagadnienia Literackie, 1946, s. 89.

²¹ Cieślakowa, Misz, Skubalanka, *Praca Mickiewicza nad językiem „Pana Tadeusza“ na podstawie autografów*, Materiały dyskusyjne Sesji Mickiewiczowskiej, Warszawa 1955, s. 71.

pobieżnego przeglądu widać, jak dalece nieprecyzyjny jest omawiany termin. Toteż w nowszych pracach językoznawczych występuje on już rzadko.

Bardziej godne upowszechnienia jest obejmowanie całości elementów obcych terminami *pożyczka* czy *zapożyczenie* odnoszonymi zasadniczo do przejmowanych wyrazów. W szerokim rozumieniu (tzn. dla określenia każdego elementu zapożyczonego) spotykamy termin *pożyczka* np. u Otrębskiego i Trypućki, a *zapożyczenie* u Szobera. Warto wspomnieć, że również i w pracach obcych odpowiedniki naszego terminu *zapożyczenie* występują jako terminy nadrzędne (np. w słowniku terminów językoznawczych Marouzeau czy w *Etymologii* Pisaniego).

Jakkolwiek wszelka wieloznaczność terminów nie jest wygodna, warto jednak utrzymać, zgodnie z polską tradycją w tym zakresie, używanie terminu *zapożyczenie* zarówno w węższym znaczeniu zapożyczenia leksykalnego, jak i w szerszym każdego elementu obcego, przy czym *zapożyczenia* w tym znaczeniu szerszym dzieliłyby się na *zapożyczenia leksykalne* i kalki. Termin *zapożyczenie* pojawia się stosunkowo późno. *Słownik warszawski* zarejestrował tylko czynnościowe znaczenie tego wyrazu. Dłuższą tradycję ma *pożyczka*. Oba te terminy są do dziś stosowane wymiennie, domaganie się jednak eliminacji jednego z nich byłoby chyba niepotrzebnym pedantyzmem. Termin *zapożyczenie* wydaje się dogodniejszy, ponieważ ma oparcie w czasowniku *zapożyczać* oraz rzeczowniku *zapożyczanie*, oznaczającym tylko czynność.

Obok terminów *zapożyczenie* i *pożyczka* w obiegu jest cały szereg połączeń opisowych (np. wyrazy obce, cudzoziemskie, pochodzenia obcego, zapożyczone, przejęte itp.). Przeważnie nie kryją się za tą różnorodnością określeń sprecyzowane różnice semantyczne.

Z prac językoznawców radzieckich (np. Bułachowskiego) przeniknęły do naszej literatury fachowej terminy *zapożyczenia właściwe* i *sztuczne*: *właściwe* — to wyrazy przeniesione na grunt danego języka z obcego zasobu leksykalnego, *sztuczne* — to wyrazy utworzone w danym języku ze składników wyrazowych obcych (np. *biologia*), przy czym w zapożyczeniach sztucznych wyzyskujemy najczęściej języki martwe, ich budulcem są niemal wyłącznie elementy greckie i łacińskie; tworzy się je przede wszystkim na potrzeby nauki.

Z zapożyczeniami sztucznymi wiąże się sprawa tzw. *internacjonalizmów*, tj. wyrazów występujących (oczywiście z odpowiednimi modyfikacjami fonetycznymi i często morfologicznymi) w wielu językach świata. Brückner nazywa tego typu wyrazy *kosmopolitycznymi*²², niekiedy używane jest też określenie *wyrazy międzynarodowe*. Warto wspomnieć

²² A. Brückner, *Wpływy języków obcych*, w pracy zbiorowej: *Język polski i jego historia*, Encyklopedia Polska AU, t. II, s. 114.

także o próbie wprowadzenia terminu *europaizm*, którym się przez pewien czas posługiwała redakcja nowo opracowywanego *Słownika języka polskiego*. *Internacjonalizm* jest, mimo pewnych braków, trafniejszy, gdyż współczesna kultura i cywilizacja, która rodzi tego rodzaju wyrazy międzynarodowe, nie ogranicza się tylko do Europy.

Przy omawianiu sprawy rozprzestrzeniania się zapożyczeń na większych obszarach należy jeszcze uwzględnić fakt istnienia paralelnych zapożyczeń w wielu językach bliskich sobie genetycznie czy terytorialnie. W takich wypadkach stosuje się w językoznawstwie polskim termin *zapożyczenie ogólnostowiańskie*, *ogólnobałkańskie* itp. Możemy oczywiście mówić także o *zapożyczeniach ogólnojęzykowych* i takich, które występują w pewnych tylko regionach danego obszaru językowego, a więc *lokalnych*.

Przechodzimy obecnie do terminologii związanej z podziałem zapożyczeń ze względu na stopień ich przyswojenia w języku zapożyczającym. U podstawy rozróżnień dokonywanych przez badaczy polskich leży niemieckie rozróżnienie *Lehnwörter* i *Fremdwörter*. Terminy te były jednak różnie tłumaczone. Brückner tłumaczy *Fremdwort* jako „wyraz cudzy nie przyswojony“, Korbut jako „wyraz obcy w ścisłym znaczeniu albo cudzoziemski“. Terminowi *Lehnwort* odpowiada u Brücknera określenie „wyraz obcy przyswojony“, a u Korbuta — „wyraz przyswojony, unarodowiony, czyli spolszczony“, przy czym bardzo ogólnikowo formułowane są kryteria podziału na wymienione grupy²³. Wyrazy obce jaskrawo odbijające na tle wypowiedzi polskiej, „zacytowane“ w niej (np. „postąpił nie *fair*“), określano terminami *wtręt językowy*, *intruz językowy* (tej metafory używa np. Brückner) oraz *cytat* (W. Doroszewski w *Języku polskim w Stanach Zjednoczonych*)²⁴.

Terminologię z tego zakresu można by uporządkować następująco:

I. Termin *wtręt* stosować do wyrazów nie przyswojonych, które właściwie nie weszły do zasobu leksykalnego polszczyzny, zachowują obcą jej fonetykę i nieodmienność (np. *whisky*, *à propos*).

II. Terminem *zapożyczenie niezupełnie przyswojone* określać:

1. Zapożyczenia, które niezupełnie weszły w system gramatyczny języka, a więc nie podlegają fleksji (np. *kakadu*), zachowują obce polszczyźnie dźwięki (np. *sinus*) albo też nie bywają podstawą do tworzenia nowych wyrazów.

2. Zapożyczenia, które wprawdzie weszły w system gramatyczny języka, ale nie mają szans całkowitego wchłonięcia przez jego leksykę, bo odnoszą się do realiów obcych (np. *Reichstag*, *sowochoz*, *derwisz*). Ten typ zapożyczeń, symetrycznie do odpowiedniej terminologii innych warstw

²³ A. Brückner, *op. cit.*, s. 101; G. Korbut, *Wyrazy niemieckie w języku polskim*, Prace Filologiczne, t. IV, s. 376—379.

²⁴ W. Doroszewski, *Język polski w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 1938, s. 70.

słownikowych, bywa nazwany *zapożyczeniami rzeczowymi*, co jednak często może być mylące.

III. Do trzeciej wreszcie grupy zaliczyć *zapożyczenia przyswojone*, tj. włączone w system gramatyczny i wchłonięte przez słownictwo danego języka (np. *kino, dach, cukier*).

Zapożyczenia można także klasyfikować ze względu na drogę i sposób zapożyczenia. Nie występują tu większe różnice w stosowaniu terminów. Wyróżnia się *zapożyczenia bezpośrednie* z jakiegoś języka i *pośrednie*, w których pośredniczy trzeci język, *zapożyczenia fonetyczne* albo *sluchowe* i *graficzne* albo *wzrokowe*.

Trudności następcza znowu terminologia związana z pochodzeniem zapożyczenia. Obok całego szeregu określeń opisowych językoznawcy polscy używają terminów z sufiksem *-izm*, których podstawa słotwórcza wskazuje na język stanowiący źródło zapożyczenia, a więc terminów *germanizm, rusycyzm, latynizm, lituanizm* itp. *Słownik wyrazów obcych* pod redakcją Rysiewicza definiuje te „*izmy*“ w sposób następujący, np. *germanizm* 'zwrot, wyrażenie lub wyraz właściwy językowi niemieckiemu, przeniesiony do innego języka', *Słownik warszawski* 'barbaryzm germańskiego, niemieckiego pochodzenia'. Komarnicki pisze, że w każdym języku napotykamy jemu tylko właściwe zestawienia wyrazów, nie dające się przetłumaczyć dosłownie na język obcy. Takie zwroty właściwe tylko językowi polskiemu nazywamy *polonizmami*²⁵. Niezupełnie wiadomo, co należy rozumieć przez „zwrot właściwy językowi obcemu“, czy sam fakt przynależności do niego, czy też to, że jest on indywidualną osobliwością tego języka. W literaturze zagranicznej terminy z sufiksem *-izm* odnoszą się do *idiomatyzmów*, tj. form czy zwrotów charakterystycznych dla określonej grupy mówiących, nie mających dokładnych odpowiedników w języku jakiegś innej grupy (Marouzeau w *słowniku językoznawczym*). Tradycja użycia omawianych terminów w językoznawstwie polskim jest dwojaka. Niektórzy badacze posługują się nimi jako obiektywnymi, nie wartościującymi synonimami odpowiednich zapożyczeń (np. Gaertner)²⁶. W innych pracach terminy na *-izm* zawierają wyraźną negatywną ocenę poprawnościową, przy czym chodzi tu raczej o kalki składniowe czy frazeologiczne niż o poszczególne wyrazy. Omawiane terminy trudno by było uwolnić od skojarzeń oceniających, toteż właściwym terenem ich występowania staną się z czasem zapewne tylko wypowiedzi ustosunkowujące elementy obce do językowej normy.

Pozostawałaby jeszcze sprawa nazwania wyrazów utworzonych na gruncie polskim, ale od podstawy słotwórczej zapożyczonej. Na konieczność wyodrębnienia wyrazów pochodnych od zapożyczeń wskazywał

²⁵ L. Komarnicki, *Stylistyka polska*, Warszawa 1922, s. 20.

²⁶ H. Gaertner, *op. cit.*, s. 124.

już Korbut. Nie doczekały się one jednak osobnego terminu. Warto byłoby, jak sądzimy, uwypuklić zawarty w nich element obcości, nazywając je np. *derywatami pochodzenia obcego*.

Przejdźmy z kolei do omawiania tzw. *hybryd*. Od zapożyczeń wyrazowych sensu stricto różnią się one tym, że stanowią kombinację elementów swojskich i obcych. „Półpolskimi, mieszanymi“ nazywa je Brückner, dając przykład *barwełna* z *Baumwolle*²⁷, wspomina o nich Korbut, omawiając wyrazy złożone typu *pióropusz* (*Federbusch*)²⁸. Termin *hybrydy* na gruncie polskim rzadki, dość powszechnie występuje w terminologii zachodnioeuropejskiej. Szober stosuje dla określenia tego typu wyrazów termin *zapożyczenia słowotwórcze*, gdyż — jak pisze — „utworzone są na gruncie polskim i zbudowane tylko częściowo z obcych składników słowotwórczych, bądź rdzeni, bądź cząstek przyrostkowych“²⁹. Termin Szobera jest mylący, gdyż może sugerować, że chodzi o zapożyczenie samej struktury słowotwórczej, nie zaś obcych morfemów.

Pokrewną *hybrydzie* treść znaczeniową może mieć termin *makaronizm*. *Słownik wyrazów obcych* pod redakcją Rysiewicza definiuje makaronizmy jako „elementy językowe obce: słowa, końcówki fleksyjne itp., wprowadzone do języka ojczystego”. Podobne definicje znajdziemy i w innych pracach. Mamy tu do czynienia z terminem raczej stylistyczno-literackim niż językoznawczym. Dla językoznawcy nie przyswojony wyraz obcy użyty na tle wypowiedzi polskiej będzie raczej *wtrętem*. Określeniem *makaronizm* natomiast posłużymy się niewątpliwie w odniesieniu do żartobliwego przyczepiania do wyrazów swojskich końcówek obcych czy użycia zwrotu obcojęzycznego w kontekście rodzimym z jakąś intencją stylistyczną czy stylizacyjną³⁰. *Makaronizm* byłby więc obcym wtrętem stylistycznym albo stylizacyjnym.

Przechodzimy do ostatniego działu naszego tematu, do *kalek*. O zjawisku kalkowania często jest mowa w pracach językoznawczych, ale badacze rzadko tu używają wyspecjalizowanych semantycznie terminów, stosując raczej określenia opisowe w rodzaju „niewolniczy, literalny przekład, dosłowne tłumaczenie“ itp. Próby klasyfikacji kalek są w językoznawstwie polskim wcześniejsze niż sam termin *kalka*. Tak np. Szober wyróżnia *zapożyczenia etymologiczne*, „których tworzywem są rodzime cząstki słowotwórcze, ale dobrane i połączone według wzoru obcego“, oraz *semantyczne*, polegające na tym, że „drugie znaczenie realne wyrazu rozwinęło się pod wpływem odpowiadającego mu wyrazu obcego“³¹.

²⁷ A. Brückner, *op. cit.*, s. 101.

²⁸ G. Korbut, *op. cit.*, s. 385.

²⁹ S. Szober, *op. cit.*, s. 27.

³⁰ Por. H. Gaertner, *op. cit.*, s. 124.

³¹ S. Szober, *op. cit.*, s. 27.

Termin *kalka* jest używany zarówno w znaczeniu szerszym, jak i węższym (tj. w znaczeniu kalki wyrazowej), ale definicje precyzujące ten termin dotyczą przeważnie tylko znaczenia węższego. Posługując się wyrazem *kalka* jako terminem nadrzędnym należy poszczególne typy kalek wyodrębnić przy pomocy odpowiednich przydawek. W ten sposób otrzymalibyśmy następujący układ terminów:

1. *Kalki wyrazowe* i *kalki frazeologiczne*, które polegają na zapożyczeniu obcego znaczenia i struktury, wypełnionej jednak elementami swojskimi (np. *światopogląd* i *tu leży pies pogrzebany*);

2. *Kalki składniowe*, polegające na zapożyczeniu obcych struktur składniowych, i wreszcie

3. *Kalki semantyczne*, w których elementem zapożyczonym jest znaczenie (np. znaczenie czasownika *pokrywać się* 'zgadzać się z czym' pod wpływem wartości semantycznej niem. *sich decken*). Choć może w tym wypadku lepiej zrezygnować z symetrii terminów i opowiedzieć się za Szoberowskim *zapożyczeniem semantycznym*.

Artykuł niniejszy stanowi tylko fragment prac naszego zespołu nad terminologią leksykologiczną, które zamierzamy kontynuować.

Kształtowanie się funkcji znaczeniowych sufiksu *-ina*

Celem tego artykułu jest ukazanie zróżnicowania współczesnych funkcji sufiksu *-ina* na tle stanu prasłowiańskiego i staro-cerkiewno-słowiańskiego; chodzi mi o prześledzenie, bardzo skrótowe, rozwoju poszczególnych funkcji i wyprowadzenie ich z funkcji pierwotnych, sprowadzenie wielu współcześnie zaświadczonych funkcji do kilku podstawowych. Fakty, które opiszę, naświetlą, być może, zagadnienie ogólne i podstawowe dla słowotwórstwa, mianowicie problem mechanizmu wykształcania się funkcji znaczeniowej sufiksów.

Na wstępie trzeba wyjaśnić wzajemny stosunek sufiksów ps. *-inъ* i *-ina*. Sufiksy te funkcjonujące odrębnie w prasłowiańszczyźnie schodzą się w praindoeuropejskim. Brugmann¹ traktuje je łącznie jako funkcjonalnie bliski, choć formalnie różny obocznik sufiksu *-inъ||-ina* oraz *-einđ-* i *-oinđ-*. Tworzy on, jego zdaniem, adiectiva na *-inъ* od rzeczowników (*zvěrinъ, golōbinъ*), substantywizowane formy liczby poj., np. *boljarinъ, židovinъ*, i substantywizowane feminina, np. *zvěrina, vlščina*, a także augmentativa: *glavina, změjina*².

Meillet³ opisując stan prasłowiański rozdziela te sufiksy nie ustalając ich wzajemnych stosunków. Mówi on jedynie o genezie sufiksu przymiotnikowego *-inъ*, który, jego zdaniem, powstał z *-inъ* przez absorpcję końcowego elementu tematów na *-i-*, np. *zvěrinъ, tatинъ*, a potem *vojevodinъ*. Na temat pochodzenia sufiksu syngulatywnego *-inъ* w formach *boljarinъ, čeljadinъ* Meillet nie wypowiada się.

¹ K. Brugmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Strassburg 1906, t. II, s. 273.

² Ibidem, s. 279: „Adiectiva auf *-inъ* zu Substantiva, z. B. *zvěrinъ, golōbinъ, tatинъ, vojevodinъ, materinъ*; substantivierter Singular und, Dual, z. B. *boljarinъ* (pl. *boljare*), *židovinъ* (*židove*), ebenso *čeljadinъ, ljudinъ, gospodinъ*; substantiviertes Feminina, z. B. *zvěrina, babrovina, vlščina, ovščina*; amplifikatives *-ina*, z. B. *glavina, změjina*“.

³ A. Meillet, *Le slave commun*, Paris 1924, s. 314.

Poglądy na genezę sufiksu syngulatywnego *-in*

Możliwe tu są dwie hipotezy: 1. albo, jak chce Brugmann, sufiks ten kontynuuje w nowej funkcji sufiks posesywny, zaświadczony w *vojvodin*, 2. albo też, co nasuwa fakt występowania tego elementu tylko w liczbie pojedynczej, sufiks ten jest genetycznie liczebnikiem *in*, zaświadczone w licznych złożeniach (*inorog*, *inoćed*, a przede wszystkim w liczebniku *jedin*). Za pierwszą hipotezą wypowiedzieli się za Brugmannem Vondrák i Miklosich⁴, a za drugą Jagić⁵ i gramatycy polscy: J. Łoś⁶ i autorzy *Gramatyki historycznej* z 1955 r.⁷ Zwolennicy hipotezy drugiej formułują swoje przypuszczenie bardzo ostrożnie, uważając je za domysł uzasadniony przez to, że element ten nie występuje w liczbie mnogiej.

Istotnie regularność w tym zakresie jest uderzająca, tłumaczy się chyba jednak bardziej naciskiem określonego typu morfologicznego (oboczność: *-anie* : *-anin*) aniżeli semantyką samego elementu *-in* zupełnie dziś niezrozumiałego, który zresztą w formacjach poza typem oboczności *-anie* : *-anin* występuje także wtórnie w liczbie mnogiej: *Rusini*, *Litwini*. Wydaje się także, nie przesadzając oczywiście sprawy, że sam fakt występowania tego elementu tylko w liczbie pojedynczej może być wyjaśniony bez odwoływania się do liczebnika *in*. Tłumaczy się on prosto inaczej: ponieważ podstawą słowotwórczą dla tych formacji były formy l. mn. albo collectivum (*židove*, *pogani*, *voji*, *ljudi*, *čeljad* z suf. kolektywnym *-jad* — żywym do dziś w języku serbskim: *tělad*, *prasad*, *drěbjad* — późniejsze *Litwa* z suf. kolektywnym *-wa*, zaświadczone w ukr. *kinva*, *Ljachva*, ros. *Tatarva*), nie dziwnego więc, że wykładnik ten, genetycznie

⁴ W. Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik*, Göttingen 1924, t. I, s. 541: „Mit *in* 'unus' hat es nicht zu schaffen“; F. Miklosich (*Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*, Heidelberg 1926) wypowiada się podobnie.

⁵ W recenzji pracy K. Brugmanna (*Archiv für slavische Philologie*, 31, s. 228). Jagić stawia sprawę ostrożnie; nie twierdzi, że taka jest geneza sufiksu, ale uważa to za możliwe wtórne skojarzenie. Omawiając posesywny sufiks przymiotnikowy w formach typu *materin*, stwierdza: „Hierher gehört wohl auch das Suffix der Singularität *-in* bei den Ausdrücken des Standes oder Völkerbezeichnung: *boljarin*, *čeljadin*, *jevrein*, *grčoin* (...). Da dieses Suffix nur im Singular an diesen Wörtern haftet und gewiss die Plurale ohne *-in* die ursprünglichere sind, so finde ich die Vermutung, dass das Suffix *-in* im gegebenen Falle, wenn nicht vielleicht seinem Ursprunge nach, doch sehr früh seiner Bedeutung nach mit dem Numerales *in* 'unus', identifiziert wurde (...)“.

⁶ J. Łoś, *Gramatyka polska*, Lwów 1925, cz. 2, s. 40: „Niestalość tego *in* oraz jego brak w przypadkach l. mn. budzi przypuszczenie, czy nie mamy tu złoża dawnych rzeczowników na *-an* z liczebnikiem *in* 'unus', zachowanym w *jedin*“.

⁷ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955, s. 202—203: „Z reguły wygłosowe *in* nie występuje w formach l. mn. (por. scs. *graždane*), co uzasadnia domysł, że owo *in* to dawny liczebnik 'jeden'“.

sufiks posesywny, znaczący: 'należący do Żydów, wojów, czeladzi i Litwy'⁸, występował pierwotnie tylko w singularis i miał znaczenie 'jeden ze zbioru, należący do zbioru'; wtórnie stał się on nawet znamieniem pojedynczości, osobowości i występował nie tylko w derywatach od collectivum czy pluralis. Szerzy się on inercyjnie w formacjach, w których chodzi o podkreślenie osobowości i pojedynczości.

Funckje sufiksu *-ina*

Przechodzę obecnie do centralnego zagadnienia tego artykułu. Chcę pokazać, jak współczesne zróżnicowanie funkcjonalne suf. *-ina* wywodzi się ze stanu prasłowiańskiego.

Rozpatrując funckje współczesne tego sufiksu i próbując sprowadzić je do prasłowiańskiego punktu wyjścia, abstrahuję od zagadnienia historycznego, które stanowi przedmiot rozważań indoeuropeistów (Brugmann, Vondrák), mianowicie czy ps. suf. *-ina* jest genetycznie jednym sufiksem, czy też zlało się w nim kilka sufiksów ie. Na przykład Vondrák przyjmuje dwa punkty wyjścia: 1. *i* w sufiksie *-ina* wywodzi się z *i* i odpowiada lit. sufiksowi *-ýnas, -yne*, który ma znaczenie kolektywne; sufiks ten kontynuuja w słowiańszczyźnie *collectiva*; 2. *i* pochodzi z dyftongu *ei*, tak w scs. *udavljénina*⁹. Wydaje się jednak, że dla słowiańszczyzny jest to sprawa obojętna, ponieważ poza *collectivami*, które, jak wykaże, można wywieść także z abstraktów, nie obserwuje się wyraźnego zróżnicowania funckji zależnie od genezy sufiksu.

Sufiks *-ina* jest współcześnie bardzo produktywny w językach słowiańskich i występuje w wielu różnorodnych, a nawet czasem przeciwnych sobie funckjach. Wymienię funckje podstawowe w języku polskim (za Gaertnerem¹⁰ i Łosiem¹¹) uzupełniając je innymi wyodrębniającymi się funckjami w innych językach słowiańskich (na podstawie gramatyk). Sufiks ten tworzy:

1. *Collectiva*, np. pol. *zwierzyna, drużyna, świerczyna, dębina, grabina*. W tych ostatnich przykładach występuje także znaczenie materiału od nazw drzew; znaczenie to Gaertner wyodrębnia jako drugie podstawowe:

2. Nazwy materiałowe: gatunki drzewa: *jedlina, dębina* i gatunki mięsa: *baranina, wieprzowina*.

⁸ Zauważmy, że łac. nazwy mieszkańców na *-inus* są także genetycznie przymiotnikami. Ta jest tylko różnica, że w łacinie czy francuskim funkcjonują równocześnie oboczne przymiotniki, podczas gdy w językach słowiańskich przymiotników z suf. *-in* od nazw miejscowych nie ma.

⁹ W. Vondrák, *op. cit.*, s. 543—544.

¹⁰ H. Gaertner, *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, Lwów 1934, cz. 3, s. 269—270.

¹¹ J. Łoś, *op. cit.*, s. 34 i n.

3. Deminutiva z odcieniem politowania: *dziecina, chłopczyna, psina*.
4. Odprzymiotnikowe nazwy charakterystyczne i abstracta: *chudzina, nowina*.
5. Nazwy żeńskie od męskich na *-a*: *wojewodzina, starościna*.
6. Nazwy czynności oznaczające, w sformułowaniu Gaertnera, „czynności bezładne, bezcelowe, długotrwałe od rzeczowników na *-nie*“, np. *dlubanina, krzątania, żebrania*.
7. Nazwy wytworów czynności (od n. actionis na *-nie* albo imiesłów): *tkanina, siekanina, mieszanina*.

8. Nomina actionis w l. mn. *-iny*, typu: *urodziny, oględziny, zaręczyny*, ros. *smotriiny*; obok tych nazw tworzą się bliskie im formalnie, ale odrębne znaczeniowo nazwy wytworów czynności: *strużyny, heblowiny, cedziny*.

Inne języki słowiańskie potwierdzają na ogół występowanie tych funkcji. Różne jest tylko nasilenie ich występowania. Suf. *-ina* w funkcji tworzenia abstraktów odprzymiotnikowych jest ogromnie produktywny w językach wschodniosłowiańskich i południowsłowiańskich, a także w języku czeskim. W zakresie tej funkcji, a także niektórych innych, zachodzi charakterystyczna repartycja suf. *-ina* i *-izna* dzieląca obszar słowiański: *-izna* jest na ogół północno-zachodnio-słowiańskie (w kaszub. występuje nawet w nazwach mięs, tam gdzie w pol. *-ina*: *barańizna, śepřěžna, gąsężna*), *-ina* południowo-wschodnio-słowiańskie i czeskie (serb. *starina, okruglina*). We współczesnym języku czeskim i słowackim abstracta są żywe w dwu zawężonych grupach: nazwy zawodów (*murarčina, tesarčina, kantorčina*, w języku pol. odpowiadają im formacje na *-izna* i *-stwo*: *stolarszczyzna, stolarstwo*), i nazwy języków: *francuština, ruština* (pol. *-izna, polszczyzna*). Pozostałe abstracta są reliktaami leksykalnymi¹².

Inne funkcje tego sufiksu, występujące wyraźniej poza obszarem polskim, to:

9. Tworzenie obok collectiwów także form singulatywnych w rosyjskim i ukraińskim: ros. *gorošina, kartofelina*, ukr. *ludyna, travyna, tvaryna*. W jęz. polskim formy singulatywne występują w ogólnopolskim *śnieżyna* i gwarowo: *śliwina, brzezina* w znaczeniu 'jedno drzewo'¹³.

10. W niektórych językach, np. czeskim, ukraińskim, sufiks ten tworzy nomina loci, np. czes. *brězina, bučina*, ukr. chyba z sufiksem roz-

¹² Por. J. Horecký, *Slovotvorná sústava slovenčiny*, Bratislava 1959, s. 108: „Vcelku možno povedať, že v súčasnom jazyku prevláda pripona *-ina* v názvoch konkrétnych vecí, v starších obdobiach bole častejšia v názvoch abstraktných“.

¹³ Por. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *op. cit.*, s. 211. Autorzy przypuszczają, że jest to pierwotna funkcja tego sufiksu: „Jest to chyba pierwotne znaczenie przyrostka *-ina*, który wiąże się ściśle z męskim przyrostkiem pojedynczości *-in*, w takich wyrazach jak *krakowianin*“.

szerzonym: *mokrjavyna*, *ozeravyna*. Oczywiście są to genetycznie nazwy nosicieli cech albo *collectiva*¹⁴.

11. Poza tymi funkcjami żywymi współcześnie w językach słowiańskich suf. *-ina* występuje w wielu wyrazach, w których pełni funkcję nieokreśloną, np. *gestvina* (obok *gestva*), *szczecina* (obok *szczec*), albo przyswaja wyrazy obce (*drabina*, *futryna*). Istnienie tych wyrazów potwierdza dawną produktywność tego sufiksu i jego pierwotną neutralno-nieokreśloną funkcję. Funkcja ta jednak współcześnie nie jest już żywa.

Z wymienionych tu funkcji niektóre są zupełnie jasne pod względem pochodzenia i dadzą się łatwo wywieść z którejs z pozostałych funkcji, inne są mniej jasne i wykrycie ich pochodzenia wymaga wnikliwszej analizy. Od razu wyłączyć z rozważań trzeba sufiks w funkcji nr 5 (tworzenie nazw żeńskich od męskich na *-a*), ponieważ jest on homonimiczny do pozostałych¹⁵: jest to sufiks przymiotnikowy, który substantywizuje się, przynajmniej genetycznie, wraz z całymi przymiotnikami: *starościna*, *województina* (*żona*).

Pozostałe funkcje da się sprowadzić do kilku podstawowych, które wywodzą się z prasłowiańszczyzny. Jako punkt wyjścia przy analizie można przyjąć materiał staro-cerkiewno-słowiański. Zbliża on nas do stanu prasłowiańskiego i mimo wszystkich zastrzeżeń związanych z faktem, że język starocerkiewny reprezentuje dialekt południwosłowiański, pozwala wnioskować przynajmniej hipotetycznie o stanie prasłowiańskim.

X Sufiks *-ina* w staro-cerkiewno-słowiańskim

Pierwotną prasłowiańską funkcją suf. *-ina* było tworzenie rzeczowników (odprzymiotnikowych, odrzeczownikowych, odimiesłowowych)¹⁶, głównie abstraktów z tendencją do konkretyzowania się w różnych kierunkach. Ta funkcja nieokreślona polegała zdaniem Miklosicha na oznaczaniu stosunku pochodzenia od tego, co wyraża temat¹⁷. Podobnie charakteryzuje znaczenie tego sufiksu w staro-cerkiewno-słowiańskim Leskien¹⁸.

¹⁴ Por. F. Travniček, *Mluvnice spisovné češtiny*, Praha 1951, s. 292: „Od původu jsou to částečně názvy nositelů vlastnosti odvozené z adjektiv (...). Někteří jména jsou od původu hromadné“.

¹⁵ Genetycznie, być może, nie ma tu homonimii sufiksów, jeżeli słuszna jest teza K. Brugmanna, że suf. *-ina* był żeńskim odpowiednikiem ogólnie nominalnego *-in*, jak w *vojevodina*.

¹⁶ Wynika to z ogólnej ie. funkcji sufiksu *-ino*, którą W. Vondrák (*op. cit.*, s. 540) określa następująco: „Es diente ursprünglich vorwiegend zur Bildung von Adjektiva und wenn es im slavischen hauptsächlich in Substantiven auftritt, so handelt es sich zu meist um Substantivierungen ehemaliger Adjektiva“.

¹⁷ F. Miklosich, *op. cit.*, t. II, s. 132: „Es bezeichnet häufig das von dem durch das Thema ausgedrückten herrührende“.

¹⁸ A. Leskien, *Grammatik der altbulgarischen Sprache*, Heidelberg 1909, s. 86.

Znaczenie jeszcze abstrakcyjne mają w staro-cerkiewno-słowiańskim następujące rzeczowniki¹⁹: *sědina* (siwizna), *uněšina* (od *unij* 'lepszy'), *tišina*, *istina* 'prawda', *čistina* 'czystość', *oběština* (od *oběštъ*) 'wspólnota', *tajina* (od *tajiti*). Wszystkie, z wyjątkiem formy ostatniej, są odprzymiotnikowe. Abstrakcyjne znaczenie występuje także w niektórych formacjach odrzeczownikowych, np. *otěčina* 'ojczyzna', z wtórnym ukonkretnieniem, *otročina* 'dziecinność', *družina* 'koleżeństwo' z konkretyzującym się znaczeniem kolektywnym.

W innych formacjach odrzeczownikowych suf. *-ina* ma znaczenie nieokreślone: desygnaty podstawy i derywatu są mniej więcej identyczne²⁰ (*chramina*, *chlevina*, *chyzina*, *godina* obok *chramъ*, *chlevъ*, *chyzъ*, *godъ* w tych samych znaczeniach, *bljwotina*, która pochodzi od nie zaświadczonej **bljwota*, *tatšba* : *tatšbina*). Jest to chyba przejaw ogólnej w staro-cerkiewno-słowiańskim tendencji do derywowania pni bez określonej zmiany znaczenia, bogactwa środków słowotwórczych i ich niewyspecjalizowania.

Obok tych derywatów synonimicznych względem podstawy występują w staro-cerkiewno-słowiańskim formacje, w których sufiks ten wyraża pewien stosunek, także niezbyt określony, między desygnatami pochodnika i podstawy. Pod względem semantycznym formacje te różniłyby się od poprzednich tym, że są egzocentryczne, podczas gdy twory typu *chlevina*, *chramina* czy *kapina* są endocentryczne (podobnie jak *expressiva* i *collectiva*)²¹. Formacje odrzeczownikowe nieabstrakcyjne, w których desygnat derywatu nie jest identyczny z desygnatem podstawy, to w staro-cerkiewno-słowiańskim: *paččina* 'pajęczyna', czyli 'coś wytworzonego przez pajaka', *maslina* 'drzewo oliwne' od *maslo* 'olej', czyli 'to z czego robi się olej'; *rogozina* 'mata z trzciny' od *rogozъ*, *rogoziže* (coll.) 'sitowie, trzcina' (u Miklosicha: 'papyrus'), w językach wschodniosłowiańskich formacja z suf. *-ja* o tym samym znaczeniu: *rogoža* ← **rogozja*.

Formacje odprzymiotnikowe wymienione na początku, pierwotnie abstrakcyjne, konkretyzują się w różnych kierunkach już w staro-cerkiewno-słowiańskim. Najczęściej ów „nosiciel cechy” to albo miejsce nazywane ze względu na pewną cechę charakterystyczną (*glębina*, *slatina* 'słona woda, morze'²²), albo przedmiot czy osoba (*dupina* od *duplъ* 'wy-

¹⁹ Wybór materiału oparty jest na pracy L. Sadnika i R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslawischen Texten*, Heidelberg 1955.

²⁰ Też tę trzeba formułować ostrożnie, bo w materiale ses. trudno jest wychwycić drobne odcienie znaczeniowe, np. w *Słowniku* Sadnika i Aitzetmüller wyrazy *pastuch* i *pastyrz* są potraktowane jako jednoznaczne (oddane niem. *Hirt*), a być może późniejsze zróżnicowanie semantyczne tych wyrazów zarysowało się już w ses.

²¹ Por. A. Heinz, *Funkcja egzocentryczna rzeczownika*, Wrocław 1957.

²² Wyrażne znaczenie miejsca związane z sufiksem występuje w wyrazie *pastvina* 'pastwisko'. Podstawą dla tej formacji jest wyraz *pastva* znaczący według Sadnika 'trzoda, stado', *pastvina* byłaby więc miejscem, gdzie się pasie stado. Nie jest to jednak

drażony', *starejšina*). Tu należą też formacje odimiesłowowe, np. *udavljénina* 'mięso zwierzęcia uduszonego', od *daviti* 'dławić', *raspalina* 'szczelina' od imiesłowu czasownika *raspadati*, odczasownikowe bezpośrednio, ale ze znaczeniem nomen effecti: *tajina* 'to co jest tajone, tajemnica'.

Nie wszystkie przedstawione tu formacje są jasne i nie we wszystkich da się sprecyzować funkcję sufiksu. Ogólny charakter jednak da się uchwycić. Jest to: 1°. funkcja ogólnostrukturalna (tworzenie rzeczowników odprzymiotnikowych, głównie abstraktów z tendencją do konkretyzowania się w różnych kierunkach), 2°. tworzenie derywatów odrzeczownikowych o znaczeniu albo bardzo bliskim, niemal identycznym z podstawą (oznaczających coś podobnego do podstawy albo bardziej abstrakcyjne ujęcie), albo też pozostających w jakimś ogólnym stosunku do podstawy (*maslina*, *paččina*).

W dalszym ciągu chciałabym na tle omówionych tu funkcji staro-cerkiewno-słowiańskich zanalizować funkcje współczesne tego sufiksu.

Analiza współczesnych funkcji sufiksu *-ina*

Wymienione poprzednio funkcje suf. *-ina* wyodrębniające się we współczesnej słowiańszczyźnie da się zredukować do kilku podstawowych. Podstawową niewątpliwie jest funkcja strukturalna: tworzenie derywatów odprzymiotnikowych i odrzeczownikowych, głównie abstraktów, i wtórnie konkretyzujących się nazw charakterystycznych. Znaczenie to w języku polskim rzadsze (funkcję tę pełni suf. *-izna*) występuje masowo w innych językach, głównie południowosłowiańskich²³ i kontynuuje bezpośrednio tendencję prasłowiańską. Z tej funkcji wywodzi się wiele innych.

1. Collectiva — abstrahując od hipotezy Vondráka, według której sufiks kolektywny jest innego pochodzenia — funkcję tę da się wywieść z podstawowej funkcji tworzenia abstraktów. Najwyraźniej przejście to widać na rzeczownikach typu *družina*, w których pierwotne znaczenie abstrakcyjne konkretyzuje się w collectivum: 'koleżeństwo, zespół kolegów'. Zupełnie analogiczne przesunięcie znaczeniowe dokonało się w suf. *-stwo*: w staro-cerkiewno-słowiańskim sufiks ten tworzył tylko abstracta, *-stwo* kolektywne w takiej funkcji, jak w *chłopstwo*, *kozactwo* 'masa chłopów, kozaków', jest późniejsze. Zbieżność tych dwu funkcji w wielu sufiksach jest zresztą charakterystyczna i świadczyłaby o ogólności tego zjawiska. Występuje ona np. w suf. *-eria* (*donkiszoteria*, *cyganeria*, *kawaleria*) oraz

interpretacja pewna, bo wyraz *pastva* występuje w innych językach słowiańskich w znaczeniu 'pastwisko'. W takim wypadku byłoby to zwykłe rozszerzenie.

²³ Por. serb. *starina*, *davnina*, *gustina*, *tišina*, *nizina*, *visina*; bułg. *dobrina*, *čužbina*. Obok tego wymienione już czeskie nazwy zawodów i języków, a także omówione formacje starocerkiewne i południowosłowiańskie.

w suf. *-izna* obocznym do *-ina*. Ta funkcja suf. *-izna* jest bardzo żywa w kaszubskim, np. *dobovizna*, *žoln'eřžna* 'żołnierze', a także potocznie w języku polskim: pamiętam z neologizmów familijnych, jak o rodzinie Zaborskich odznaczającej się liczebnością nie mówiło się inaczej, jak: „przyszła Zaborszczyzna”. Bliskość semantyczna abstraktów i collectiwów jest zresztą chyba zrozumiała. Nazwa abstrakcyjna uogólnia, odnosi się do całego zbioru rzeczy, stąd przy konkretyzacji łatwo przechodzi w nazwę zbiorową.

2. Od collectiwów chyba wywodzą się nazwy tzw. materiałowe gatunków drzew i mięs. Collectiva typu: *dębina*, *świerczyzna*, *grabina*, *jedlina* czy *zwierzyna* stanowiły punkt wyjścia dla znaczenia: 'drzewo dębu, świerku, grabu' czy 'mięso zwierzęcia'. Można jednak przyjmować punkt wyjścia inny, jak Brugmann, uważając te wyrazy za substantywizowane przymiotniki, jakby pierwsze człony wyrażen: *zvěřina*, *vložina* (*koža*), oczywiście można to uważać tylko za punkt wyjścia, bo dla znaczeń 'mięso' i 'drzewo' nie tłumaczy się forma żeńska.

3. Mniej jasne jest znaczenie syngulatywne, poświadczone w rosyjskim, ukraińskim i gwarze polskiej. Można je wywodzić dwojako: albo wiążąc z męskim sufiksem *-in* (jak w *żydowin*), tak robią autorzy *Gramatyki historycznej jęz. pol.* z 1955 r., albo traktując je jako wynik rozwoju znaczeń tkwiących w sufiksie *-ina*. Przeciwno hipotezie 1. przemawiałaby semantyka: wyrazy z *-in* to nazwy osobowe, natomiast przykłady syngulatywnej funkcji sufiksu *-ina* dotyczą (z wyjątkiem ukr. *ludyna*) przedmiotów, głównie roślin, i wobec tego nie bardzo tłumaczy się forma żeńska. Gdyby to miała być mocja, a sufiks *-ina* w tej funkcji byłby żeńskim odpowiednikiem męskiego *-in*, występowałby on przede wszystkim w wyrazach oznaczających istoty płci żeńskiej. Można by co prawda uważać, że właśnie punktem wyjścia tego sufiksu jest forma *ludyna* (oboczna do *ludin*), w której żeńskość jest ekspresywna (cecha charakterystyczna jęz. ukraińskiego: *zawadiaka*, *zapiwala* itp.).

Próba wywiedzenia znaczenia syngulatywnego sufiksu *-ina* z funkcji podstawowej tego sufiksu szłaby w kierunku wiązania form syngulatywnych z odczasownikowymi nazwami wytworów występującymi na ogół w liczbie mnogiej, jasnej semantycznie, np. *ustoiny*, *cedziny*, *strużyny*, *drobiny*. Odpowiadająca im liczba pojedyncza ma znaczenie syngulatywne: *drobina*, *strużyna*. Oczywiście jest to hipoteza równie mało pewna, jak i poprzednia.

4. Funkcję deminutywną i augmentatywną wywodzi Belić²⁴ z podstawowej zaświadczonej w staro-cerkiewno-słowiańskim następująco: znaczenie pejoratywności i augmentatywności powstaje w sufiksach tworzą-

²⁴ A. Belić, *Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplikativ-suffixe*, Archiv für slavische Philologie, t. XXIII, s. 134; t. XXVI, s. 320.

cych nazwy nosiciela jakiejś cechy charakterystycznej ujemnej. W abstraktach z suf. *-ina* obserwuje się proces konkretyzacji. Punktem wyjścia funkcji pejoratywnej z odcieniem pobłażliwości są nomina attributiva typu pol. *chudzina*; obok tego staro-cerkiewno-słowiańskie abstrakta odrzeczownikowe stanowią także oparcie dla expressiwów, np. *otročina* najpierw ogólnie 'dziecięcość', a potem możliwe przejście do znaczenia: 'to co jest podobne do rzeczy oznaczonej przez podstawę', *čelovečina* 'coś podobnego do człowieka, ale nie człowiek' („annahernd wie ein Mensch, aber doch nicht Mensch“). Stąd znaczenie pogardliwości.

5. Współczesna funkcja tworzenia nazw miejsc typu czes. *hlubina*, *bučina* wywodzi się wprost od nazw charakterystycznych i collectiwów typu *dębina*, *brzezina*, w których zaczyna dominować znaczenie miejsca, gdzie drzewa rosną. Sprawa ta nie wymaga dłuższych wyjaśnień.

6. Nazwy wytworów czynności czy to wprost odczasownikowe, czy też poprzez imiesłowy typu pol. *siekanina*, *mieszanina*, *tkanina*, ros. *kisljatina*, *dochljatina*, czes. *usadenina*, *zmrzlina*, mają swoje źródło w prasłowiańszczyźnie. Podobne przykłady mamy w staro-cerkiewno-słowiańskim: *udavljenina*, *tajina*, *raspalina*, i chyba należą one do ogólnej grupy konkretnych nazw charakterystycznych, nazywających przedmiot ze względu na jakąś cechę, która może być bezpośrednim wynikiem czynności. Formacje te rozszerzyły się w formie l. mn. (punkt wyjścia stanowią chyba te wyrazy, w których l. mn. tłumaczy się semantycznie, np. *strażyny*, *heblowiny*) i tworzą dziś swego rodzaju typ: *popłuczyny*, *zamięciyny* 'śmiecie', *przesiewiny*, *oskrobiny*, *ustoiyny*, *słodziny* 'wyrzutki słoju po warzonym piwie'.

7. Pod względem formalnym bardzo bliskie są tym formacjom wyrazy tworzące typ odrębny, mianowicie nomina actionis ograniczone dziś do nazw uroczystości, takie jak *zaślubiny*, *urodziny*. Geneza tego typu jest dość niejasna. Dziwi liczba mnoga rzadka w nazwach czynności. Sprawa jest niejasna historycznie: w staro-cerkiewno-słowiańskim tego typu wyrazów nie ma. Z innosłowiańskich Miklosich notuje tylko kilka wyrazów oznaczających uroczystości, z których najwcześniejszym jest chyba wyraz *chrzciny*. W rosyjskim znaczenie uroczystości jest żywe, obok *smotriny* 'oglądanie narzeczonej', *krestiny* utworzono po Rewolucji Październikowej wyraz *oktjabriny*, oznaczający uroczystość rodzinną związaną z narodzinami dziecka. Wyraz ten nawiązuje bezpośrednio do wyrazu *chrzciny* zastępując część rdzenną kojarzącą się z chrześcijaństwem przez temat kojarzący się z rewolucją. W czeskim obok ogólnych *kršťiny*, *meniny* (*jmeniny*) występuje *prazdniny* 'wakacje' i *abrahamoviny* 'pięćdziesięciolecie urodzin', nawiązujące do *Biblii*.

W staropolszczyźnie natomiast typ ten nie ograniczał się tylko do nazw uroczystości, ale obejmował także w ogóle nomina actionis. Linde notuje z XVI i XVII wieku: *chodziny* („Dokąd się wybierasz? chorego na-

wiedzieć. Prózne twe chodziny, bo już szedł w niebo“ wiersz X. Chodkiewicza, cytuję za Lindem), *przeprowadziny*, *przenosiny*, *nawiedziny*, *zaleciny*, *przeprosiny*, *mianowiny*, *śląkaniny*. W niektórych wyrazach występuje już znaczenie czynności uroczystej, aktu.

Słownik staropolski (w tomie wydany) notuje z tego zakresu tylko formację *chrzciny*, *krciny* w dwu znaczeniach: ‘chrzest’ (z *Pieśni o narodzeniu*: „odpuści nam nasze winy, przez twoje najświętsze chrzciny“) i ‘dzień chrztu’. Znaczenie ‘uroczystość, dzień chrztu’ wydaje się wtórne. Nasuwa się przypuszczenie, że ten wyraz najwcześniej zaświadczony, stanowi punkt wyjścia dla całego typu. Można by więc postawić hipotezę: suf. *-iny* w nazwach uroczystości kontynuuje suf. *-ina* tworzący nomina actionis typu *gościna*, uogólniony w nowej funkcji poprzez wyraz *chrzciny*, w którym liczba mnoga mogłaby się tłumaczyć np. tym, że akt chrztu był dokonywany najczęściej zbiorowo w stosunku do wielu osób w ciągu tej samej uroczystości. Przeciwno tej hipotezie przemawia istnienie nazw obrzędów przedchrześcijańskich takich, jak *postrzyżyny* i *mianowiny*. Przed tym ostatnim przestrzega Knapiesz uważając, że nawiązuje on do zwyczaju pogańskiego. Nie jest wykluczone jednak, że nazwy te, a przynajmniej ich forma z suf. *-iny*, są późniejsze; obocznie bowiem do *mianowiny* występowała nazwa *mianowanie*; Linde cytuję z Bielskiego: „Piast zabił wieprza i beczkę miodu nasycił na mianowanie syna swego, według pogańskiego obyczaju“.

Inne przekonywające przypuszczenie wysunęła prof. Lewicka²⁵ próbując tłumaczyć genezę tego typu formacji wpływem łacińskich nazw uroczystości z suf. *-alia*, takich jak *bachanalia*, *iuvenalia*; liczba mnoga tłumaczy się w nich łatwo: są to określniki rzeczownika *festa*.

Przeciwno tej hipotezie przemawiałby jednak fakt występowania w staropolszczyźnie wielu wyrazów z suf. *-iny* oznaczających zwykle czynności, a nie specjalnie uroczystości. Być może łacińskie nazwy na *-alia* stanowiły tylko wtórne podtrzymanie dla polskich nazw uroczystości typu *urodziny*.

8. Pozostaje jeszcze do wyjaśnienia ostatnie znaczenie występujące współcześnie w tym sufiksie. Chodzi o formacje orzeczeniowe typu: *krzątania*, *bieganina*, *ślubania*. Formacje te, obok homonimicznych odimiesłowowych: *mieszania*, *siekania*, które można także interpretować jako ‘produkt czynności mieszania, siekania’, pochodzą od nazw czynności o znaczeniu bardzo podobnym: *krzątanie*, *bieganie*, *ślubanie*. Narzuca się od razu analogia z formacjami staro-cerkiewno-słowiańskimi. Tam także derywaty miały znaczenia niemal identyczne z podstawami, różnica zaś polegała jedynie na większej abstrakcyjności. Szczególnie charakterystyczny jest tu wyraz staro-cerkiewno-słowiański *tatbina*, który ma się do *tatba*, jak *krzątania* do *krzątanie*.

²⁵ W dyskusji nad niniejszym artykułem na XX Zjeździe PTJ w maju 1960 r.

Znaczenie czynności bezcelowej, które dziś istotnie skojarzyło się z tym typem, wynika chyba właśnie z tej abstrakcyjności, z faktu, że jest to nazwa czynności oderwanej od podmiotu i przedmiotu o wiele bardziej niż *nomina actionis* typu *pisanie*. *Pisanie* to zawsze „czegoś przez kogoś, a *pisanina* nie wymaga określenia, ani podmiotu, ani dopełnienia. Stąd to znaczenie bezładności i bezcelowości. Stąd też łatwość upodmiotowienia tych formacji: *pisanina*, *gadanina* to czynności, ale ujęte jako „coś“.

Wnioski

Zdaje sobie sprawę z hipotetyczności moich prób wyprowadzenia genezy poszczególnych funkcji suf. *-ina*. W wielu wypadkach ograniczyłam się tylko do rejestru możliwości, nie przesądzając o żadnej z nich.

Wydaje mi się jednak, że ogólny wniosek da się wyprowadzić mimo hipotetyczności szczegółowych rozwiązań: ogromne zróżnicowanie współczesne funkcji tego sufiksu wywodzi się z funkcji podstawowej, ogólnieokreślonej, strukturalnej, polegającej na przekształcaniu przymiotnika w rzeczownik, albo też, w wypadku tworzenia derywatów odrzeczownikowych, na wyrażaniu ogólnego stosunku: mający związek z tym, co oznacza podstawowy rzeczownik.

Ta nieokreśloność sufiksu powoduje możliwość rozejścia się jego znaczenia w różnych kierunkach.

Punktem wyjścia krystalizowania się poszczególnych funkcji znaczeniowych tego sufiksu jest znaczenie realne jednego wyrazu lub grupy wyrazów, w których ten sufiks występuje: następuje w nim przesunięcie znaczenia ogólnego wyrazu z tematu na sufiks. Przykład rozwoju znaczeniowego sufiksu *-ina* potwierdza więc w zasadzie ogólną tezę wypowiedzianą przez W. Doroszewskiego w pracy: *Zarys ogólnej klasyfikacji znaczeniowej sufiksów w językach słowiańskich*²⁶. Teza ta brzmi następująco: „Na tle gramatyczno-strukturalnej produktywności sufiksów działa prawo kojarzenia przedstawień, od którego zależy ich realnoznaczeniowa specjalizacja. Bardzo ważny jest w tym zakresie wpływ znaczenia części piennej wyrazu na znaczenie sufiksu. Z chwilą gdy pewien sufiks nasiąknie jakimś znaczeniem realnym, wówczas zaczyna występować w języku jako mniej więcej stały wykładnik tego znaczenia“.

Tak np. funkcja tworzenia *n. loci* w suf. *-ina* wykształciła się poprzez *nomina attributiva* o znaczeniu realnym miejsca; funkcja ekspresywna — przez nazwy charakterystyczne z odcieniem pejoratywnym, funkcja tworzenia nazw czynności uroczystych, o ile hipoteza jest słuszna, poprzez jeden wyraz *chrzciny* albo kilka wyrazów pozostających pod wpływem nazw łacińskich, które stały się punktem wyjścia całego typu.

²⁶ *Sborník prací I Sjezdu slovanských filologů v Praze 1929*, Praha 1932, s. 512.

LEON ZAWADOWSKI

O monografii niemiecko-brazylijskiego kontaktu językowego

Kontakt języka niemieckiego z portugalskim w Brazylii i jego wyniki są przedmiotem monografii Ericha Fausela: *Die deutschbrasilianische Sprachmischung*¹. Praca ta składa się z dwóch głównych części: cz. I zawiera opis dialektu, cz. II stanowi obszerny słownik (s. 65—230), mogący zawierać około 4200 pozycji, ułożony w 3 kolumnach wykazujących: źródło brazylijsko-portugalskie, wyrażenie brazylijsko-niemieckie i przekład na niemiecką literacką. Słownik wykazuje, czy wyraz jest portugalski, czy brazylijski lub właściwy prowincji Rio Grande, stopień częstości użycia wyrażenia niemieckiego oraz to, czy przeniknęło ono do użycia w tekstach pisanych.

Już tytuły rozdziałów cz. I wykazują niezbyt obiecujący układ: I. Język, kontakt języków, języki mieszane. II. Dialekt brazylijsko-niemiecki, jego rozpowszechnienie i podstawy historyczne. III. Właściwości dialektu. IV. Badania dotychczasowe. Neologizmy. V. Główne grupy wyrazów zapożyczonych. VI. Proces mieszania się języków. VII. Zanik czy dalsze istnienie. Uderza tu np. połączenie tematów w rozdz. IV. Podział treści nie wykazuje zainteresowania autora dla istotnych rozróżnień, np. podziału na zjawiska foniczne, morfologiczne i składniowe, leksykalne i gramatyczne, zapożyczenia i kalki, elementy przejęte i zmiany w elementach zachowanych i w. in. Z drugiej strony treść często nie odpowiada tytułowi, np. rozdz. III stanowi dość niesystematyczny przegląd kilkuset wyrazów zapożyczonych z prowizorycznym podziałem na dziedziny, zresztą innym niż podział zastosowany w rozdz. V, który pod właściwym tytułem przedstawia tę samą treść. Rozdz. VI znów jest to właśnie, wbrew tytułowi, opis dialektu.

Omówienie niniejsze zajmuje się przede wszystkim tym, co ma wartość dla badania problemu kontaktu języków. Mówiąc o tym i o innych

¹ *Die deutschbrasilianische Sprachmischung: Probleme, Vorgang und Wortbestand*, Mit einem Geleitwort von Hugo Moser, E. Schmidt Verlag, Berlin 1959, s. 230.

punktach treści staramy się, gdzie można, łączyć rzeczy wiążące się ze sobą a rozdzielone przez autora.

Rozdz. I ma charakter poetycki, np. „*Sprache ist Sein im Werden und Werden im Sein, sie ist logische Form im Gewand des Irrationalen und sie ist Ruf des Unbewussten in grammatischer Gestalt*“ (*DbS* 3). Trzeba przyznać, że w poezji tej jest sporo trafnych intuicji; oczywiście dotyczą one rzeczy znanych już w sposób naukowy i są rozpoznawalne tylko dla kogoś, kto zna rzecz w sposób naukowy, same zaś poznaniu naukowemu służyć nie mogą. Dlatego nie warto także przeprowadzać krytyki dalszego ciągu tego rozdziału, gdzie autor mówi krótko ogólnie o kontakcie języków, choć jest tam już mniej poezji. Szczególnie brak zdefiniowania terminów, np. *Sprachübernahme*, *Entlehnung*, *Sprachmischung*, których sens w użyciu autora jest nader niejasny (*DbS* 4 nn.). Nieco dalej bez śladu definicji dołącza się termin *Mischsprache* (s. 5), odnoszący się, jak się zdaje, do wszelkiego języka wykazującego ślady intensywnego wpływu innego języka.

Na ogół słusznie stwierdza autor, że prawa rezultatów kontaktu języków nie są ustalone (*DbS* 5); dodajmy: jeszcze nie są ustalone. Bo wielorakość przytoczonych przez autora czynników oczywiście nie wyklucza poznania stopniowo związków między tymi przyczynami a skutkami. Autor mówi, że „*das Musterbeispiel des angelsächsisch-normanno-französischen Mischvorgangs, der zur Entstehung einer neuen Sprache führte, lässt sich ebensowenig zum Gesetz sprachlicher Mischung erweitern, wie z. B. die Entwicklung des Afrikaans*“ (*DbS* 5). Nie dyskutując z występującymi tu twierdzeniami historycznymi zapytamy tylko, czy w ogóle może być mowa o szukaniu wypadku wzorowego; brak jego nie wyklucza wykrycia prawidłowości na podstawie wielu wypadków niewzorowych.

Rozdz. II, traktujący o dialektach niemieckich reprezentowanych w Brazylii (w południowych stanach, szczególnie w Rio Grande do Sul) i o ich historii zewnętrznej, jest utrzymany w zwykłym, prozaicznym tonie. Język brazylijsko-niemiecki („*deutschbrasilianisch*“) jest to właściwie zespół różnych dialektów niemieckich; najliczniejszą grupę stanowią dialekty mozelsko-frankońskie i reńsko-frankońskie, szczególnie hunsrückie; znaczna ilość przedstawicieli tych dialektów przybyła do Brazylii w latach 1820—1840. Przez Hunsrück przebiega granica dialektów mozelsko-frankońskich (*dat, wat, dit, it*) i reńsko-frankońskich (*das* itd.), obejmująca szereg izoglos; nazwa *Hunsrückisch* (albo *Hunsbucklisch*) odnosi się do rozległej skali dialektów. W Rio Grande do Sul około pół miliona osób używa w mowie tego dialektu „hunsrückiego“ w różnych odcieniach (*DbS* 7). W ciągu ostatnich 40 lat wewnątrzobrazylijska migracja posunęła użycie tego dialektu poprzez zachodnią i środkową część Santa Catarina do Paraná i São Paulo; dalszy rozwój tego ruchu zmierza ku zwrotnikowym

rejonom Mato Grosso. Dialekt ten wykazuje pewne wpływy leksykalne francuskie i autor sądzi, że mogło to ułatwić zapożyczenia z portugalskiego w Brazylii (*DbS* 8).

Inne dialekty niemieckie, przeważnie dolnoniemieckie, są mniej licznie reprezentowane, górnioniemieckie obejmują bardzo ograniczone terytoria i szybko giną w mieszaninie dialektów. W drugim pokoleniu zwycięża przeważnie dialekt większości (*DbS* 9). Szczególnie w nowych osadach dialekt „hunsrücki“ staje się wspólnym językiem potocznym — jest to „brazylijsko-niemiecki“ par excellence. Brak jednak ścisłych danych liczbowych.

Język niemiecki literacki, ale tylko w jego prostej potocznej formie, jest rozumiany, ale mało osób nim włada; autor sądzi, że procent mówiących tym dialektem nie jest wiele niższy niż w gwarowych okolicach Niemiec południowych oraz że zachowanie gwary lepiej służy zachowaniu jęz. niemieckiego w Brazylii, niż służyłoby przejście mówiących na dialekt literacki. W poprzednich okresach gwara była mało ceniona przez element bardziej wykształcony wśród imigrantów; popierano dialekt literacki; obecnie stanowisko języka literackiego w znacznej mierze zajął portugalski, a gwara niemiecka schodzi do roli „języka wiejskiego“, tak że wykształceni często unikają używania jej (*DbS* 9). Ginie „fantazja gwarowa“ i zdolność do odnawiania zasobów gwary, zjawiska znane także w procesie zanikania gwar w Europie. Rozpowszechnienie prasy mogłoby sprzyjać rozpowszechnieniu niemieczyny literackiej, gdyby umiejętność czytania po niemiecku nie zmniejszała się stale w młodym pokoleniu, w którym też nie spotyka się już jednostek nie znających języka portugalskiego.

Z drugiej strony autor jest zdania, że bez przyjmowania wyrazów z języka krajowego język przybyszów wpadłby w „*lebensfremde Abkapselung*“ (*DbS* 10) i skazałby się na śmierć, że siłę życiową języka mierzy się tym, „ile wyrazów innego języka może on przyjąć i przekształcić bez szkody dla siebie“ (s. 10).

Język źródłowy zapożyczeń to brazylijsko-portugalski, różniący się od luzytańskiego mniej więcej jak angielszczyzna amerykańska od brytyjskiej, ściślej jego odmiana używana na południu Brazylii, szczególnie w Rio Grande. Język ten ma wiele regionalizmów (pochodzących m. in. z gwary gauchów), przyjął też nieco wyrazów niemieckich (autor cytuje około 20); są to przeważnie wyrazy oznaczające rodzaje potraw i inne wyrazy specjalne, np. *cuca* < *Kuchen*, *chope* < *Schoppen* itd. Autor uważa, że wpływ niemieckiego na lokalną odmianę portugalskiego jest znikomy (*DbS* 12).

Ogólnie o stopniu wpływu języka portugalskiego mówi rozdz. III (co do jego tytułu, por. wyżej); wpływ ten przejawia się także w wielu drukach: kalendarzach, czasopiśmie itd., w większej zaś mierze w tek-

stach całkowicie gwarowych niektórych pisarzy (z dawniejszych Wustrow, ze współczesnych Rambo i Brod). Zjawiska pochodzące z języka brazylijsko-portugalskiego są trwale zakorzenione w tekstach mówionych (DbS 14): zajmują znaczną część tekstu bieżącego dotyczącego spraw codziennych. Teksty wykazują tysiące zapożyczeń, w druku występuje ich kilkaset; zapożyczeń tych prawie nigdy nie wyróżnia się cudzysłowem ani w inny sposób. Np. w jednym z wydań niedzielnych 1957 r. „Deutsche Nachrichten“ z São Paulo, największego dziennika niemieckiego w Brazylii, znalazł autor bez mała 200 wyrażen pochodzenia portugalskiego. Autor wyróżnia tu 4 działy (w kolejności rosnącej liczby zacytowanych przez autora przykładów): państwo i prawo, komunikacja i rozrywki, kultura i dom, życie ekonomiczne (DbS 16).

Przechodząc stopniowo do zjawisk wewnętrznójęzykowych omawia autor badania dotychczasowe i neologizmy (rozdz. IV). Literaturę dotychczasową omawia autor zbyt szczegółowo w jednym miejscu; w rezultacie podaje tu sporo rzeczy przydatnych, które należałoby rozdzielić między właściwe rozdziały. Sprawozdanie to pomijamy w całości.

W związku z jedną z pozycji bibliograficznych (K. H. Oberacker, *Neuschöpfungen der deutschen Sprache in Brasilien*, 1957) zajmuje się autor neologizmami brazylijsko-niemieckimi utworzonymi z zasobów języka niemieckiego; są to nazwy zwierząt, roślin, narzędzi, czynności itd. Nie są to kalki, lecz wyrazy utworzone niezależnie od semantyzmu portugalskiego, zresztą przeważnie łatwe złożenia nominalne. W związku z inną pozycją omawia autor nazwy miejscowe (T. Kadletz, *Deutsche Ortsnamen in Brasilien*, *Auslandsdeutsche Volksforschung* I, 4/1937); możemy tu o nich wspomnieć, bo łączą się poniekąd z neologizmami, choć do języka należą oczywiście zupełnie marginalnie. Ogólnie mniema się, że nazw tych było zawsze mało; autor podaje liczby i cytuje szereg nazw (dane procentowe byłyby bardziej pouczające niż liczby bezwzględne). Obecnie młode pokolenie nie używa ich; często zostały zastąpione przez stare nazwy indiańskie (tendencja Rady Geograficznej), jak *Ibirubá*, *Panamibi*, *Corupá* (DbS 26).

Obecnie przystępuje autor do klasyfikacji zapożyczeń (rozdz. V); opracowanie autora dotyczy przede wszystkim starych hunsrückich kolonii w Rio Grande. Ilość zapożyczeń przekracza znacznie 3000; jak widać ze słownika, dotyczą one bardzo wielu dziedzin życia i odnoszą się do najpotoczniejszych przedmiotów i czynności (ale nie do najbardziej ogólnych, jak 'iść', 'brać', 'kłaść', 'dawać' itp.), ale występowanie ich wykazuje „olbrzymie różnice“ (DbS 31). Autor nie uwzględnia specjalnie „języka“ zawodowego, gdyż nie ma on decydującego wpływu na losy języka: rzemieślnik używa w pracy wielu wyrazów portugalskich, ale poza pracą używa języka ogólnego. Specjalną pozycję zajmuje gwara gauchów, z któ-

rej liczne zapożyczenia dostały się do języka brazylijsko-niemieckiego, co się tłumaczy zdaniem autora tym, że przybysze mieli bardzo szczupłą leksykę dotyczącą użycia koni. Dodamy, że język gauchów wiąże się nie tyle z jakimś zawodem, ile z całym trybem życia i rodzajem otoczenia („campo”), oraz że miał wpływ na język portugalski Rio Grande.

Autor omawia zapożyczenia w następującej kolejności: hodowla koni i bydła; rośliny i owoce; zwierzęta; osada, krajobraz; stosunki osobiste, rozrywki, wykrzykniki; wojskowość; życie publiczne i polityka; handel; miasto; komunikacja, technika. Wyliczone w związku z hodowlą bydła portugalskie imiona zwierząt przeważnie nie zostały przez autora włączone do słownika (cz. II pracy). Jest ich około 70; są to najczęściej użyte w funkcji imion własnych rzeczowniki pospolite i przymiotniki (*Mosquito*, *Presumido* itp.). Ilość ich tłumaczy autor kupowaniem bydła na „campo”.

W dziedzinie pracy codziennej w osadzie oraz narzędzi pracy było mnóstwo elementów nowych wywołujących zapożyczenia; w dziedzinie tej jest jednak również według autora najwięcej niemieckich neologizmów, „Lehnwortbildungen, eindeutschenden Mischwörter und Angleichungen“ (*DbS* 34). Szczególnie ciekawe byłyby właśnie kalki itp. formacje, ale autor nie definiuje przytoczonych terminów i nie daje materiałów tego typu.

Ilość zapożyczeń z dziedziny stosunków osobistych, rozrywek i wykrzykników jest bardzo wielka (samych wykrzykników przytacza autor ponad 80; nie pochodzą też one z portugalszczyzny regionalnej, lecz należą do zasobu ogólnego. Autor zauważa, że w przeciwieństwie do nazw roślin, zwierząt, narzędzi itd., które mogą poniekąd być zaliczane do języka zawodowego (nie wszystkie), zapożyczenia tej grupy nie były uwarunkowane przyczynami obiektywnymi; użycie ich w największej mierze zbliża mówiącego do mówienia wyłącznie po portugalsku. Występują one we wszelkich możliwych sytuacjach (bez względu na zawód itd.) i bardzo się przyczyniają do nadania tekstowi charakteru nieskoordynowanej mieszanki dwóch języków (jest to makaronizm, por. niżej, s. 183). W ostatnich dziesięcioleciach coraz bardziej rozpowszechniają się nowe imiona, najczęściej nieportugalskie, lecz zlepięte z elementów portugalskich i „filmowych”; np. (męskie:) *Astrilschill*, *Cerquitt*, *Glaci*, *Irão*, *Mildon*, *Nictar*, *Rugby*, *Satyr* (żeńskie:), *Avenida*, *Distilha*, *Imelda*, *Miracy*, *Irônia*, *Sylla* (*DbS* 38). Nazwy związków pokrewieństwa bliższego i dalszego zastąpione są często przez wyrazy portugalskie (*papai*, *mamãe*).

Życie publiczne dawało szczególne powody do zapożyczania wyrazów: różnice między zastosowaniem terminu niemieckiego a portugalskiego. Dlatego nazwy urzędów itp. są nawet w niemieckich dziennikach podawane w brzmieniu portugalskim; wyrazy takie, jak *Rathaus*, *Bürgermeister*, *Stadtrat* itd., wyszły zupełnie z użycia.

Handel dostarczył językowi potocznemu wielu zapożyczeń, uwarunko-

wanych stałym kontaktem kupca z jednej strony z miastem, z drugiej — z szerokimi kołami mówiących, oraz skłonnością kupca do przystosowania się do klienta. Rozwój miast, budowa dróg, szczególnie zaś rozwój motoryzacji przyczyniają się ogromnie do powiększenia wpływów portugalskiego; przyniosły też wiele własnych, specyficznych zapożyczeń. Wskutek tego takie wyrazy, jak *Lastkraftwagen*, *Rückfahrkarte*, *Frachtboot*, nie są w ogóle używane; zamiast *Benzin* mówi się *Gasolina*, zamiast *Autowinde* — *macaco* (dosł. 'małpa', *DbS* 42).

Wreszcie język portugalski jest wyłącznym językiem technicznych spraw sportowych; w tym też języku wyrażane są przeżycia obserwatora zawodów. Również język nazw skrótowych (np. *CEE* — *Companhia de Energia Elétrica*) jest wyłącznie portugalski; czyta się je również za pomocą portugalskich nazw liter (*DbS* 43).

Emilio Willems, autor prac omówionych przez autora *DbS* w rozdz. IV: *Assimilação e populações marginais no Brasil*, São Paulo — Rio 1940 (s. 187—207 dotyczą spraw językowych) i *A aculturação dos Alemães no Brasil*, 1946 (s. 274—322 dotyczą spraw językowych), daje następującą statystykę zapożyczeń, obliczoną na podstawie zbioru 610 wyrazów:

Zwierzęta domowe i hodowla bydła	17,54 %	107 wyrazów
Państwo i prawo	12,13 %	74
Dom i wnętrze	8,69 %	53
Żywność	8,36 %	51
Rośliny uprawne	7,21 %	44
Zwierzęta dzikie	6,06 %	37
Transport	4,92 %	30
Określenia geograficzne	4,92 %	30
Handel	4,43 %	27
Ubranie	3,44 %	21
Miary rozciągłości i wagi	2,79 %	17
Zawody i przemysł	2,62 %	16
Rodzina i przyjaźń	1,97 %	12
Rozrywki	1,97 %	12
Rośliny dzikie	1,80 %	11
Broń	1,64 %	10
Narzędzia	0,82 %	5
Religia	0,82 %	5
Stan zdrowia	0,33 %	2
Różne	7,54 %	46

Przydałaby się statystyka wykazująca procent zapożyczeń względem całości leksyku danej dziedziny.

Osobny rozdział (VI, zatytułowany niezgodnie z treścią) przedstawia wpływ języka portugalskiego i jego rezultaty w różnych dziedzinach języka. Stan obecny określa autor jako szybkie przechodzenie na wyłączone użycie języka portugalskiego; wstępem do tego jest często używanie „języka mieszanego“ (?). Szkoda, że autor nie zdefiniował terminów: *Sprachmischung*, *Mischsprache*, *Mischmaschsprechen*. Nie wiadomo, czy są to rzeczy różne, czy to samo; autor używa tych wyrazów często bez wyraźnego odróżnienia, np. „desto leichter verfällt sie [scil. die Jugend] einem immer stärkeren Mischmaschsprechen. Immer wieder wird beobachtet, dass frisch Zuwandernde die Mischsprache besonders eifrig aufgreifen [...]“ (*DbS* 45). Autor stwierdza często, że normalna gwara brazylijsko-niemiecka zawiera tysiące wyrazów zapożyczonych i wypowiada się kilkakrotnie o tych zapożyczeniach jako o nieszkodliwych dla tej gwary, a nawet zabezpieczających ją przed zasklepieniem się i wygaśnięciem (wyżej s. 177); a więc nie o tej gwarze mowa. Może ma na myśli makaronizowanie? Byłby to jeszcze jeden przykład, jak to ważne zjawisko mało jest odróżniane od innych (zob. wyżej, s. 179 i niżej, s. 184, 186).

W szkołach podstawowych wykłada się wyłącznie po portugalsku; dzieci miejskie używają prawie wyłącznie języka portugalskiego. Na wsi mówi się jeszcze często po niemiecku, ale rzadka jest wśród starszej młodzieży umiejętność pisania. Ale i na wsi wzdłuż linii kolejowych „Mischsprache“ (?) dawno wyparła niemieczynę (*DbS* 45). Szkoda, że autor nie może dać żadnych bliższych danych na temat rozmieszczenia różnych rodzajów użycia języka niemieckiego i portugalskiego; tłumaczy to bardzo wielkimi różnicami lokalnymi, nawet w jednej i tej samej miejscowości.

Przechodząc do krótkiego opisu zjawisk portugalskich w niemieckim mówi autor o „wyrazach mieszanych“ (*Mischwörter*, *DbS* 46 n.); są to wyrazy złożone z elementu niemieckiego i elementu portugalskiego, np. *Fumbeutel* ‘woreczek na tytoń’: *Fum* < *fumo*; *Estufatabak* ‘tytoń suszony w piecu’: *Estufa* < *estufa*; *Linjaschesack* ‘worek z pewnego rodzaju grubej tkaniny’: *Aniasche*, *Linjasche* < *aniagem*; *Schickbaum* ‘rodzaj drzewa’: *Anschick*, *Schick* < *angico*; *Steckporteere* ‘brama z zakładanymi sztabami do zamykania’: *Porteere* < *porteira* itd.

Autor daje spory zbiór takich wyrazów. Ale wyrazy te nie są osobnymi elementami języka: są to konstrukcje potencjalne, tworzone według istniejących w języku niemieckim typów. Skoro wyraz *Estufa* należy do normalnego zasobu leksykalnego opisywanego dialektu, wyraz *Estufatabak* nie wnosi do języka nic nowego. Osobnymi elementami językowymi są wyrazy złożone mające znaczenie nierówne wartości kategorialnej („dosłownej”)²; takim wyrazem jest np. *Kannespalter* ‘skapieć’: *Kanna* ‘trzcina ‘cukrowa’ < *cana*. Ale za wynik wpływu języka portugalskiego

² *Constructions grammaticales et formes périphrastiques*, Kraków 1959, s. 89.

można by uznać tylko takie wyrazy, w których różnica między znaczeniem a wartością kategorialną jest przeniesiona z tego języka; jeśli takie wypadki istnieją, są bardzo nieliczne. Autor w najmniejszej mierze nie porusza tych problemów i nie ma racji mówiąc, że „alle diese Sprachbilder sind dem Hochdeutsch-Redenden ganz und gar ungewohnt“ (*DbS* 47): w rzeczywistości nowością są tylko morfemy portugalskie, jak *Fum*, *Estufa*, *Kanne* itd. Osobnymi elementami językowymi byłyby też takie wyrazy pierwotnie złożone, w których zatarłyby się regularne związki formalne, przez co powstałby niepodzielny morfologicznie element formalny; ale takich wypadków tu nie ma.

Opisanym wypadkom, które autor nazywa „Wortmischung“, przeciwstawia „Satzmischung“; nie jest słuszne przeciwstawienie tych dwóch rzeczy tak, jakby to były dwa rodzaje czy dwa stopnie jednego zjawiska. W rzeczywistości owo „Wortmischung“ jest to, jak widać z powyższej analizy, użycie morfemów pochodzenia portugalskiego do tworzenia złożzeń niemieckich, co jest zjawiskiem równoległym do ich użycia gdziekolwiek w zdaniu niemieckim; i jedno, i drugie jest zwykłym użyciem zapożyczonych morfemów leksykalnych, i tylko leksykalnych. Nowy termin „Wortmischung“ nie odpowiada żadnemu osobnemu zjawisku językowemu.

To co autor nazywa „Satzmischung“ są to wszelkiego rodzaju kalki, czyli przeniesienie związku gramatycznego o mniejszym lub większym zasięgu z jednego języka do drugiego³, a więc zjawisko zupełnie inne, i różnica nie polega na przeciwstawieniu „Wort“ i „Satz“. Wypadkiem szczególnym tego zjawiska jest przeniesienie do innego języka kompleksu znaczeń alternatywnych określonego morfemu (np. fr. *canard* 1. ‘kaczka’, 2. ‘kaczka dziennikarska’, skąd niem. *Ente* (2) ‘kaczka dziennikarska’ obok (1) ‘kaczka’) ⁴. Autor *DbS* nie mówi nic o kalce i jej odróżnieniu od „zapożyczenia“.

Przykłady kalek: (*Könnte ich Herrn X sprechen?*) — *Er ist nicht* (= *não está*, zam. *er ist nicht da*). *Das Buch kostet teuer* (= *custa caro*), *aber ich bleibe mit* (= *fico com*) *dem Buche*, *weil er hat es für mich geschenkt* (= *deu-o para mim*) *für ich lesen* (= *para eu ler*) (*DbS* 47; przykłady pochodzą z artykułu B. Vocke’go; ostatni szereg zdań jest, jak łatwo spostrzec, sztucznym zlepkiem). Autor widzi w szyku wyrazów po *weil* jakąś „undeutsche Inversion“, którą Vocke próbuje bez skutku wytłumaczyć wiążąc ją z podwójnym znaczeniem *porque* (‘dlaczego’, ‘dlatego że’); autor *DbS* uważa tę „sehr häufig vorkommende Form der Inversion“ raczej za kontaminację niemieckiej i portugalskiej budowy

³ *Correspondances de lexique et identités grammaticales*, Biuletyn PTJ XII/1953, s. 44—45. *Recent Synthesis of Language Contact*, Biuletyn PTJ XVII/1958, s. 183 n.

⁴ H. Kronasser, *Handbuch der Semasiologie*, Heidelberg 1952, s. 140.

zdania. W rzeczywistości występuje tu brak właściwej niemieckim zdaniom podrzędnym inwersji (*weil er es mir geschenkt hat*) i zastosowano pod wpływem języka portugalskiego całkowicie nieniemiecką budowę zdania, występującą również w portugalskim. Jest to oczywiście kalka: morfemy, zarówno leksykalne, jak gramatyczne, są niemieckie, ale prawo gramatyczne dotyczące budowy zdania jest portugalskie: mówimy, że kalka występuje na głębokości zdania⁵.

Inne przykłady: *ich trat näher um diesen von dichtem [!] ansehen* zam. *anzusehen*. Przy różnych podmiotach zamiast *damit* zdarza się użycie *um dass* (= *para que*; samo *um* = port. *para*) (*DbS* 48). *NN hat mit bicho geträumt* (= *sonhou com bicho*); *hat's Milchschleuders?* zam. *gibt es* (lub: *haben Sie*) *Milchschleudern zu verkaufen?* Użyte tutaj *es hat* jest często spotykaną kalką port. *tem* (zam. *es gibt*).

Inne kalki odróżnia autor od poprzednich jako „eine Art Wort-Satz-Mischung“ (*DbS* 49), nie podając, na czym polega różnica. W rzeczywistości przykłady nie wykazują żadnej różnicy:

Das macht kei Rechnung : não faz conta.

Das lässt wenig Nutzen : deixar.

Er macht fita : éle faz fita (*Mach kein Fita* „Stell Dich nicht so an!“)

Das dient nicht : servir.

Keine Question machen : fazer questão.

Mit etwas bleiben : ficar com alguma cousa (‘zgodzić się, poprzestać’).

Er macht 6 Jahre : éle faz 6 anos.

Jemand warten : esperar alguém.

Es konveniert mir : convém.

Das schegt : chega (*DbS* 49).

Przykłady te pochodzą głównie ze stosunków handlowych; przykład *z chegt* nie zawiera kalki: jest to zwykłe zdanie zawierające zapożyczenie. Nieco dalej wylicza autor przykłady, które, jak mniema, „lassen den Mischungsscharakter viel deutlicher erkennen“, w rzeczywistości zaś różnią się od poprzednich przykładów chyba tylko tym, że obok kalki zawierają zapożyczenie (przykłady takie można zresztą znaleźć także wśród poprzednio wyliczonych). Jest wśród nich jeden zasługujący na uwagę (choć autor go nie wyróżnia) przez to, że zawiera makaronizm, zjawisko, które za mało się uwzględnia w nowoczesnych opisach kontaktu języków: *Vamos embora gehen*. Autor tłumaczy to jako rodzaj kontaminacji *vamos embora* + *wir wollen fortgehen*; nie jest to interpretacja wystarczająca. *Embora* znaczy ‘szczęśliwie’, zatem wartość kategorialna *va embora* jest ‘idź szczęśliwie (ewent. z domyślnym ‘pókiś cały’):’; znaczenie jest ‘idź (sobie)’, jest to zatem konstrukcja nieregularna (jej znaczenie nie równa

⁵ Constructions grammaticales et formes périphrastiques, Kraków 1959, s. 52.

się wartości kategorialnej). Tekst *vamos embora gehen* jest makaronizowany, tzn. zawiera segmenty dwóch języków zespolone syntagmatycznie i wykazujące morfemy o funkcji gramatycznej wzięte z dwóch języków (por. wyżej s. 179, 181, i niżej, s. 186).

Autor stwierdza, że w osadach wiejskich o jednolitej ludności mówiącej po niemiecku słyszy się teksty portugalskie, których wymowa zdradza wpływ niemiecki. Natomiast w miastach i osadach wiejskich o ludności mieszanej u wielu mówiących występuje „przewaga“ portugalskiego także w wymowie i akcencie; „der gesamte Satzaccent wird weicher, fließender“ — ma to chyba znaczyć, że akcent jest słabszy niż normalny akcent niemiecki. Brak zwarcia krtaniowego w nagłosie przed samogłoską. Autor wymienia wymowę *zu* w *sozusagen* i podobnych jako [zu] (*DbS* 50); z danych tych nie można określić, czy jest to zmiana foniczna, czy leksykalna.

Procent elementów zapożyczonych jest różny wśród różnych części mowy: największy wśród rzeczowników, bardzo duży wśród czasowników, znacznie mniejszy wśród przymiotników. Czasownikom dawano końcówkę *-ieren*, czasem *-e(n)* (albo fakultatywnie). Najwięcej zapożyczeń pochodzi z czasowników na *-ar*, o wiele mniej na *-er*, *-ir*; zauważymy, że odpowiada to na ogół proporcji klas czasowników w portugalskim.

W rzeczownikach końcowe *-a*, *-o* są często zastąpione przez *-e*; pociąga to czasem utratę odróżnienia: *trilho* ‘tor’, *trilha* ‘ścieżka, ślad’ > *Trilje*; *tranco* ‘powolny chód konia’, *tranca* ‘belka poprzeczna do zamykania drzwi’ > *Tranke*; szczególnie częste jest to w nazwach zawodów i zajęć: *jardineiro*, *jardineira* > *Schardineere* m. f. ‘ogrodnik, ogrodniczka’ (f. także ‘rodzaj autobusu’ w São Paulo) itd. Częściej występuje brak samogłoski w zapożyczeniu: *bagaco* ‘wytłoczyny trzciny cukrowej’ > *Bagass* m. itd. Autor umieszcza tu poetycki *passus* o „das feste Gerüst der Konsonanten“ i o „schillernd-trügerischen Fluss der Vokale“ (*DbS* 56).

Nie morfologiczny, lecz wyłącznie leksykalny charakter (autor zdaje się nie dostrzegać tej różnicy) ma odrzucenie nagłosu w wielu wyrazach, np. *abóbora* ‘dynia’, ‘rodzaj banana’ > *Bower*, *Bober* f.; *acolchoado* ‘kołdra’ > *Kolschowade* f. Niesłusznie widzi tu autor „Verdichtungswille“ w przeciwieństwie do jakiejś „romanischen Auflockerung“ (*DbS* 57). Słusznie kwalifikuje to jako przekształcenie bez względu na morfologię (mianowicie na słowotwórstwo) języka źródłowego (autor pisze „ohne Rücksicht auf Etymologie und bildungsmässiges Wissen“); błędnie jednak przeciwstawia to jako apercpepcję dźwięków — apercpepcji zapisów.

Wymienione zmiany morfologiczne należą do słowotwórstwa. Grupując w niesystematycznym opisie autora rzeczy, które się ze sobą wiążą rzeczowo, przechodzimy do fleksji. Jak wynika z danych autora, zapożyczeń tu w zasadzie nie ma; ale w innym związku (w związku z kalkami, u autora: „Satzmischung“) wymienia zachwianie zjawisk morfologicznych

charakteryzujących liczbę mnogą: błędy w stosowaniu wariantów morfemów z wokalizmem uprzednionym wynikłym z metafonii („Umlaut“), mieszanie różnych końcówek l. mn.; najczęstszy typ: *die Häusern, die Pferden* (DbS 49). Również w użyciu rodzaju gramatycznego (autor nazywa to niewłaściwie *Verwendung des Artikels*, ibid.) popełnia się błędy. Z drugiej strony wiele wyrazów zapożyczonych z portugalskiego ma inny rodzaj niż w portugalskim; wpływa tu często nowe zakończenie -e, wiążące się głównie z rodzajem żeńskim, ale także, w wielu wypadkach, rodzaj odpowiedniego wyrazu w niemieckim: *o mosquito* > *die Moskitt* (wobec *die Mücke*), *o mapa* > *die Mapp* (wobec *die Karte*).

W omawianym rozdz. umieścił również autor pomiędzy zjawiskami morfologicznymi opis fonetycznych przekształceń wyrazów portugalskich przy zapożyczeniu (DbS 53 i n.), który pomijamy.

Reasumując uwagi wypowiedziane w różnych punktach książki stwierdza autor, że dialekt ten przechodzi kryzys, wskutek tego, że porzuciła go znaczna część młodego pokolenia; nie bez znaczenia jest też brak „samodzielnie myślącej“ warstwy wykształconej. Autor uważa dokonane w swoim czasie zapożyczenia za normalny i konieczny objaw przystosowania się i siły życiowej dialektu; przyjęte zapożyczenia uważa za równie uprawnione, jak jakiekolwiek cechy europejskich dialektów niemieckich (DbS 61). Obecnie proces zapożyczania zbliża się ku końcowi lub nawet skończył się; próby „oczyszczenia“ dialektu z wpływów portugalskich byłyby sprzeczne z nastrojami mówiących: można najwyżej pragnąć lepszego opanowania przez mówiących jednego i drugiego języka.

Z pracy i jej materiałów oraz z powyższych obserwacji szczegółowych wynikają następujące wnioski na temat samej pracy i jej przedmiotu. DbS nie trzyma się ściśle sposobu przedstawienia przedmiotu wytworzonego przez językoznawstwo, nawet tradycyjne; tym bardziej daleka jest ta praca od metod najnowszych. Niezależnie od tego, w rozplanowaniu jest sporo nieładu i powtórzeń. Oczywiście wiele spraw, które czytelnik pragnąłby poznać, nie jest omówionych, ale tu autor mógł korzystać ze swego prawa wyboru i ograniczenia tematu. Szczególnie dotkliwy jest brak wyboru tekstów, choćby małego. Mimo to opis ten stanowi ważny wkład materiałowy do badań nad kontaktem języków; szczególnie słownik stanowi wartościowy materiał do dalszych badań.

Autor nie podaje ani map lub nieco dokładniejszych opisów rozmieszczenia faktów, ani danych liczbowych, przede wszystkim dotyczących stopnia i sposobu użycia dialektu przez różne kategorie mówiących; w rezultacie obraz nie jest zdyferencjowany w czasie i przestrzeni. Z drugiej strony nie daje interpretacji tego obrazu stojącej na poziomie nauki współczesnej. Dane jego jednak pozwalają na wyciągnięcie wniosków czytelnikowi, który umie interpretować fakty.

Z danych tych wynika, że w południowych stanach Brazylii powstał już w drugiej połowie 19 w. specyficzny dialekt brazylijsko-niemiecki na podstawie środkowofrankońskiej, zawierający wielką ilość elementów portugalskich. Przeważnie są to zapożyczenia morfemów o funkcji leksykalnej; należy tu mówić o dialekcie, gdyż zapożyczenia stały się trwałą właściwością tekstów całych lokalnych społeczności językowych. Dialekt ten był już w połowie 19 w. językiem właściwym (prymarnym) tych społeczności, tzn. służył im do ciągłego i stałego porozumiewania się o wszystkim, co było dostępne wszystkim; był on też przekazywany z pokolenia na pokolenie bez udziału innego języka (zob. w tym tomie wyżej, s. 10).

Stosunek ilościowy zapożyczeń do morfemów niemieckich nie został obliczony, ale ilość morfemów portugalskich jest tak wielka, że przytłacza morfemy niemieckie. Z drugiej strony wzajemny stosunek w tekście bieżącym jest mniej niekorzystny dla elementów niemieckich wskutek tego, że morfemy niemieckie należą do najczęściej używanych (*kommen, lassen, machen* itd.); jednocześnie prawdą jest, że dialekt wykazuje setki bardzo często używanych i bynajmniej nie technicznych morfemów leksykalnych portugalskich. Kalek było w tym dialekcie stosunkowo mniej.

Opisany stan rzeczy był trwały: świadczy o tym m. in. silne przekształcenie morfemów portugalskich. Dialekt ten w żadnym okresie nie służył do porozumiewania się w dziedzinie wyższych elementów kultury; miało to (przy współdziałaniu innych przyczyn) poważne skutki.

W ostatnich dziesięcioleciach wskutek różnych przyczyn pozajęzykowych sytuacja dialektu się pogorszyła; są to w znacznej mierze te same przyczyny, które wywołują zanik dialektów lokalnych w Europie. Pogorszenie sytuacji zewnętrznojęzykowej (której nie należy mieszać ze wspomnianymi przed chwilą przyczynami pozajęzykowymi, zob. w tym tomie wyżej, s. 6) polega na masowym przechodzeniu młodego pokolenia na język portugalski (jako prymarny); dialekt omawiany staje się językiem sekundarnym, używanym do celów specjalnych. Charakterystyczne jest w związku z tym to, że „gerade bei besonderer Erregung wird oft das Portugiesische stärker beigemischt als sonst“ (*DbS* 24). Pogorszenie sytuacji wewnętrznojęzykowej i tekstowej polega w szczególności na masowym użyciu tekstów makaronizowanych, czyli złożonych z powiązanych (lub quasi-powiązanych) syntagmatycznie segmentów dwóch języków. Zjawisko to jest mało uwzględniane we współczesnych badaniach kontaktu języków; zazwyczaj miesza się je z zapożyczeniem i kalką, a jego częste występowanie z legendarnym „rozsadzeniem struktury języka“ przez zapożyczenia. Makaronizm jest faktem tekstowym, mającym jednak ogromny wpływ na fakty językowe.

Również w tekstach występuje nowy wielki napływ zapożyczeń, który powoduje zachwianie dawnego utrwalonego stanu. Znaczna ilość

tych zapożyczeń uspołecznia się i utrwała, stając się faktami językowymi (w opisywanym dialekcie). Jak przedtem, tak teraz morfemy o funkcji gramatycznej nie są przenoszone z języka portugalskiego do opisywanego dialektu; jest to zgodne z tym, co obserwuje się zawsze w wypadkach kontaktu języków. Istnieniu dialektu zagrażają zatem, jak zawsze w podobnych wypadkach, nie fakty wewnętrznojęzykowe, nie legendarne „rozsadzenie” struktury języka, lecz fakt zewnętrznojęzykowy (nie pozajęzykowy): to, że mówiący mogą przejść na używanie języka portugalskiego; makaronizowanie jest jednym ze stopni tego procesu.

TADEUSZ MILEWSKI

**Heinz-Jürgen Pinnow: Versuch einer historischen Lautlehre
der Kharia-Sprache**

(Otto Harrassowitz — Wiesbaden — 1959) pp. XVIII + 514

The title of Pinnow's book is very modest. It includes more problems and it arouses wider interest than its title suggests. We can distinguish three principle sets of problems analysed by the author: the matter of methods of linguistic investigation, the problem of genetic relationship between languages of Austro-Asiatic family and some questions concerning the general evolution of the phonemic system. Let us discuss all the problems here.

1. The method of comparative grammar was established in the course of the study connected with the evolution of the Indo-European language family and the chief achievement of the method was the hypothetical reconstruction of the parent language of the Indo-European family. The efficiency of this method for the study of other language families was questionable. Pinnow's book proves this doubt was groundless. The method of comparative grammar applied to Indo-European languages was successfully used by the author in his study of Austro-Asiatic language family. It proves that the comparative method is universally used in the linguistics and it can be applied to different language families.

The comparative method is based on the conception of the phonetic laws and on the reconstruction of the system of the parent language. According to this practice Pinnow has established many formulae of correspondence between the phonemes of different Austro-Asiatic languages and on this base he reconstructed the phonemic system of the parent language of this family, in the same way as it was reconstructed in the parent language of Indo-European family.

Though the comparative method might be successfully used in the study of Austro-Asiatic languages, however, there are many obstacles to overcome and the author calls our attention to them (pp. 8—26). The

loan-words derived from Indo-Aryan, Dravidian, Sino-Tibetan and other languages make Pinnow's research work very difficult because their quantity in the Austro-Asiatic dialects is very high. In Kharia (a language belonging to the Munda group of Austro-Asiatic family) the loan-words constitute about 40% of the total lexicon and in other languages of the same family the conditions are alike. The loan-words cannot be used for the establishment of the phonetic laws but they constitute a very interesting source-material for the history of a language.

The onomatopoeic or imitative words form the second important difficulty in the comparative study of Austro-Asiatic languages. In these languages many words are transformed freely for the purpose of the expressive function of the language and there are also created different new reduplicative words and rhyme-words of the type Khmer *dret-dret* 'shaky, wavering'. The expressive neologisms are not subject to the phonetic laws and they cannot be used in the comparative study of languages. The exceptional frequency of the words of that kind in the Austro-Asiatic languages diminishes seriously the quantity of the words which can be used for the establishing of phonetic laws.

It is interesting to note the same difficulties in the application of the comparative method, as Pinnow came across in the study of Austro-Asiatic languages, were already mentioned by the linguists who investigated the Indonesian languages. J. Conda, in his paper *The Comparative Method as applied to Indonesian Languages*, *Lingua* I/1, pp. 86—101, asserts that as the comparative study of the languages which do not possess inflectional systems must be based to a great extent on the vocabulary, it will be impeded by capricious and complex tendencies of word-formation. The more so as the very structure of the Indonesian word is in keeping with the structure of the so-called primitive kinds of words to a much greater extent than it is case in Indo-European languages. In spite of the difficulties the comparative grammar was created as well for Austro-Asiatic languages as for the Indonesian Family.

2. Pinnow has not determined the character of the resemblances between the Austro-Asiatic and Austronesian languages. He thinks W. Schmidt's hypothesis on the Austric family of languages, which includes the Austro-Asiatic sub-family and Austronesian languages, possible but not proved (p. 7). According to my opinion the two families are not genetically related, because it is impossible to reconstruct their common parent language. In antiquity the ancestors as well of the Austro-Asiatic dialects as of the Austronesian family were spoken in Indo-China and they constituted there a linguistic area or league. In consequence of the reciprocal influences the structure of the dialects of both families gained many common features not only in the vocabulary but also in morphology

and syntax. The representative of that time is Cham group which belongs to Austronesian family but has many characteristics in common with the Austro-Asiatic languages.

The systems of genetic classification of Austro-Asiatic languages elaborated by Pinnow (pp. 1—6) is the best system among those proposed. Pinnow divides the languages of that family into two big sub-families: the western and the eastern one. The western sub-family in India includes two groups: Nahali and Munda (Santali, Mundari, Ho, Bhumij; Kurku; Kharia and Sora-Gadaba). In the eastern sub-family in Indo-China the author distinguishes seven groups: Mon-Khmer, Palaung-Wa, Khasi, Nikobar, Semang, Sakai and Jakoon. The dialects of the last three groups are spoken in Malakka peninsula and they are closely related with one another.

The chief problem of Pinnow's work is the reconstruction of the phonological system of Munda parent language. That reconstruction forms a base for a much more questionable hypothesis concerning the reconstruction of the parent language of the whole Austro-Asiatic family. Pinnow based that reconstruction on the comparison of the Munda languages appertaining to western sub-family with Mon-Khmer, Palaung-Wa and Malakka groups from east, but he could establish only the general features of the phonological system of Austro-Asiatic parent language. Future investigations will probably contribute to the reconstruction of all details.

3. Pinnow reconstructed the vowel system of Munda parent language consisting of seven phonemes (pp. 195—196):

<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>
<i>ε</i>	<i>ə</i>	<i>o</i>
	<i>a</i>	

It is a three classes vowel system where the central vowels *y*, *ə*, *a* are opposed as well to the front vowels *i*, *ε* as to the back ones *u*, *o*. From among the Munda languages only one Sora has preserved the three classes vowel system and in other languages of the group we find the triangular two classes systems consisting of the front and back vowels only. The system of Austro-Asiatic parent language was based on the opposition of three classes of short and long vowels. It was very rich and complex.

The reconstructed consonant system of Austro-Asiatic parent language consisted of the following phonemes:

<i>p</i>	<i>b</i>	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>c</i>	<i>ʒ</i>	<i>k</i>	<i>g</i>	<i>q</i>	<i>G</i>
	<i>m</i>		<i>n</i>		<i>ɳ</i>			<i>ɳ</i>	
			<i>l</i>						
			<i>r</i>						
	<i>w</i>			<i>j</i>					

The evolution of that system in Munda languages consisted in the change of the dentals *t*, *d*, *n*, *l*, *r* into correspondent retroflexes in some positions under the influence of the Dravidian dialects. That change took place also in the Indic group of the Indo-European family and in consequence the retroflex consonants become a characteristic feature of the languages of India in general. In Munda parent language the primitive voiced consonants passed in some positions into checked phonemes which in part disappeared in dialects of the group.

The consonant systems of languages of the eastern sub-family are very archaic except the Mon-Khmer dialects. The retroflex and checked consonants appeared in those dialects but their most important characteristics was the sound shift and lenition. In Khmer voiced *d* and checked *'d*, *'t* changed into voiceless *t* and voiceless *t* was transformed into voiced checked *'d*. In Mon *d* $\Rightarrow$ *t* and *'t* $\Rightarrow$ *d*. In Bahnar *'t* $\Rightarrow$ *'d* (p. 324). The change of voiced *d* or *'d* into *t* is similar to the sound shifts of the Germanic languages but the transformation of voiceless *t* or *'t* into *d* or *'d* may be compared to the lenition in Celtic dialects. It is possible that those changes in Mon-Khmer languages are genetically connected with the sound shifts which appeared in the neighbouring Sino-Tibetan languages.

ADAM HEINZ

Bibliografia prac z dziedziny językoznawstwa ogólnego i indoeuropejskiego publikowanych przez autorów polskich w kraju i za granicą oraz przez autorów obcych w Polsce w roku 1959 (wraz z uzupełnieniami z r. 1958)

A. JĘZYKOZNAWSTWO OGÓLNE (TEORETYCZNE)

1. Prace ogólne

Borodina M. A., Zagadnienia logiki i gramatyki w Grammaire générale et raisonnée de Port-Royale, K. N. VI 1959 nr 3 s. 225—236.

Karolak S., O kryteriach określenia hierarchii w relacji, Biul. P. T. J. XVIII 1959 s. 63—85.

Klemensiewicz Z., O tzw. przejęzyczeniach, J. P. XXXIX 1959 s. 173—180.

Mańczak W., Notes sur le principe de classement des faits grammaticaux, K. N. VI 1959 nr 2 s. 129—137.

Szober S., Wybór pism (Red. B. Wieczorkiewicz), 1959 s. 456.

2. Fonetyka i fonologia

Brajerski T., W sprawie względnego chronologizowania procesów fonetycznych, Biul. P. T. J. XVIII 1959 s. 209—222.

Dukiewicz L., Trójwymiarowa analiza mowy, Biul. P. T. J. XVIII 1959 s. 185—207.

Koneczna H., O ogólnych przyczynach zmian spółgłoskowych w wyrazach, P. J. 1959 z. 1, 2 s. 17—26.

Stopa R., Powstawanie i klasyfikacja dźwięków mowy ludzkiej, Rozpr. Kom. Jęz. W. T. N. I 1959 s. 85—110.

3. Morfologia i semantyka

Bogusławski A., O zasadach analizy morfologicznej, Biul. P. T. J. XVIII 1959 s. 87—95.

Grzegorzczkova R. i Puzynina J., Z zagadnień słowotwórstwa synchronicznego, P. J. 1959 z. 6—7 s. 241—253.

Kuryłowicz J., Alofony i alomorfy, Biul. P. T. J. XVIII 1959 s. 3—10 (= Allophones et allomorphs w księdze J. Jordana z r. 1958).

—, Réflexions sur l'imparfait et les aspects en slave, International Journal of Slavic Linguistics and Poetics I/II 1959 s. 1—8.

Kraszewska J. K., Próba analizy semantycznej jednego wyrazu, Biul. P. T. J. XVIII 1959 s. 49—61.

Mirowicz A., Miejsce aspektów w systemie morfologicznym czasownika, Biul. P. T. J. XVIII 1959, s. 107—111.

Pomianowska W., Ze studiów nad słowotwórstwem i geografią lingwistyczną, P. J. 1959 z. 6—7 s. 253—257.

Szlifersztejnowa S., Fakty słowotwórcze w badaniach typologicznych i historyczno-porównawczych, Biul. P. T. J. XVIII 1959 s. 97—108.

Wierzchowski J., Uwagi słowotwórczo-leksykologiczne, Biul. P. T. J. XVIII 1959 s. 223—229.

Zawadowski L., La polysémie prétendue, Biul. P. T. J. XVIII 1959 s. 11—48 (+ tabl.).

—, Constructions grammaticales et formes périphrastiques, Kraków—Wrocław—Warszawa 1959 s. 199.

4. Onomastyka

Górny W., Jeszcze o gramatyce onomastycznej, J. P. XXXIX 1959 s. 211—212.

Moszyński K., Projekt kwestionariusza o nazwach miejscowych, On. V 1959 z. 2 s. 355—363.

—, O posługiwaniu się w nauce nazwami miejscowości przez niefachowców, On. V 1959 z. 1 s. 1—12.

Staszewski J., Słownik geograficzny. Pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych, wyd. 2 przejrane i uzupełnione, Warszawa 1959 s. XII + 351.

5. Dialektologia

Kwestionariusz do badań słownictwa ludowego opracowany przez I Pracownię Dialektologiczną P. A. N. w Warszawie pod red. W. Doroszewskiego, Wrocław 1958.

Lotko E., W sprawie gwar mieszanych i przejściowych, J. P. XXXIX 1959 s. 291—295.

6. Mowa dziecka

Geppertowa L., Rola spójników hipotaktycznych w ujmowaniu stosunków przez dzieci, Uniwersytet Jagielloński, Rozprawy i Studia, Kraków 1959 s. 113.

B. JĘZYKI INDOEUROPEJSKIE

1. Prace ogólne

Kuryłowicz J., L'accentuation des langues indo-européennes, wyd. 2; Selbstanzeige in Bibliotheca Classica Orientalis 5, 1959 szpalta 285—292.

Safarewicz J., Problematyka językoznawstwa indoeuropejskiego, Nauka Polska VII 1959 s. 1—19.

Savčenko A. N., Nekotorye voprosy razvitiia mestoimenij v indoeuropejskom jazyke, Rozpr. Kom. Jęz. Ł. T. N. VI 1959 s. 5—20.

2. Związki międzyjęzykowe

Cienkowski W., Studia wyrazowe. Dzieje wyrazów *taran*, *lazaret* w ważniejszych językach europejskich (dokończenie), P. J. 1959 z. 10 s. 445—462.

Kielski B., Słownik terminologii gramatycznej francuskiej i polskiej, Łódź 1959 s. 190.

Kubiak W., Some West and Middle European geographical names to the abridgement of Idrisi's *Nuzhat al-muštāk* known as Makrizi's *Ġany al-az-hār min ar-rawḍ al-mi-ṭār*, F. O. I 1959 z. 2 s. 198—208.

Kuryłowicz J., The accentuation of the verb in Indo-European and in Hebrew, Word 15, 1959 s. 123—129.

3. Języki indo-irańskie

Machalski F., Sur la productivité des suffixes déverbatifs des adjectifs en persan moderne, F. O. I 1959 z. 2 s. 251—258.

4. Języki tocharskie

Czernicka B., An Attempt to reconstruct Pre-Tocharian. Part I. Vowels, F. O. I 1959 z. 1 s. 87—104, Part II. Consonants, F. O. I 1959 z. 2 s. 259—273.

5. Język grecki

Milewski T., Grecja epoki mykeńskiej w świetle imion osobowych, Filomata 128 1959 s. 409—415.

Safarewicz J., Uwagi o spółgłoskach w tekstach greckich pisma linearnego, Biul. P. T. J. XVIII 1959 s. 169—184.

6. Język ormiański

Roszkó K., Les contes Arméniens Polonais de Kutay, F. O. I 1959 z. 2 s. 274—295.

7. Języki italskie i romańskie

Dimitrescu F., Le tetraévangéliste roumain du diacre Coresi, K. N. VI 1959 nr 4 s. 321—328.

Gniadek S., Tworzenie wyrazów zdrobniałych w języku francuskim i włoskim, Biul. P. T. J. XVIII 1959 s. 145—150.

Safarewicz J., Latynizacja Umbrii, Eos XLIX, 1959 z. 2 s. 65—71.

Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce, II z. 1 (9) *cabaciolum* — *caprasia*, Wrocław 1959 szpalt 160 + s. 2.

Słownik łacińsko-polski pod red. M. Plezi, t. I A—C, Warszawa 1959 s. LII + 837.

8. Języki germańskie

Adamus M., Fonologiczne traktowanie dyftongów angielskich, K. N. VI 1959 nr 1 s. 23—36.

Schlauch M., The English Language in Modern Times, 1959.

9. Języki celtyckie

Milewski T., Dumne imiona Celtów, Filomata 130 1959 s. 19—32.

10. Języki bałtyckie

Otrębska H. i Otrębski J., Teksty litewskie, cz. II teksty współczesne, 1959 s. 84.

C. JĘZYKI NIEINDOEUROPEJSKIE

1. Stosunki międzyjęzykowe

Gołąb Z., The Influence of Turkish upon the Macedonian Slavonic Dialects, F. O. I 1959 z. 1, s. 26—45.

Milewski T., La comparaison des systèmes anthroponymiques aztèques et indo-européens, On. V 1959 z. 1 s. 119—175.

2. Języki afrykańskie

Małecka A., Quelques emprunts arabes dans la langue Sonaheli, F. O. I 1959 z. 1 s. 141—143.

Stopa R., Procesy słowotwórcze w językach afrykańskich, Biul. P. T. J. XVIII 1959 s. 151—167.

—, Bushman Texts, F. O. I 1959 z. 1, s. 105—127.

3. Języki amerykańskie

Milewski T., Aztek-Anonim. Zdobywanie Meksyku, Biblioteka Narodowa. Seria II Nr 116, Wrocław—Kraków 1959 s. C + 162 (we wstępie s. LXXXIV—XCVI charakterystyka struktury języka azteckiego).

4. Języki azjatyckie

Serebrennikov B., Toponimičeskije zagadki Sibiri, On. V 1959 z. 1 s. 101—117.

5. Języki altajskie

Lewicki M., La langue mongole des transcriptions chinoises du XIVe siècle Le Houa-yi yi-ya de 1389, t. 2, Vocabulaire — Index, Prace W. T. N. Seria A Nr 60, Wrocław 1958 s. 89 + 2.

Zajączkowski W., Die bibliographischen Materialien zur Erforschung der karaimischen Sprache und Volkskunde, F. O. I 1959 z. 2 s. 338—346.

—, Die mongolischen Elemente in der karaimischen Sprache, F. O. I 1959 z. 2 s. 296—302.

—, Die krimkaraimische Sprichwörter, F. O. I 1959 z. 1, s. 57—61.

6. Języki semickie

Czapkiewicz A., The Arabic texts from ad-Duwaym (Sudan) I—II, F. O. I 1959 z. 1 s. 18—25 i z. 2 s. 192—197.

D. RECENZJE PRAC

Adamus M., Postępy w dziedzinie runologii, K. N. VI 1959 nr 3 s. 237—242, à propos Jon Skonvig, og de andre runetegn, et bidrag til runologiens historie i Danmark og Norge by E. Moltke.

—, — Soderberg G. C., A Typological Study on the Phonetic-Structure of English Words with an Instrumental-Phonetic Excursus on English Stress, Lund 1959, — K. N. VI 1959 nr 4 s. 364—369.

Cienkowski W., — Haugen E., *Bilingualism in the Americas, A Bibliography and Research Guide*, 1956, — P. J. 1959 z. 8 s. 357—363.

Cruceru K., — Jordan Jorgu, *Limba română contemporană*, 1956, — K. N. VI 1959 nr 3 s. 264—268.

Jassem W., *Manual of Phonetics*, Red. L. Kaiser, Amsterdam 1957, — Biul. P. T. J. XVIII 1959 s. 239—243.

Kaczmarek L., — Kirejczyk K., *Głusi (Wybrane zagadnienia)*, Warszawa 1957, — J. P. XXXIX 1959 s. 303—311.

Karaś M., *Kwestionariusz do badań słownictwa ludowego*, Warszawa 1958, — J. P. XXXIX 1959 s. 371—375.

Koziełówna A., — Grosse R., *Die Meissnische Sprachlandschaft, Dialektgeographische Untersuchungen zur obersächsischen Sprach- und Siedlungsgeschichte*, Halle (Saale) 1955, — K. N. VI 1959 nr 2 s. 154—159.

—, — Erben J., *Grundzüge einer Syntax der Sprache Luthers*, Berlin 1954, — K. N. VI 1959 nr 1 s. 80—82.

Kuryłowicz J., — Smoczyński P., *Przyswajanie przez dziecko podstaw systemu językowego*, — R. S. XX 2 1959 s. 265—267.

—, — Van Wijk N., *Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme*, — *Kratylos* IV 1959 s. 198—204.

Lewicka H., — Kielski B., *Struktura języków francuskiego i polskiego w świetle analizy porównawczej*, — J. P. XXXIX 1959 s. 74—76.

—, — Hasselrot B., *Etudes sur la formation diminutive dans les langues romanes*, Uppsala 1957, — K. N. VI 1959 nr 4 s. 362—364.

—, — Cohen M., *Notes de méthode pour l'histoire du français*, Moscou 1958, — K. N. VI 1959 nr 2 s. 162—164.

Milewski T., — Zgusta L., *Die Personennamen der griechischen Städte der nördlichen Schwarzmeerküste*, Praha 1955, — On. V 1959 z. 1 s. 238—243.

—, — P. Fr. Anselmo Schermair E., *Vocabulario Siriono* — Castellano, Innsbruck 1958, — Biul. P. T. J. XVIII 1959 s. 243—248.

Puzynina J., — Arens H., *Sprachwissenschaft, Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*, München 1955, — P. J. 1959 z. 9 s. 412—420.

Safarewicz J., — Lejeune M., *Mémoires de philologie mycénienne*, — Biul. P. T. J. XVIII 1959 s. 231—237.

—, — Hartmann P., *Probleme der sprachlichen Form*, — *Kratylos* IV 1959 s. 142—147.

—, — Stiller R., *Indonezyjskie elementy leksykalne w polszczyźnie*, — J. P. XXXIX 1959 s. 76—78.

—, — Brugnoli R., *Studi sulle Differentiae Verborum*, — *Eos* XLIX 1959 z. 2 s. 226—229.

Siatkowski Z., — Jakobson R., *O pozycji i perspektywach współczesnej poetyki*, — *Nowa Kultura* X 1959 nr 46 s. 3, — J. P. XXXIX 1959 s. 382—384.

Skalmowski W., — Boyce M., *The Manichaean Hymn — Cycles in Partian*, London 1954, — F. O. I 1959 z. 2 s. 366—370.

—, — Tavadia C., *Die mittelpersische Sprache und Literatur der Zarathustrier* 1956, — F. O. I 1959 z. 2 s. 363—365.

Sławski F., — Fraenkel E., *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1957—1959, s. 481—800, — J. P. XXXIX 1959, s. 380—382.

Zierhoffer K., — Eichler E., *Die Orts- und Flussnamen der Kreise Delitzsch und Eilenburg*, Halle (Saale) 1958, — On. V 1959 z. 2 s. 520—527.

E. PODRĘCZNIKI I SKRYPTY

- Heinz A., Język łaciński (skrypt uniwersytecki), Kraków 1959 s. 311.
 Jurewicz O., Winniczuk L., Żuławska J., Język łaciński dla lektoratów uniwersyteckich, Warszawa 1959 s. 393.
 Milewski T., Wstęp do językoznawstwa 2. wyd. (oprac. częściowo nowe), Łódź—Kraków 1959 s. 144.
 Prejbisz A., Jasińska B., Kryński S., Gramatyka angielska w ćwiczeniach, 1959 s. 311.

F. INFORMACJE

- Eichler E., Sperber W., Prace onomastyczne w N. R. D., On. I 1959 z. 1 s. 280—287.
 Karaś M., Międzynarodowa Konferencja Onomastyczna w Krakowie, On. V 1959 z. 2 s. 578—580.
 Wenzel W., Doroczna sesja lipskiej grupy nazewniczej, On. V 1959 z. 1 s. 287—288.

G. OSOBISTE

- Urbańczyk S., Śp. Kazimierz Moszyński, J. P. XXXIX 1959, s. 161—168.
 Zareba A., Śp. prof. Kazimierz Moszyński jako badacz języka, P. J. 1959 z. 5 s. 193—202.

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

- F. O. — Folia Orientalia
 J. P. — Język Polski
 K. N. — Kwartalnik Neofilologiczny
 Ł. T. N. — Łódzkie Towarzystwo Naukowe
 On. — Onomastica
 P. J. — Poradnik Językowy
 P. T. J. — Polskie Towarzystwo Językoznawcze
 R. S. — Rocznik Sławistyczny
 W. T. N. — Wrocławskie Towarzystwo Naukowe

Sprawy administracyjne

WALNE ZGROMADZENIE PTJ

Dnia 30 maja 1961 r. odbyło się w Krakowie walne zgromadzenie PTJ.

Chwilą milczenia uczczono pamięć zmarłej dn. 29 marca 1961 r. prof. dr Haliny Konecznej, członka PTJ.

Sprawozdania złożyli: sekretarz (M. Karaś), skarbnik (A. Heinz), redaktor Biuletynu (T. Milewski) i przedstawiciel Komisji Rewizyjnej (S. Urbańczyk).

Po dyskusji nad sprawozdaniami i udzieleniu Zarządowi absolutorium w miejsce ustępujących statutowo członków Zarządu: J. Safarewicza, M. Karasia oraz w miejsce przebywającego za granicą A. Siuduta i zmarłej H. Konecznej wybrano W. Doroszewskiego, A. Heinza, T. Milewskiego i A. Zarębę. Do Komisji Rewizyjnej wybrano ponownie: T. Lehra-Splawińskiego, F. Sławskiego, S. Urbańczyka, na zastępców E. Ostrowską oraz M. Karasia.

Zarząd ukonstytuował się wybierając na prezesa W. Taszyckiego, wiceprezesa Z. Stiebera, sekretarza A. Zarębę, skarbnika A. Heinza.

Przyjęto 25 nowych członków, wskutek czego liczba członków PTJ wynosi 304.

XXI ZJAZD NAUKOWY PTJ

W dniach 30 i 31 maja 1961 r. odbył się XXI Zjazd Naukowy PTJ, na którym ogłoszono następujące referaty:

1. W. Doroszewski: *O przedmiocie słowotwórstwa*.

Dyskusji nie było ze względu na nieobecność W. Doroszewskiego, za którego tekst referatu przeczytała H. Kurkowska.

2. F. Sławski: *Stan i zadania słowotwórstwa prasłowiańskiego*.

Dysk.: J. Safarewicz, S. Urbańczyk, B. Lindertówna i referent.

3. H. Lewicka: *Pewien typ złożzeń zapożyczonych z angielskiego w języku francuskim*.

Dysk.: L. Morawska, S. Urbańczyk, J. Safarewicz i referentka.

4. A. Bzdega: *Struktura zdwojenia (na materiale germańskim)*.

Dysk.: T. Skubalanka, P. Bąk, Z. Klemensiewicz i referent.

5. J. Wierzchowski: *Problemy synchronii i diachronii a słowotwórstwo*.

Dysk.: L. Zabrocki, J. Czochralski i referent.

6. P. Smoczyński: *Nomina appellativa i nomina propria we wzajemnym słowotwórczym oddziaływaniu*.

Dysk.: L. Zabrocki, A. Zaręba, S. Hrabec, M. Karaś, A. Bogusławski, J. Czochralski i referent.

7. H. Orzechowska: *Zależność produktywności sufiksu *-nije od aspektu czasowników podstawowych*.

Dysk.: F. Sławski, Z. Gołąb i referentka.

8. S. Jodłowski: *O zestawieniach bliźniaczych w języku polskim.*

Dysk.: J. Safarewicz, Z. Klemensiewicz, A. Bzdęga, F. Sławski, R. Sinielnikoff, M. Honowska, M. Jurkowski i referent.

9. P. Zwoliński: *Substantywizacja przymiotników a kategoria dzierżawczości (w języku polskim na tle słowiańskim).*

Dysk.: M. Karaś, F. Sławski, A. Heinz, H. Górnowicz, L. Wierzbowski, K. Polański, M. Honowska, J. Czochralski, S. Skorupka i referent.

10. A. Sieczkowski: *Z metodyki badań porównawczych nad słowotwórstwem słowiańskim.*

Dyskusji nie było ze względu na nieobecność autora referatu. Tekst referatu przeczytał w zastępstwie S. Skorupka.

11. H. Kurkowska: *O związkach między budową a znaczeniem wyrazu.*

Dysk.: A. Heinz i referentka.

12. Z. Kurzowa i J. Puzynina: *O tzw. układzie kategoriowym rzeczowników we współczesnym języku polskim.*

Dysk.: P. Zwoliński, A. Heinz, M. Honowska i referentki.

13. R. Stopa: *Podstawowe struktury słowotwórcze i fonetyczne języka a gospodarczy typ kultury.*

14. T. Skubalanka: *Złożenia z wszech- w historii języka polskiego.*

Dysk.: Z. Klemensiewicz, F. Sławski, A. Zaręba i referentka.

15. I. Winkler-Leszczyńska: *Polskie sufiksy -ity||-isty, -aty||-asty na tle ogólnosłowiańskim.*

Dysk.: F. Sławski, T. Brajerski, S. Urbańczyk, M. Honowska i referentka.

16. A. Kuziorowa: *Słowotwórstwo zaimków przyzwalających w gwarach.*

Dysk.: T. Brajerski, Z. Klemensiewicz, F. Sławski, P. Zwoliński, S. Urbańczyk, A. Zaręba i referentka.

CZŁONKOWIE TOWARZYSTWA W DNIU 31 MAJA 1961 r.

Adamus Marian, Wrocław, Szewska 48, Uniwersytet

Antkowski Ferdynand (Zmarł 18. IV. 1962).

Augustynowicz-Ciecierska Henryka, Kraków, pl. Sikorskiego 14 m. 1

Bajerowa Irena, Kraków, Osiedle 18 Stycznia bl. 18, kl. III m. 27

Bal Józef, Kraków, Michałowskiego 9

Bargielówna Maria, Łódź, Śródkowa 12 m. 29, Osiedle Wl. Bytomskiej

Bartnicka Barbara, Warszawa 10, Górskiego 1 m. 61

Bartuła Czesław, Kraków, Kanonicza 14

Basaj Mieczysław, Warszawa, Czerwonego Krzyża 25 m. 6

Basara Anna, Warszawa, Nowotki 29 m. 242

Basara Jan, Warszawa, Nowotki 29 m. 242

Bak Piotr, Łódź, Tybewy 14 m. 19

Bak Stanisław, Wrocław, Grodzka 12

Bednarczuk Leszek, Kraków, Gołębia 20

Belcarzowa Elżbieta, Kraków, Straszewskiego 27

Biedrzycki Leszek, Warszawa, Zakł. Filol. Ang. U. W.

Bizoń Franciszek, Opole, Krakowska 34 m. 4

Bobowska-Kowalska Maria, Kraków 24, ul. Sosnowa 8

Bogusławski Andrzej, Warszawa 22, Opaczewska 35 m. 33

Borecki Marian, Kraków, Jaworskiego 16

Borek Henryk, Opole, ul. Matejki 12 m. 20

Brajerski Tadeusz, Lublin, ul. M. Curie-Skłodowskiej 4 m. 1

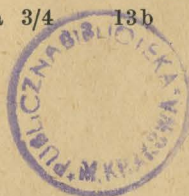
- Braun Jan, Warszawa, Krak. Przedm. 26/28
- Bubak Józef, Kraków, Gołębia 20
- Buch Tamara, Warszawa 25, ul. V Projektowana 20 m. 75 bl. 18
- Budzyk Kazimierz, Warszawa, Konstytucji 2 m. 6
- Butler Danuta, Warszawa 35, Osiedle „Przyjaźń“ 149
- Bzdęga Andrzej, Poznań, Matejki 48/49, Uniwersytet
- Chłudzińska-Świątecka Jadwiga, Wawer, Błękitna 21
- Chłędowska Krystyna, Wrocław, Katowicka 29 m. 4
- Chmielewski Janusz, Łódź, Buczka 30 m. 3
- Chmura-Klekot Maria, Warszawa, Nowolipie 12 m. 11
- Cieńkowski Witold, Warszawa, Al. Jerozolimskie 29/20
- Ciesielska Teresa, Gdańsk-Wrzeszcz, ul. Chrobrego 10 m. 9
- Cimochowski Wacław, Poznań, Matejki 37
- Cyran Władysław, Łódź, Narutowicza 10 m. 7
- Czocharalski Jan, Warszawa 35, Osiedle „Przyjaźń“ bl. X m. 13
- Dejna Karol, Łódź, Kopcińskiego 31a m. 28
- Didiakin Monika, Kraków, Al. Pokoju 5/25
- Dłuska Maria, Kraków, Al. Słowackiego 15 m. 4
- Dobeszowa Stanisława, Kraków, ul. Orkana 26
- Dobrzyński Walenty, Opole, ul. Luboszycka 9, WSP
- Doroszewski Witold, Warszawa, Sewerynow 6 m. 18
- Drabiński Stanisław, Poznań-Jeżyce, ul. Radosna 2
- Fisiak Jacek, Łódź, Obr. Stalingradu 71 m. 22
- Francić Vilim, Kraków, Konopnickiej 5
- Furdal Antoni, Wrocław, Świerczewskiego 37 m. 9
- Furmanik Stanisław, Warszawa, Nowy Świat 72
- Galas Piotr, Bochnia, Gołębia 13
- Glinka Stanisław, Warszawa 26, Podskarbińska 7 m. 149
- Gniadek Stanisław, Poznań, Ratajczaka 27/7
- Gołąb Zbigniew, Kraków, Nowa Huta, D II, b. 12/14
- Gołębiowska Teresa, Kraków, pl. Na Groblach 8
- Gosiewska Zofia, Łódź-Lubardz, Kasprzaka 59 m. 10, bl. 32
- Górecka Wanda, Kraków, Spokojna 29 m. 6
- Górniewicz Hubert, Gdańsk-Wrzeszcz, Sobieskiego 18, WSP
- Górny Wojciech (Zmarł w styczniu 1962).
- Górska Halina, Toruń, Prac. Leksykogr. I. B. L. PAN
- Górski Konrad, Toruń, Bydgoska 14 m. 4
- Gregorski Adam, Nowa Huta, Demakowa 51 m. 9
- Gruchmanowa Monika, Poznań, pl. Wielkopolski 7/8 m. 6
- Gruszczyńska Maria, Kraków, Gołębia 20
- Grzegorzyczowa Renata, Warszawa 25, ul. Balonowa 23 m. 2
- Harasimowicz Irena, Warszawa, Wiatraczna 3 m. 26
- Handke Kwiryna, Warszawa, Pałac Kultury, p. 21—11
- Heintsch Janina, Wrocław 2, Szewska 37, Ossolineum
- Heintsch Karol, Wrocław 2, Szewska 37, Ossolineum
- Heinz Adam, Kraków, pl. Wolności 4 m. 8
- Herniczek-Mrozowa Wanda, Kraków, Szlachtowskiego 31
- Hołubowicz Kazimierz, Wrocław-Oporów, Mikulskiego 8
- Hołyńska-Baranowa Tatiana, Warszawa, Koszykowa 33 m. 3
- Honowska Maria, Kraków, Karmelicka 14
- Horodyska Halina, Warszawa, Praga II, bl. 21 m. 70
- Hrabec Stefan, Łódź, Uniwersytecka 3 m. 8
- Iglikowska Teresa, Warszawa 26, Waszyngtona 132a, m. 5
- Ingarden Roman, Kraków, Biskupia 14
- Jakubowska Zofia, Warszawa, Marszałkowska 20/22 m. 71
- Jassem Wiktor, Poznań, Głogowska 64 m. 6

- Jaworski Michał, Warszawa, Ciasna 10 m. 10
- Jefimow Regina, Gdańsk-Wrzeszcz, Sobieskiego 18, WSP
- Jodłowski Stanisław, Kraków, ul. 18 Stycznia 84 m. 13
- Judycka Irmina, Warszawa, Saska Kępa, ul. Bajońska 8 m. 3
- Juraszek Maria, Chiny, Pekin, skr. poczt. 300 p 9144
- Jurkowski Eugeniusz, Warszawa 30, Jarcza 25 m. 39
- Jurkowski Marian, Warszawa, Polna 50 m. 18
- Kaczmarek Leon, Lublin, Al. Raclawickie 23 bl. 7/1
- Kalicka Krystyna, Kraków, Nowogrórzecka bl. 5 m. 24
- Kalicki Tadeusz, Kraków, Nowogrórzecka bl. 5 m. 24
- Kamieńska Elżbieta, Łódź, Lindleya 3, Uniwersytet
- Kamińska Krystyna, Łódź, Narutowicza 108 m. 3
- Kamińska Maria, Łódź, Dąbrowskiego 63/2
- Kamińska-Rzetelska Ewa, Warszawa Al. Nowotomackie 6 m. 45
- Kamionek Jadwiga, Warszawa, Majowa 36/1
- Kania Józef, Lublin, pl. Litewski 5
- Karaś Mieczysław, Kraków, Kochanowskiego 11/15
- Karolak Stanisław, Warszawa 40, Biełańska 5 m. 7
- Karplukówna Maria, Kraków, Krowoderska 19 m. 20
- Kempf Zdzisław, Opole, Luboszycka 9, WSP
- Kerner-Sokołowska Teresa, Warszawa, Wiktorska 108/153
- Klechówna Henryka, Olsztyn, Kościuszki 23 m. 34
- Klemensiewicz Zenon, Kraków, Al. Słowackiego 15
- Klimkowa Kazimiera, Kraków, Garnarska 5
- Kniaginowa Maria, Kraków, Wygody 6b
- Konieczna Jadwiga, Kraków, Al. Pokoju 5/37
- Kopeć Jerzy, Opole, ul. Matejki 12 m. 20
- Koronczewski Andrzej, Kraków, Filarcka 20 m. 6
- Kossowska Maria, Lublin, Szopena 27 m. 12
- Kotański Wiesław, Warszawa 32, Sarbiewskiego 2 m. 117
- Kowalska Alina, Czeladź, Paczyńskiej 8 m. 3
- Kraszewska Krystyna, Warszawa, 11 Listopada 14 m. 15
- Kreja Bogusław, Poznań, Matejki 48/49, Uniwersytet
- Kućała Marian, Kraków, Straszewskiego 27
- Kudzinowski Czesław, Poznań, Matejki 48/49, Uniwersytet
- Kupiszewski Władysław, Warszawa, pl. Łelewela 10—3
- Kuraszkiewicz Władysław, Poznań, Kanczerska 15
- Kurkowska Halina, Warszawa 33, Saska Kępa, Dąbrówki 9 m. 4
- Kuryłowicz Jerzy, Kraków, Podwale 1
- Kurz Zofia, Warszawa, Raclawicka 46 m. 139
- Kuziorowa Anna, Kraków, Sarego 20/5
- Künstler Mieczysław, Warszawa, Krak. Przedm. 26/28, Uniwersytet
- Lankiewicz Danuta, Warszawa, Słowackiego 15/19 m. 135
- Laskowski Roman, Kraków, Gołębia 20
- Lehr-Splawiński Tadeusz, Kraków, Al. Słowackiego 15
- Leszczyński Zenon, Kraków, pl. Na Groblach 8
- Lewicka Halina, Warszawa, Puławska 26/14
- Lindertówna Bronisława, Lublin, Langiewicza 1 m. 29
- Lubaś Władysław, Kraków, Bogusławskiego 7 m. 9
- Łachówna Kazimiera, Warszawa, Hibnera 1/5
- Łapińska Janina, Kraków, Kordeckiego 8 m. 12
- Łapiński Ireneusz, Kraków, Kordeckiego 8 m. 12
- Łebek Henryk, Milanówek, Żabie Oczko 1 m. 5
- Łesiów Michał, Lublin, ul. 3 Maja 22/26

- Łęgowska-Grybosiowa Antonina, Katowice, WSP 1 Maja 47
- Łozińska Maria, Warszawa, Dwernickiego 18 m. 55
- Maciejewska Maria, Toruń, Konopnickiej 13/2
- Maciejewski Jerzy, Toruń, Konopnickiej 13/2
- Majowa Jadwiga, Warszawa 92, Międzylesie, Włodzicka 7
- Makowska Irena, Warszawa, Ząbkowska 2 m. 4
- Malcówna Maria, Kraków, Al. Krasińskiego 18 m. 8
- Mally Janina, Warszawa 22, Barska 5 m. 25
- Mańczak Witold, Kraków, Łobzowska 9
- Mayenowa Maria Renata, Warszawa, Sandomierska 21 m. 1
- Mianowska Zofia, Warszawa, Miodowa 10, PWN
- Mierzejewska Halina, Warszawa, Krak. Przedm. 26/28, Uniwersytet
- Milejkowska Halina, Warszawa, Kat. Jęz. Rosyjskiego U.W.
- Milewski Tadeusz, Kraków, pl. Na Groblach 8 m. 3
- Miłkowska Anna, Kraków, Konarskiego 54 m. 7
- Mirowicz Anatol, Warszawa 47, Orla 4 m. 16
- Misz Henryk, Toruń, Bydgoska 14 m. 2
- Mocarska-Falińska Barbara, Warszawa, Jaracza 25 m. 4
- Morawska Ludmiła, Poznań, ul. Szpitalna bl. 12 m. 20
- Morciniec Norbert, Wrocław, Sienkiewicza 122 m. 6
- Moroń Bogusław, Gdańsk, Elbląska 67, D/1
- Moszyński Leszek, Toruń, Kraszewskiego 20 m. 14
- Nagnajewicz Marian, Lublin, Kowalska 5 m. 10
- Namysłowska Wanda, Kraków, Straszewskiego 27
- Niezabitowska Anna, Kraków, pl. Na Groblach 8
- Nowińska Maria, Warszawa, Spiska 16 m. 9a
- Obrębska-Jabłońska Antonina, Warszawa 12, Rakowiecka 6d m. 5
- Olesińska Helena, Kraków, pl. Na Groblach 8
- Olszewska Halina, Warszawa, Al. 3 Maja 5 m. 50a
- Orłoś Teresa, Kraków, Bitwy pod Lenino 12/1
- Orzechowska-Zielicz Hanna, Warszawa, Nowotki 35 m. 87
- Ossowski Leszek, Wrocław 21, Al. Piastów 36
- Ostrowska Ewa, Kraków, Boh. Stalingradu 22
- Otrębski Jan, Poznań, Rogalińskiego 8 m. 2
- Otwinowska Barbara, Warszawa, Jaracza 25
- Pabis Iryda, Warszawa, Krak. Przedm. 26/28
- Paderewska Maria, Warszawa, Ząbki, Sobieskiego 28 m. 1
- Pałaszowa Halina, Kraków, Spadzista 23
- Pankowski Czesław, Warszawa 32, Mściławska 8 m. 4
- Papierkowski Stanisław, Lublin, Lipowa 22 m. 4
- Pawłowski Eugeniusz, Nowy Sącz, Długosza 4
- Pazdur Anna, Łódź, Piotrkowska 105
- Peplowski Franciszek, Toruń, Zjednoczenia 28a/3
- Perczyńska Nina, Warszawa, Odyńca 73/46
- Perzowa Henryka, Warszawa-Jelonki, Osiedle „Przyjaźń” 82 m. 11
- Pilich Jan, Ciechanów, Żeromskiego 8
- Pilszczykowa Nina, Warszawa-Jelonki, Osiedle „Przyjaźń” 177
- Piotrowicz Katarzyna, Wielbark, p. Szczytno, Kopernika 29
- Pisarkowa Krystyna, Nowa Huta, Osiedle Słoneczne bl. 2 m. 24
- Pluta Feliks, Opole, pl. Matejki 12 m. 10
- Pobożniak Tadeusz, Kraków, Dzierżyńskiego 147
- Polański Kazimierz, Kraków, Gołębia 20
- Pomianowska Wanda, Warszawa, Gimnastyczna 70
- Popowska-Taborska Hanna, Warszawa 7, Iwicka 47a m. 37
- Przybycin Aniela, Bielszowice, Kokota 133
- Pukówna Halina, Gdańsk-Wrzeszcz, Sobieskiego 18, WSP

- Puzynina Jadwiga, Warszawa, Wilcza 35/41 m. 15
- Radewa Sabina, Kraków, Al. Słowackiego 15 m. 9
- Radłowski Marian, Kraków, 18 Stycznia 32/5
- Ranoszek Rudolf, Warszawa, Akademicka 5 m. 6
- Reczek Stefan, Wrocław, Grodzka 12, Uniwersytet
- Reczkowa Barbara, Kraków, pl. Na Groblach 8
- Reichan Jerzy, Kraków, Syrokomli 11/7
- Reichan Stanisława, Kraków, Syrokomli 11/7
- Reszkiewicz Alfred, Warszawa, Al. Jerozolimskie 42 m. 93
- Rieger Janusz, Warszawa, Osiedle „Przyjaźń” 74 m. 2
- Rospond Stanisław, Wrocław, Grodzka 12, Uniwersytet
- Rozental Jerzy, Łódź 1, Al. Unii 18 m. 31
- Rudnicki Mikołaj, Poznań, Libelta 24 m. 4
- Rusek Jerzy, Kraków, Długa 53a/7
- Rybicka Halina, Warszawa, Żytnia 31/33 m. 66
- Ryklówna Barbara, Warszawa-Radość, ul. Wisielki 9
- Rymut Kazimierz, Kraków, Straszewskiego 27
- Rzesoś Rajmund, Warszawa, Mokotowska 46 m. 18
- Safarewicz Jan, Kraków, Łokietka 1
- Safarewiczowa Halina, Kraków, Łokietka 1
- Saloni Zygmunt, Warszawa, Foksal 17/30
- Saski Stefan, Poznań, Matejki 37 m. 29
- Satkiewicz Alojza, Warszawa, Polna 50/15
- Schlauch Margaret, Warszawa, Mazowiecka 7 m. 9
- Schneider Leszek, Kraków 24, Kasztanowa 1
- Siatkowska Ewa, Warszawa-Milanówek, Żabie Oczko 1 m. 7
- Siatkowski Janusz, Warszawa-Milanówek, Żabie Oczko 1 m. 7
- Siciński Bogdan, Wrocław, Grodzka 12, Uniwersytet
- Sieczkowski Andrzej, Warszawa 22, Leńska 10 m. 1
- Siekierska Krystyna, Warszawa, Wołowska 4 m. 7
- Sinielnikoff Roxana, Warszawa, Szaserów 122 m. 2
- Siudut Andrzej, Kraków, Stradom 2
- Skalmowski Wojciech, Kraków, Gołębia 20
- Skorupka Stanisław, Warszawa, Al. 3 Maja 5 m. 22
- Skorupkowa Maria, Warszawa, Al. 3 Maja 5 m. 22
- Skubalanka Teresa, Toruń, Kraszewskiego 20 m. 9
- Skulimowska Halina, Wieliczka, Grottgiera 1
- Skulina Tadeusz, Poznań, Matejki 48/49, Uniwersytet
- Sławski Franciszek, Kraków, Kochanowskiego 11 m. 13
- Słomka-Dutkiewiczowa Leokadia, Poznań, Matejki 48/49, Uniwersytet
- Słuszkiewicz Eugeniusz, Toruń, Konopnickiej 20/5
- Smoczyński Paweł, Lublin, Al. Racławickie 23 bl. 15 m. 22
- Smułka Elżbieta, Warszawa 35, Osiedle „Przyjaźń” bl. 61
- Smył Józef, Warszawa, St. Miasto, Osiedle przy ul. Długiej, bl. Ł 3 m. 33
- Sobierajski Zenon, Poznań 13, Szydlowska 2b m. 11
- Sokołowska Teresa, Warszawa 65, Asnyka 4 m. 6
- Sowińska Eugenia, Warszawa, Niemcewicz 9 m. 38
- Spychalska-Wilczurowa Grażyna, Warszawa-Jelonki, Osiedle „Przyjaźń” 4 m. 3
- Stachowski Stanisław, Kraków, Gołębia 20
- Stamirowska Zofia, Kraków, pl. Na Groblach 8
- Stankówna Teresa, Kraków, Floriańska 36 m. 7
- Stein Ignacy, Poznań, Konopnickiej 16 m. 4
- Stieber Zdzisław, Warszawa, Rakowiecka 6d m. 37
- Stoffel-Ożogowa Ewa, Wrocław 21, Modrzewskiego 34
- Stopa Roman, Kraków, Sławkowska 32
- Streleyn Stefan, Warszawa, Krak. Przedm. 63/7
- Strumiński Bohdan, Warszawa, Uniwersytet
- Strzyżewska Alina, Warszawa 37 poste restante

- Styczek Irena, Warszawa, Kwiatowa 24a m. 10
 Szewczykowa Janina, Warszawa, Jara-
 cza 25 m. 30
 Szkiładź Celina, Warszawa, Rutkowskiego
 7/9 m. 1
 Szkiładź Hipolit, Warszawa, Rutkowskiego
 7/9 m. 1
 Szlifersztajn Salomea, Warszawa, Nowo-
 wiejska 28 m. 94
 Szweykowska Helena, Wrocław, K. Zet-
 kin 66/6
 Szydłowska-Ceglowa Barbara, Poznań,
 Mickiewicza 1 m. 4
 Szymański Tadeusz, Kraków, Gołębia 20
 Szymczak Mieczysław, Warszawa, Polna
 50 m. 59
 Ścieborzanka Alina, Ursus k. Warszawy,
 Boh. Warszawy bl. sp. 34 m. 26
 Śmiech Witold, Łódź 14, Ofiarna 12
 Świeczkowski Walerian, Warszawa, Krak.
 Przedm. 26/28
 Taszycki Witold, Kraków, Retoryka 20
 Tazbir Wanda, Warszawa, Nowy Świat 72
 Tokarski Jan, Warszawa 35, Osiedle
 „Przyjaźń“ 180
 Topolińska Zuzanna, Warszawa, Jaracza
 25 m. 14
 Truszkowski Witold, Kraków, Wyspiań-
 skiego 15
 Trzaska Eugeniusz, Kraków, Rękawka 3/2
 Trześniowska Lidia, Kraków, Botaniczna
 8/11
 Turska Halina, Toruń, Grudziądzka 37
 Urbańczyk Stanisław, Kraków, Straszew-
 skiego 27
 Wagner Zdzisław, Kraków, Szlak 1a — 5
 Wandas Adam, Kraków, Prokocim 40
 Warchoł Stefan, Lublin, 3 Maja 18 m. 7
 Wędkiewicz Stanisław, Kraków, Łobzow-
 ska 27
 Wiczorkiewicz Bronisław, Warszawa 90,
 Margerytki 15
 Wierzowski Ludwik, Gdańsk, ul. Rajska
 4a m. 12
 Wierzchowska Bożena, Warszawa 12, Ra-
 kowiecka 6d m. 12
 Wierzchowski Józef, Warszawa 12, Rako-
 wiecka 6d m. 12
 Wikarjak Jan, Poznań, Szydłowska 3/4
 Wilczewska Krystyna, Toruń, Prac. Lek-
 sykogr. I. B. L. PAN
 Wilkoń Aleksander, Kraków, ul. Św. Se-
 bastiana 18/5
 Winkler-Leszczyńska Irena, Kraków,
 pl. Na Groblach 8
 Wirkus Stanisław, Warszawa, Targowa
 36/5
 Witkowski Wiesław, Kraków, Orzeszko-
 wej 6/7
 Wojtowicz Janina, Warszawa, Górską 7/27
 Woroneczak Jerzy, Wrocław 12, Abramow-
 skiego 61
 Wysocka Felicja, Kraków, Straszewskiego
 27
 Zabrocki Ludwik, Poznań, Kancelerska 11
 Zagórski Zygmunt, Poznań, Dzierżyń-
 skiego 14 m. 7
 Zaleski Jan, Kraków, Straszewskiego 27
 Załupska-Jeżowa Maria, Warszawa, Opa-
 czewska 34d m. 3
 Zamościńska-Kucałowa Joanna, Kraków,
 pl. Na Groblach 8
 Zareba Alfred, Kraków, Armii Ludowej
 6/26
 Zarebina Maria, Kraków, Armii Ludowej
 6/26
 Zawadowski Leon, Wrocław-Oporów, Nał-
 kowskiej 20
 Zawadzka Irena, Poznań (Wilda), Kosiń-
 skiego 31 m. 3
 Zawadzki Zdzisław, Toruń, Prac. Leksy-
 kogr. I. B. L. PAN
 Zdanciewicz Tadeusz, Poznań, Słowackiego
 31/33 m. 7
 Zduńska Helena, Warszawa, Stoleczna 11
 bl. C m. 80
 Zembaty-Michalakowa Maria, Wrocław,
 Jagiellońska 8 m. 6
 Zieniukowa Jadwiga, Warszawa, Jaracza 25
 Zierhoffer Karol, Poznań, Hetmańska 43/9
 Zierhoffer Zofia, Poznań, Hetmańska 43/9
 Ziętek-Kamyszkowa Aleksandra, Poznań,
 Hetmańska 25 m. 7
 Zwoliński Przemysław, Warszawa, Koszy-
 kowa 75 m. 40
 Żelazko Kazimierz, Warszawa, Al. Nie-
 podległości 137 m. 83
 Żłabowa Janina, Zabrze, Marchlewskiego
 13b

SPIS RZECZY — TABLE DES MATIÈRES

Artykuły

	Str.
L. Zawadowski, Fundamental Relations in Language Contact	3
A. Bogusławski, O typach zależności syntagmatycznej	27
A. Heinz, O tzw. bierniku wewnętrznym (figura etymologica)	39
S. Jodłowski, O kontekstowym i słownikowym kwalifikowaniu części mowy	57
T. Milewski, Analyse typologique de la langue ojibwa	67
A. N. Sawczenko, Kategorija mediuma w indoeuropejskim języku	99
J. Kuryłowicz, Hibernica	121
W. Kuraszkiewicz, Przejawy leksykalizacji w <i>Postylli</i> Reja	137
D. Buttler, T. Iglowska, H. Kurkowska, H. Satkiewicz, Polskie terminy z zakresu leksykologii i leksykografii	147
R. Grzegorzczak, Kształtowanie się funkcji znaczeniowej sufiksu <i>-ina</i> . . .	163

Recenzje

L. Zawadowski, O monografii niemiecko-brazylijskiego kontaktu językowego	175
T. Milewski, Heinz-Jürgen Pinnow	189

Bibliografia

A. Heinz, Bibliografia prac z dziedziny językoznawstwa ogólnego i indoeuropejskiego publikowanych przez autorów polskich w kraju i za granicą oraz przez autorów obcych w Polsce w roku 1959 (wraz z uzupełnieniami z r. 1958)	193
--	-----

Sprawy administracyjne

Walne Zgromadzenie PTJ	199
XXI Zjazd Naukowy PTJ	199
Członkowie Towarzystwa w dniu 31 maja 1961 r.	200

W Biuletynie P. T. J. z. XXI
ukazań się między innymi artykuły:

- T. Milewski, Założenia językoznawstwa typologicznego
S. Jodłowski, Zestawienia bliźniacze
P. Smoczyński, Nomina appellativa i propria we wzajemnym oddziaływaniu słowotwórczym
L. Bednarczyk, Zum Problem des Polysyndetons im Indogermanischen
J. Kuryłowicz, Le gén. plur. en-(n)ām en indo-iranien
M. Adamus, On the Mutual Relations Between Nordic and other Germanic Dialects
A. Bzdęga, Struktura zdwojenia (na materiale germańskim)
T. Buch, Użycie participiów w utworach Ch. Donelajtisa
F. Sławski, Stan i zadania słowotwórstwa prasłowiańskiego
W. Skalmowski, „Rosyjskie wprowadzenie w językoznawstwo matematyczne“ (Recenzja)
A. Heinz, Bibliografia prac z dziedziny językoznawstwa ogólnego i indoeuropejskiego publikowanych... w roku 1960